

I. ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ, ЗМІСТ І СТРУКТУРА СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

1.1. Поняття загального об'єкта науки

Кожна наука, зокрема і суспільна географія (СГ), має свої загальний і конкретні об'єкти, а також предмет дослідження.

Наукове пізнання є складним процесом, що передбачає, як мінімум, два складники: *об'єкт дослідження* і *суб'єкт пізнання* (рис. 1). Останній – це людина-вчений, науковий колектив (наприклад, кафедра університету, науковий заклад чи науково-дослідна група, лабораторія тощо).

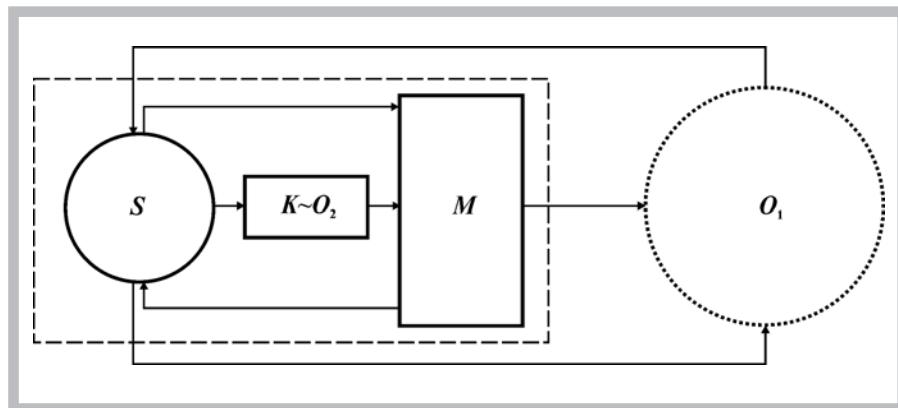

Рис. 1. Система наукового пізнання.

O_1 – об'єкт науки (предметний), O_2 – об'єкт науки (духовний, концептуальний),
 M – метод(-и) науки, K – поняття (категорії) науки,
 S – суб'єкт пізнання (учений, науковий інститут та ін.)

|| **Об'єктом науки є фрагмент (частина) реальності – предметної чи духовної, на який спрямована її увага і який опосередкований системою понять, а також методами дослідження.**

Об'єкт науки (див. рис. 1) має подвійний характер: він – це, по-перше, предметна реальність (суспільство, населення, нація, технічна сфера та ін.), по-друге, духовна (суб'єктивна, концептуальна, тобто система наукових положень і теорій) реальність. Водночас між об'єктом і суб'єктом наукового пізнання є два посередники: *система понять* (К) і *сукупність (система) методів дослідження*.

Науку вважають розвиненою, якщо вона має не лише свій загальний і конкретний об'єкт дослідження предметний чи духовний, але й розвинену поняттєво-категоріальну і методичну систему.

Є декілька підходів до розуміння загального об'єкта СГ. Відповідно до одного з підходів, що є найпоширенішим, таким об'єктом є *суспільство* в цілому чи його окремі сфери – демографічна, економічна, соціальна, політична та ін. (рис. 2).

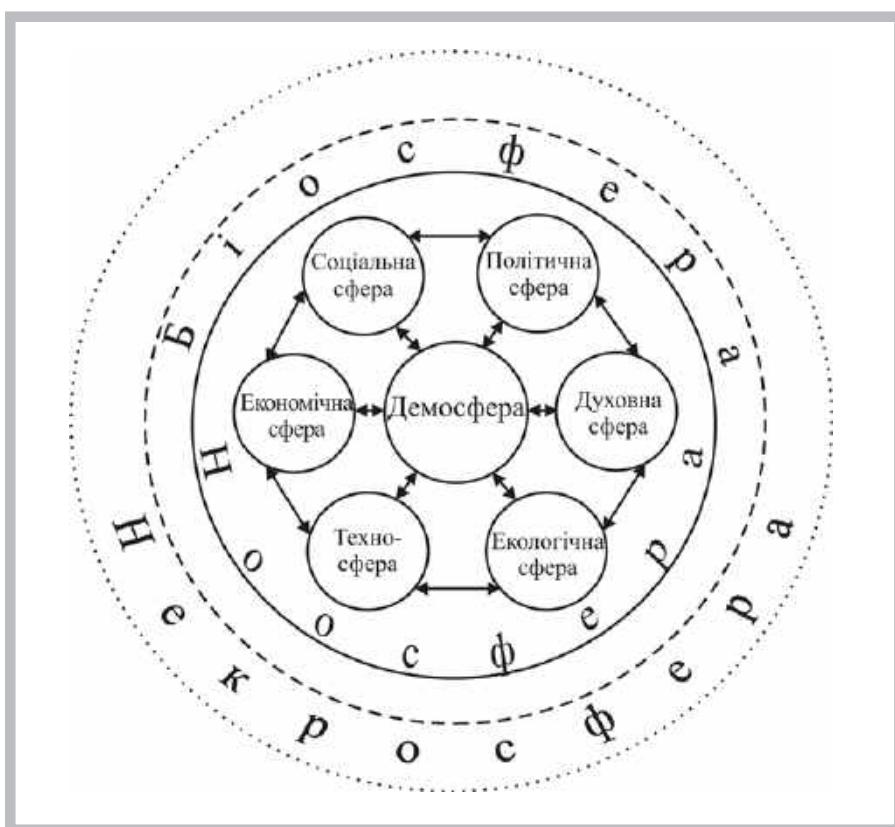

Рис. 2. Система геосфер суспільства і природи

Позитивним у цьому підході є те, що суспільство розглядають з *геосферних позицій* та у зв'язку з іншими, зокрема природними сферами (літо-, гідро-, атмо-, біосфераю). На цьому геосферному підході побудована теорія *географічної оболонки*, яку вважають об'єктом вивчення всієї системи географічних наук. Географічна оболонка має континуально-дискретну (безперервно-перервну) організацію різного просторового масштабу (від глобального до локального, місцевого).

Teорія географічної оболонки – загальний концептуальний об'єкт землевидавчої науки в цілому.

Однак виникає питання: як трактувати суспільство. Ще донедавна у країнах Східної Європи, зокрема і в Україні обстоювали так зване *формаційне* розуміння суспільства. За цією псевдотеорією суспільства загалом нема. Є лише конкретні *суспільно-економічні формациї* з певними тільки їм властивими *економічною базою* і відповідною їй *надбудовою*. Формації послідовно переходят одна в одну внаслідок соціальних революцій, змінюючись від первіснообщинної, далі через рабовласницьку, феодальну, капіталістичну і до комуністичної.

“Класики” марксизму-ленінізму стверджували, що для кожної формації характерні лише її властиві *продуктивні сили* (сюди марксисти ленінці відносили трудящих та засоби виробництва) і *виробничі відносини* (сукупність відносин між людьми у процесі виробництва, пов’язаних із відносинами власності на засоби виробництва). Самі виробничі відносини є *економічною базою* суспільства, над якою розвивається відповідна їй *надбудова* – система класової ідеології, поглядів, відповідних інституцій, охоплюючи інститут держави.

Такий класово-формаційний підхід фальшиво орієнтував суспільну (тоді – економічну) географію на визначення її об'єкта: продуктивних сил і (або) виробничих відносин і (або) суспільства як єдності продуктивних сил і виробничих відносин.

Отже, на сучасному етапі українська наука відмовляється від цього “історико-матеріалістичного” трактування суспільства і відповідно загального об'єкта СГ. Якщо таким об'єктом вважати суспільство, то треба відповідно його трактувати.

Суспільство – складна система декількох сфер (див. рис. 2): демографічної, соціальної, технічної, господарської (економічної), екологічної, політичної, духовної, які перебувають між собою у взаємному зв'язку та формують територіальні (геопросторові) єдності, починаючи від локальних і регіональних і закінчуючи глобальною.

Такий геосферний підхід дає змогу вивчати суспільство в цілому синтетично, а кожний компонент суспільства (населення, господарство, соціальну сферу та ін.) – окремими галузями географії у зв’язку з іншими і природним довкіллям. Можна структуризувати суспільство за такими сферами: соціосфера, економсфера, техносфера, культуросфера.

Тепер, коли людство переходить до інформаційної цивілізації, можна стверджувати про формування поряд із техносферою також інформаційної сфери.

Якщо головним у суспільній географії вважати людину, то змінюються багато вироблених у ній установок, положень і висновків.

Передусім людину слід трактувати як найвищий вияв розвитку природи і суспільства, як соціоприродний компонент, найголовнішою властивістю якого є *духовність*. Фундаментальною метою людського існування стає осягнення духовних цінностей. Все інше – це лише засоби такого осягнення.

Людину у СГ розглядають за двома головними підходами:

- у зв’язку з її життєдіяльністю;
- у зв’язку з її культурою і духовністю (так званий цивілізаційний підхід).

Цивілізаційний підхід протилежний до формацийного. Цей підхід ґрунтуються на тому, що головними фрагментами людського суспільства у глобальному масштабі є *цивілізації*. На думку вчених, у світі існувало близько 30 цивілізацій. Сьогодні їхня кількість зменшилась до семи-восьми.

Поняття цивілізацій пов’язують з багатьма особливостями людей, народів і країн: характером культури, духовності та менталітету (особливості світосприймання, моралі, етики й етнопсихіки). Наприклад, відомий американський фахівець з проблем цивілізацій Семюель Гантінгтон (S. Huntington, 1996) у книзі “Захід: унікальний, але не універсальний” виділяє такі цивілізації: західну (християнську), конфуціанську (китайську), японську, мусульманську, індуську, слов’яно-православну та, можливо, африканську. В іншій праці він об’єднує китайську, японську й індуську цивілізації в одну – азійську.

Кожна цивілізація характеризується історично-духовною цілісністю. Більшість з них представлена багатьма країнами і народами, як, наприклад, західна, слов’яно-православна та мусульманська.

Цілісність цивілізації – це її стійкість, яка залежить від внутрішньої культурно-соціальної та релігійно-філософської збалансованості. Внутрішні зміни у цивілізаціях відбуваються дуже повільно. Найменший вплив тут

мають зовнішні чинники. Недарма східні цивілізації (мусульманська, індуська, китайська) чинять опір західній (християнській) або тому процесові, що отримав назву *вестернізації* (*west* – англійською означає “захід”). З огляду на це С. Гантінгтон передбачає зіткнення цивілізацій, зокрема й военне.

Зазначимо, що деякі вчені виділяють т. зв. “*технологічні*” цивілізації: *агарну* (*доіндустріальну*), *індустріальну*, *постіндустріальну* й *інформаційну*. Усі території, придатні для сільськогосподарського виробництва (навіть для випасу худоби), пройшли етап розвитку *агарної цивілізації*, що залишила на земній поверхні свої сліди: сільські поселення, оброблені або полищені поля, меліоративні споруди тощо.

У віддалених, напівпустинних і пустинних місцевостях, у гірських територіях і тепер майже повністю панує аграрна цивілізація з її характерними ознаками у територіальній організації суспільства і способі життя населення.

Людство перебуває на етапі *пост(після-)-індустріальної цивілізації*, у якій дедалі більша частка населення пов’язана з виробництвом послуг: з торгівлею, фінансами, рекреацією (туризм, відпочинок), освітою, охороною здоров’я та ін. Водночас його територіальна організація зумовлена передусім промисловим розвитком, тобто *індустріальною цивілізацією*. А це великі та середні міста з їх промисловим потенціалом, великою скученістю населення у них, це – потужні транспортні – електроенергетичні, сировинні, продуктові (товарні) потоки, виражені лініями електропередач, трубопроводами, залізничними і автошосейними перевезеннями.

Інформаційна цивілізація інтенсивно розвивається в кінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. І знову переважно там, де попередній розвиток отримали індустріальна та постіндустріальна цивілізації. Вона характеризується:

- а) зростаючим процесом виробництва інформації;
- б) перетворення усіх видів виробництв у залежні від ступеня використання ними інформації, передусім наукової (розвиток т. зв. *економіки знань*);
- в) розосередженням (деконцентрації) людської діяльності по території держав і материків;
- г) створенням єдиних інформаційних систем поселень, регіонів, країн і світу в цілому (Інтернет); формування *мережевих* систем.

Отже, цивілізації та їхні геопросторові зв’язки можуть бути загальним об’єктом вивчення СГ.

Людину у СГ тепер часто трактують з допомогою поняття *життєдіяльності*: трудової, споживчої, соціоприродної, відтворювальної та екістичної (розселенської).

Трудова життєдіяльність, або *праця* – фізична та духовна – це процес, що відбувається між людиною і природою, у якому людина як сила природи регулює, контролює опосередковує обмін речовин між собою і природою. Отже, у розвитку і геопросторовій організації суспільства необхідні, як мінімум, такі взаємодіючі компоненти:

- а) природне довкілля (природні умови та ресурси);
- б) самі люди, наділені здатністю до праці;
- в) засоби виробництва (предмети і засоби праці), які, використовуючи речовину й енергію природи, примножують фізичні та розумові сили людини. Тому характерні особливості території в кожному випадку залежать як від особливостей її природного середовища, так і від суспільства (його людського, економічного, соціального, інтелектуального потенціалу тощо), яке розвинулось у цьому середовищі і є результатом довготривалої еволюції та взаємодії.

Відтворювальна життєдіяльність – це народження та виховання дітей, функціонування сім'ї, відтворення фізичного й інтелектуального потенціалу населення, підготовка фізично і духовно здорових людей тощо. Цей вид діяльності розвивається з урахуванням не лише суспільних, але й природних законів, що регулюють біоенергетичні процеси. Відтворювальна діяльність тісно пов'язана з проблемами охорони здоров'я населення, зокрема, матері та дитини, моральним здоров'ям нації, продовольчою проблемою та ін.

Соціоприродний вид людської життєдіяльності полягає в тому, що людина як жива істота взаємодіє з природою безпосередньо на популяційному (у межах усього людства), соціумному (у межах окремих частин цивілізації – держав, націй, населених пунктів тощо) й організменному (як окремий людський організм) рівнях. Ця взаємодія має кількісні та якісні характеристики. Зокрема, дедалі більшого значення у природі набувають біологічні чинники, створені людиною (вирощування сільськогосподарських культур, розвиток біотехнології тощо), збільшується загальна кількість самих людей, унаслідок чого зростають масштаби соціоприродної життєдіяльності.

Четвертий вид життєдіяльності – *споживчий*. Він полягає у тому, що створені в процесі праці матеріальні та духовні блага люди використовують у своїх інтересах – споживають. У процесі споживання виникають додаткові потреби в енергії та інших засобах. Водночас збільшується кількість *відходів*, які потрапляють у природне довкілля.

Нарешті, п'ятий вид – екістична, або розселенська, життєдіяльність пов'язана з “силовим полем” людини і полягає у зв'язках людей між собою у системі поселень (населених пунктів). Суспільство створило мережу поселень, які комунікаційними лініями автошосейного, залізничного, річкового, морського, авіаційного транспорту, лініями електропередач, трубопроводів і зв'язку утворюють глобальний екістичний континуум¹, складовими частинами якого стали екістичні системи країн та окремих регіонів.

Отже, загальним об'єктом суспільної географії є людське суспільство і його окремі компоненти: геосфера, людські цивілізації, види життєдіяльності тощо.

Ключові слова: об'єкт науки, геосфера, цивілізація.

1.2. Предмет і конкретні об'єкти суспільної географії

Однак не лише СГ вивчає суспільство в цілому і його компоненти. Воно є об'єктом вивчення багатьох наук: суспільствознавства, філософії, історії, а окремі частини (наприклад, господарство) досліджують політекономія чи економічні науки, населення – вивчає демографія, соціальну сферу – соціологія тощо.

Тому кожна наука досліджує певну сторону об'єкта – його властивості (риси), відношення, процеси. Сторону об'єкта, на дослідження якої звернена головна увага науки, називають її предметом.

Предмет суспільної географії – геопросторова (територіальна) організація суспільства чи його окремих частин: населення, виробничої, соціальної, політичної, духовної чи природно-ресурсної сфер (або окремих видів життєдіяльності).

Що таке геопросторова (територіальна)² організація?

По-перше: взаєморозташування об'єктів у двовимірному просторі земної поверхні (вертикальну – третю координату у більшості випадків до уваги не беруть). Воно існує між двома пороговими

¹ Континуум – система, яка має риси безперервності. Протилежна дискретна (подільна) система.

² Поняття “геопросторовий” дещо ширше за обсягом, аніж “територіальний”, бо воно стосується також водної поверхні та повітряної оболонки, а не лише суші (території).

масштабами: а) загальноземним (глобальним); б) “точковим”, вираженим окремим підприємством (закладом) чи населеним пунктом. Усі просторові відношення конкретних об'єктів між двома зазначеними масштабами характеризуються географічністю. Розміщення об'єктів над загальноземним – це вже космічне розташування. Воно не належить до сфері географії, а радше – до астрономії. Так само внутрішня просторова організація підприємства (взаєморозташування його цехів і дільниць) не є завданням географічних досліджень. Важливою рисою геопросторовості є взаємозв'язаність об'єктів із природним довкіллям конкретної ділянки земної поверхні. Кожен об'єкт у географії ідентифікується координатами географічної довготи і широти, протяжністю, площею та ін. (рис. 3а).

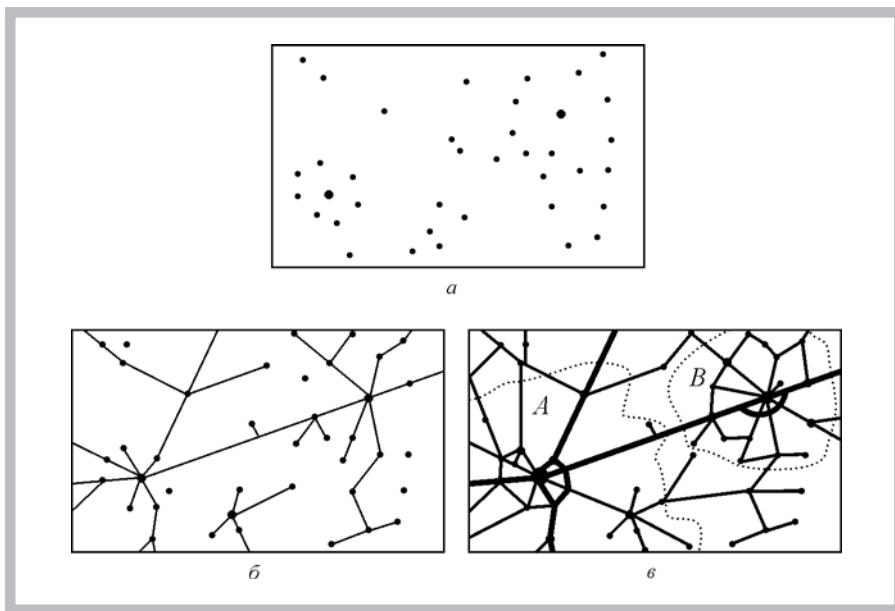

Рис. 3. Три “пости” геопросторової організації:

- α – взаєморозташування “об’єктів” у двовимірному просторі земної поверхні;
- β – геопросторові зв’язки між цими об’єктами;
- γ – геопросторові формування А і В

По-друге: геопросторові зв’язки між розташованими у межах земної поверхні об’єктами завдяки лініям зв’язку (транспортні та інші лінії комунікації); переміщення речовини, енергії та інформації (передусім людей – носіїв усіх цих “субстанцій”) (рис. 3б).

По-третє: територіальні суспільні утворення (формування, поєднання, системи, структури). Найчастіше ці територіальні утворення є конкретними об'єктами суспільно-географічних досліджень. Прикладами можуть бути економічний район, господарський вузол, територіальний агропромисловий комплекс, територіальна система розселення, політико-географічний район та ін. (рис. 3в).

По-четверте: функціонування територіальних утворень, що полягає в регульованій (також саморегульованій) зміні їхніх станів унаслідок взаємодії з довкіллям (природним і суспільним) для досягнення завчасно передбачених цілей. Наприклад, мета агробізнесового комплексу певної території – виробництво продовольчих продуктів (товарів). Взаємодіючи з іншими комплексами та природним довкіллям, він функціонує як регульована територіальна система, де кожна ланка (галузі, виробництва, підприємства, заклади й установи) і комплекс у цілому змінюють свій стан протягом року. Регулювання відбувається шляхом переробки складовими частинами комплексу чи спеціальними управлінськими органами інформації про стан комплексу і вироблення на цій підставі управлінських рішень.

Крім загального об'єкта дослідження (суспільство) і предмета дослідження (його геопросторова організація) СГ має свої конкретні об'єкти дослідження.

Конкретні об'єкти дослідження – це форми геопросторової (територіальної) організації суспільства в цілому чи його складових частин.

Класичні форми геопросторової організації суспільства: **держава (країна)** й **економічний район**. Виділяють різні просторові рівні і види форм геопросторової організації: світовий, національний, регіональний та локальний.

На **світовому рівні** головною формою в геопросторовій організації суспільства є **держава (країна)**. Вона є нульовою точкою в загальній сукупності форм політичної організації. Виокремлюють і наддержавні форми – політичні, зокрема військово-політичні блоки і групи держав (приклад – блок країн Європи і Північної Америки – НАТО). Границю, тобто глобальною, формою є світова співдружність держав – Організація Об'єднаних Націй.

Головною формою господарсько-економічної організації є **національне господарство (національний комплекс)**. Виділяють і наднаціонально-господарські (економічні блоки країн, наприклад, Європейський Союз) форми. Границю формою є **світове господарство**.

На загальнодержавному (національному) рівні головними геопрос-

торовими формами є **зона і район**. Їх можна об'єднати одним терміном **регіон**. Найчастіше вивчають **економічні зони і райони**, які є підсистемами національного комплексу. Однак виділяють також регіональні системи розселення, демогеографічні райони, етнографічні регіони (у географії населення країни), промислові зони й райони (у географії промисловості країни), сільськогосподарські й агропромислові зони і райони (у географії сільського господарства й агропромислового комплексу країни), транспортні райони (у географії транспорту країни), рекреаційні зони і райони (у рекреаційній географії країни) тощо.

Нарешті, є велика кількість **первинних форм** геопросторової організації суспільства і його частин. Границями серед них, наприклад, у господарстві є *підприємство* (заклад). Їх поєднання (зосередження, блок, кластер) на порівняно невеликій території спричиняє виникнення таких первинних форм, як **пункти, центри, куці, вузли**. Найчастіше виділяють і досліджують первинні форми в економічній (соціальній) сфері: **господарські пункти, центри, вузли і куці**.

Економічним (соціально-економічним) пунктом вважають зосередження у певній точці земної поверхні окремого підприємства виробничої сфери (промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт) чи закладу сфери послуг (освіта, охорона здоров'я, культура тощо). *Економічний (соціально-економічний) центр* – це зосередження в одному місці (населений пункт) декількох підприємств чи закладів, незалежно від того, пов'язані вони між собою чи ні.

Економічний (соціально-економічний) куц – зосередження у кількох поблизьких поселеннях підприємств (закладів) однієї чи декількох сфер (найчастіше взаємопов'язаних).

Нарешті, *економічний (соціально-економічний) вузол* – зосередження на компактній території значної кількості, зокрема великих підприємств і закладів. Зазвичай, вузол має чітко виражене функціональне ядро. Ним є найбільший економічний центр вузла.

Первинні форми в геопросторовій організації населення: **поселення** (хутір, село, містечко, місто), **елементарна система розселення**, **міська агломерація**.

Між первинними і регіональними є ряд перехідних форм. Їх називають **локальними**. Прикладом може бути система розселення адміністративного району, внутрішньообласний (окружний) господарський комплекс, локальний агропромисловий комплекс (завод та його компактна сировинна зона).

Форми геопросторової організації суспільства можуть бути *інтегральними і компонентними*.

Інтегральна форма охоплює всі складові частини суспільства – населення, виробничу сферу і сферу послуг, екологічну та природно-ресурсну сфери.

Взаємодія і узгодженість між ними у процесі розвитку і функціонування дає змогу трактувати кожну геопросторову форму як **територіальний комплекс**. Наприклад, обласний регіон України охоплює населення території області (як виробник продукції і послуг, їхній споживач), господарство області (як взаємопов'язану сукупність виробничої сфери і сфери послуг), її природно-ресурсний потенціал, виробничу, соціальну та інституціональну інфраструктуру тощо. Між цими компонентами налагоджується тісний взаємозв'язок і взаємозумовленість, певна пропорційність і взаємопристосування (компліментарність).

Коли говоримо про **компонентні форми** геопросторової організації суспільства, маємо на увазі різні територіальні форми певної геосфери – господарської, соціальної, демографічної та ін. Наприклад, елементарна чи регіональна система розселення, промисловий вузол або район, сільськогосподарська зона тощо – усе це форми територіальної організації окремих суспільних сфер: відповідно народонаселення, промислової та аграрної.

Ключові слова: предмет науки, конкретні об'єкти науки, форми геопросторової організації суспільстві, первинні форми ГПОС.

1.3. Структура суспільної географії

Залежно від того, який тип знання продукує наука, виокремлюють такі її складові: **фундаментальну** і **прикладну** (конструктивну).

Фундаментальна наука досліджує та відкриває суттєві закономірності і властивості у розвитку, структурі й функціонуванні об'єктів, які вона вивчає. **Прикладна наука** розкриває шляхи і способи впровадження цих відкриттів у сферу людської практики.

Часто прикладні дослідження і розробки називають **конструктивною географією**. Найчастіше це сфера діяльності закладів територіального планування, якими є установи “Містопроекту” чи “Укрцивільпроекту”, що розробляють схеми і проекти так званого районного розпланування і генеральні схеми розвитку міст.

Є багато класифікацій С.Г. Останніми десятиріччями набули популярності класифікації професорів Селми Ниммик (Тарту, Естонія), Сергія Лаврова (Санкт-Петербург), Опанаса Ващенка (Львів), Миколи Пістуна (Київ), Олега Шаблія (Львів), Олександра Топчієва (Одеса) та ін.

Зокрема, у класифікації С. Ниммик (рис. 4) структурними частинами СГ, яку автор називає соціально-економічною, є географія населення, економічна географія, соціальна географія. Поряд із СГ вона виділяє також “галузі суспільної географії, що формуються”. Крім того, на її думку, на стику суспільної і природничої географії формується загальна теорія географії та географія природокористування.

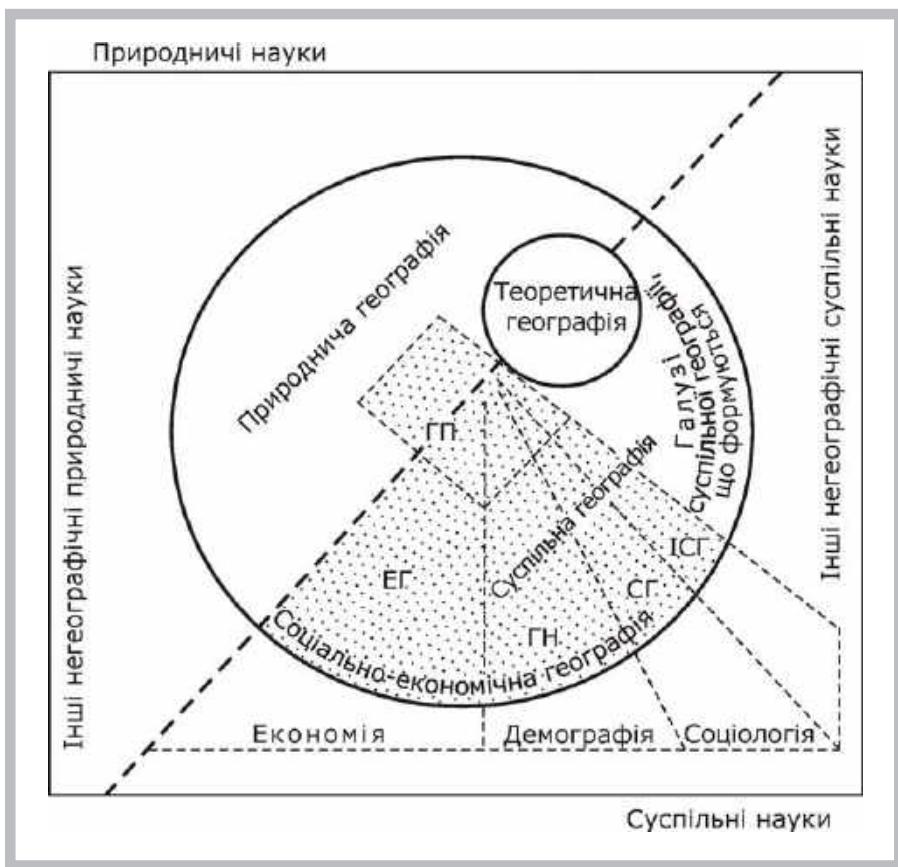

Рис. 4. Класифікація суспільної географії за С. Я. Ниммик (1984):
 ЕГ – економічна географія; ГН – географія населення і розселення;
 СГ – соціальна географія; ГП – географія природокористування;
 ІСГ – інші суспільно-географічні науки

Сучасний етап розвитку і структуризації СГ дає змогу побудувати таку схему (О. Шаблій, 1997, див. рис. 5).

Передусім у структурі СГ виділяємо її **теоретичне ядро** – “Загальна теорія суспільної географії”. Наша наука вже сьогодні дозріла до того,

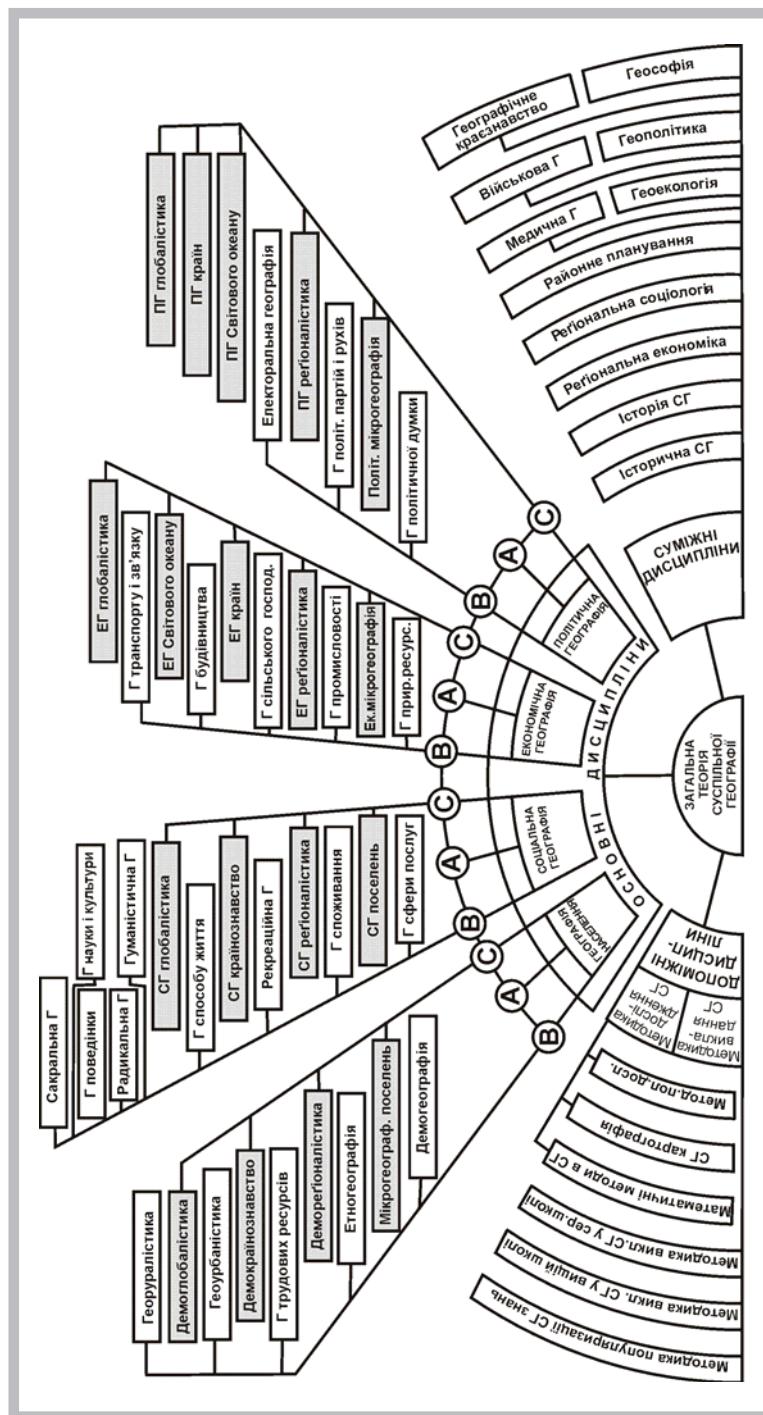

Рис. 5. Класифікація суспільно-географічних дисциплін (О. Шаблій, 1997)

щоб сукупність її головних теоретичних положень виділити в окремий структурний підрозділ.

“**Загальна теорія СГ**” охоплює теоретичні положення, які стосуються усіх часткових наукових дисциплін та їхніх груп. Наприклад, вчення про територіальну комплексність.

У структурі СГ, крім того, виділяємо чотири блоки *основних*, два блоки *допоміжних*, а також групу *суміжних* дисциплін.

Блоки основних дисциплін: географія населення, або демогеографія; соціальна географія; економічна географія; політична географія.

Блоки допоміжних дисциплін: блок методик наукових досліджень; блок методик викладання і популяризації наукових знань.

Блок (група) суміжних дисциплін охоплює такі, що одночасно входять як до суспільної географії, так і деяких інших наук (наприклад, *історія СГ, геополітика, геоекономіка* та ін.).

У кожній з основних дисциплін блоку, наприклад, у географії населення, виділяють: А – теоретичне ядро; В – компонентні (галузеві) дисципліни, наприклад, демогеографія; С – геопросторові дисципліни, наприклад, у географії населення – це демокрайнознавство та ін. (див. рис. 5).

Група **суміжних дисциплін** охоплює такі з них, що входять одночасно і в негеографічні науки, а саме: *історична географія, історія СГ, регіональна економіка, районне розпланування, геополітика, геоекологія, медична, військова географія* та ін. Наприклад, геополітика є водночас складовою частиною політології, а регіональна економіка – економічної науки; історична географія та історія географії – складові як географічної, так і історичної наук тощо.

На сучасному етапі розвитку СГ у кожному її блоці є “**точки зростання**”. Це найбільш динамічні дисципліни. Зокрема, у соціальній географії такими є географія культури і релігії, в економічній – географія Світового океану, у політичній – електоральна географія, у географії населення – етногеографія.

Ключові слова: фундаментальна наука, прикладна наука, класифікація наукових дисциплін, загальна суспільна географія, спеціальна (описова географія).

1.4. Зв’язки суспільної географії з іншими науками

Вважають, що СГ, перебувачи на межі двох великих наукових сфер – природничих і суспільних наук, без сумніву, є суспільною наукою. Однак таке твердження значною мірою залежить від самої класифікації наук,

усієї системи наукового знання. Наприклад, деякі вчені, крім природничих і суспільних наук, називають ще й технічні. До наук, що виділяються за об'єктами дослідження, зачислюють “науки про Землю”, до яких належить і географія, зокрема й суспільна.

Сучасна СГ постала переважно з економічної географії. Проблемним було питання: економічна географія належить до системи географічних чи економічних наук? Ми відносимо її до комплексу географічних наук. Сучасна СГ найбільше пов’язана з такими науками: фізичною географією, економічною наукою, соціологією, демографією, політологією, історією, статистикою, а також філософією, логікою, математикою та ін.

Які ж зв’язки є між науками загалом? Найважливіші серед них: *генетичні, інформаційні, за спільним вивченням певних об’єктів, за використанням однією науковою теоретичних положень і методичного апарату іншої, організаційні* тощо.

Для суспільної географії характерні ці види зв’язків з іншими науками (див. рис. 6). Найтісніше вона пов’язана з *фізичною географією*. Ці зв’язки передусім генетичні. І суспільна, і фізична географія постали з єдиного кореня – географічної науки, передусім з географічного країнознавства, де вони не були розділені. В історії географії були періоди, коли у її структурі переважала певна складова (до другої половини XIX ст. – переважно суспільна, опісля – фізична географія).

Інформаційні зв’язки мають велике значення. Переважно вони спрямовані від фізичної до суспільної географії. Фізична географія надає суспільній фактичні дані про природно-ресурсний потенціал території, особливості територіальної організації природного довкілля, природно-географічний поділ території тощо. Їхня взаємодія більша тоді, коли спільно вивчають певні природно-чи суспільно-географічні об’єкти (наприклад, Українські Карпати чи Полісся, обласний регіон чи територію соціально-економічного району, екологічні проблеми регіонів, країн чи світу).

Урахування фізико-географічних даних і положень фізичної географії про стан природного довкілля як “дому” людини та її життєдіяльності зумовлює екологізацію СГ.

Водночас СГ тісно пов’язана з **економічною наукою**. Зв’язок є частково *генетичним* (один з напрямків СГ утворився з політекономії) та *організаційним* (деяка частина економічних інститутів мала чи має кафедри економічної географії). Головний тут *інформаційний* зв’язок, який переважно спрямований до СГ. Для обґрунтування територіальної організації виробничої сфери вона використовує економічні закони, зокрема

закон вартості, розкритий економічною наукою, а також терміни і поняття економіки (ціна, собівартість, ефективність капіталовкладень, вартість праці тощо); методи, розроблені в економічній науці (балансовий, розрахунків тощо).

Рис. 6. Взаємодія суспільної географії з іншими науками

Процес різноманітного використання положень, понять, методів і моделей економічної науки називається економізацією СГ.

Однак є зворотний зв'язок від економічної географії до економічної науки. На їхній межі у 70-х роках минулого століття виникла наукова дисципліна *регіональна економіка* (РЕ), а тепер – *геоекономіка*, що досліджує економічні процеси в регіонах – економічних районах, зонах, у територіально-виробничих комплексах тощо.

Протягом останніх двох десятиліть, коли посилено розвивається соціальна географія як складова частина суспільної, відбувається і процес

соціологізації СГ. Це відбувається унаслідок впровадження у СГ понять, положень і методів **соціології**.

Як відомо, соціологія вивчає суспільні сукупності людей – групи і спільноти (наприклад, сім'ю, трудовий колектив, етнос, клас тощо), суспільну поведінку людей та відповідні відносини й процеси. СГ, особливо її складова частина – соціальна географія, – застосовує передусім поняття соціології і методи дослідження, які використовують у ній. Це поняття класу, соціального прошарку, соціальної групи; методи – статистичної вибірки, опитування, анкетування та ін.

Сфорою взаємного інтересу СГ і соціології може стати *регіональна соціологія*, яка повинна вивчати відносини і процеси в окремих регіонах. Це була б вища форма соціологізації СГ і географізації соціології.

Тісний і вже традиційний зв'язок має СГ з **демографією** – наукою, що вивчає процеси відтворення населення, його динаміку, статево-вікову структуру, мобільність тощо. Тобто про все те, що можна охопити ємним поняттям *демографічна ситуація*. СГ також пов'язана з **етнологією** – науковою дисципліною про етнічні спільноти: народи, нації, етнічні й етнографічні групи. Формується *етногеографія* – дисципліна, що вивчає геопросторову організацію етносів, їхню територіальну взаємодію, чинники, які впливають на розміщення і просторову мобільність етносів та їхніх представників.

Вивчення СГ людини як елемента демографічної, соціальної, економічної, політичної, духовної сфер називається її гуманізацією.

Останніми роками простежуються тіsnіші зв'язки СГ з **політичними науками, політологією**. Інтенсивно формується *політична географія*, особливо *електоральна (виборча) географія, політична географія країн і регіонів*. Навіть таку традиційну проблему, як формування політичної карти світу, вивчає політична географія. На межі політичної географії і політології відроджується *геополітика* – наука про поточні політичні процеси в окремих державах (особливо про її стосунки із сусідами та міждержавними угрупуваннями) і регіонах.

Звернемо увагу на зв'язки СГ з **історією**.

Вивчаючи окремі країни і райони, СГ не може пояснити сучасну територіальну організацію населення, соціальної та економічної сфери без дослідження процесів їх становлення і розвитку на різних історичних етапах. Для економічної географії, наприклад, дуже важливі знання з історії національного і світового господарства.

Традиційні зв'язки СГ зі **статистикою** – наукою, що досліджує методи

і прийоми вивчення так званих масових явищ і процесів у суспільстві та природі. За допомогою статистичних методів виявляли так звані *емпіричні закономірності*. Тепер впроваджуються в економіко- і соціально-географічні дослідження методи і моделі багатьох **математичних дисциплін** – теорії множин, теорії графів, лінійної алгебри, математичної логіки. Цей процес одержав назву *математизації СГ*.

Нарешті, відзначимо зв'язки СГ із **філософією і логікою**. Адже кожна наука, зокрема і СГ, вивчає явища, властивості, процеси у просторі та часі. Найбільш фундаментальне трактування всіх зазначених понять, а також відкритих науковою законів і закономірностей дає філософія. На грани географії і філософії розвивається *геософія*, що вивчає “філософію людського простору”.

Логіка дає методичні засоби СГ для побудови її поняттєво-термінологічного апарату, системи умовиводів, використання аксіоматико-дедуктивного числення і загалом розбудови *теоретичної СГ* – майбутнього структурного підрозділу її як системи наукових дисциплін.

Ключові слова: зв'язки між науками, види зв'язків, гуманізація СГ, екологізація СГ, економізація СГ, соціологізація СГ.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке об'єкт науки у широкому розумінні слова?
2. Чим відрізняється формаційний підхід до розуміння об'єкта СГ від геосферного?
3. У чому полягає людиновимірність СГ?
4. Які особливості цивілізаційного підходу у СГ?
5. Що таке діяльнісний підхід у розумінні об'єкта СГ?
6. Які головні види людської життедіяльності?
7. Що є предметом дослідження СГ?
8. Які риси геопросторової (територіальної) організації суспільства?
9. Що є конкретними об'єктами дослідження у СГ?
10. Які Вам відомі конкретні об'єкти СГ?
11. Що таке зміст СГ?
12. З'ясуйте структуру СГ?
13. Чим відрізняється структура СГ проф. Селми Ниммик від структури СГ проф. Олега Шабля?
14. Які групи зв'язків має СГ?
15. У чому полягають зв'язки СГ з фізичною географією.
16. Чому ці дві гілки науки утворюють єдину систему географії?
17. Що таке екологізація СГ?
18. Що таке економізація СГ?
19. Що таке соціологізація СГ?
20. Що таке математизація СГ?

ІІ. ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

2.1. Періодизація розвитку

Кожна наука вивчає історію свого формування, зокрема джерела і причини виникнення, періодизацію, найважливіші тенденції і закономірності розвитку та ін. Це дає змогу пояснити сучасний етап і структуру науки, її фундаментальні положення, спрогнозувати подальший розвиток. Важливо також з'ясувати місце вітчизняної науки, зокрема і суспільно-географічної, у становленні і розвитку світового наукового процесу.

Історія географії – це науковий погляд на генезу дисципліни з метою виявлення зasadничих джерел, переломних моментів, етапів і генеральних напрямків розвитку, її визначальних рис. “В інших науках, – писав акад. Степан Рудницький, – знання історії цих наук є корисне, в географії – необхідне”¹.

Чому необхідне? Насамперед тому, що географія як жодна інша наука у минулому не була так глибоко об’єднана з іншими науками, зокрема з природознавством та історичними науковими дисциплінами. Ось чому вже генетично закладено її роздвоєння на природну і суспільну; саме географія, може, як ніяка інша наука, зазнала величезних втрат унаслідок інтенсивного відокремлення від неї, починаючи з другої половини XIX ст., різних наукових дисциплін (кліматологія, метеорологія, гідрологія, океанологія та ін.).

З кінця XIX ст. від географії відокремлюються багато галузевих наук. Традиційно їх ще зачислюють до географічного кола. Однак, їх вже можна трактувати як межові з фізигою, точніше з геофізигою, наукові дисципліни.

¹ Рудницький С. Історія землезнання. – Київ; Прага, 1925. – Ч. 1. (Старі віки). – С. 7.

Цей факт – невизначеність (точніше всеохоплюваність) географії у минулі часи – і втрага нею багатьох дисциплін у найновіший період були причиною її історичної кризи.

Водночас у новий і новітній періоди географія, хоч і не послідовно, все ж таки розвивається у надрах суміжних наук. Зокрема, фізична географія була частиною геології (палеогеографія, геоморфологія), біології (геоботаніка), ґрунтознавства (географія ґрунтів) тощо, а суспільна географія (антропогеографія) – економічної (економгеографія), демографічної (демогеографія), медичної (медична географія), політичної (політична географія) та інших наук.

Для об'єктивного висвітлення історії географії важливе значення має знання про панування в ту чи іншу епоху *типу наукового світогляду*. Академік С. Рудницький, зокрема виділив два типи світогляду: антропоцентризм і фізіоцентризм. “На всіх ступенях і стадіях людства та його розумової культури, в котрих панував антропоцентризм, – писав він, – головним змістом поняття “земля” чи “країна” були люди, було населення землі чи країни”. При фізіоцентризмі “земля” чи “країна” – “це частина чи твір природи, що земля й усе земне належить до тієї ж таки природи й треба його по природничому розуміти”.

У другій половині ХХ ст. знову на арену виходить антропоцентризм у гуманістичній формі. Однак екологізація матеріального і духовного життя суспільства стала засобом синтезу цих двох типів людського науково-географічного світогляду.

|| У широкому розумінні географію можна трактувати як явище у розвитку людської культури.

Це дуже змінює саму сутність географії. Географія як форма культури характеризується трьома структурними зрізами (рівнями): *науковим, суспільної свідомості (культури), побутовим*. Кожен з них має свої історичні особливості.

Науковий рівень – фаховий, виражений системою географічних ідей, понять і категорій, концепцій і теорій; він передбачає діяльність географічних організацій, видання друкованих органів тощо. Саме про нього можна говорити лише з другої половини XIX – початку ХХ ст. З цього часу формується новітня наукова географія.

Рівень суспільної свідомості і культури (матеріальної та духовної) сформувався тоді, коли суспільство усвідомило необхідність наукових географічних знань у практичній діяльності (геурбанистика, геоекологія, геопросторова організація життедіяльності суспільства, військова справа

тощо). Цей рівень може найбільш повно реалізуватись лише у самостійній Україні. Тепер географія, як компонент культури, стає засобом гуманістичного, духовного бачення світу, формою людського світогляду.

Побутовий рівень – це географічні знання пересічної людини і пов’язана з ними її геопросторова поведінка (знання природи, населення і господарства свого населеного пункту, його околиць, краю і держави, її сусідів тощо).

В історії географії і СГ зокрема виділяють декілька періодів. Єдиної думки щодо періодизації немає. Наприклад, С. Рудницький (1926) виокремлює у розвитку географії як науки два періоди:

- старі часи (до XVIII ст.);
- нові часи (від XVIII ст.).

Ми розрізняємо такі періоди:

- 1) класичний (від стародавніх часів до кінця XVII ст.);
- 2) новий (XVIII – перша половина XIX ст.);
- 3) новітній (від другої половини XIX ст.).

У новітньому періоді виділимо такі підперіоди: від 70-х років XIX ст. до Першої світової війни; міжвоєнний; після Другої світової війни і до нашого часу. Така періодизація, на нашу думку, більш повно враховує внутрішню логіку розвитку географічної науки.

Ключові слова: *історія географії, антропоцентрізм, фізіоцентрізм, періодизація історичного розвитку науки.*

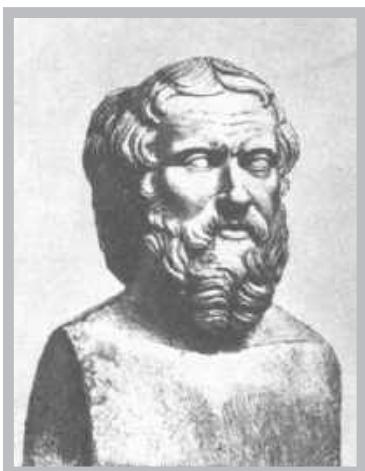
2.2. Класичний період

Класичний період започаткований саме у Стародавній Греції. Тоді обґрунтовано засади географії як науки, вчені географи висунули багато географічних наукових ідей, були написані фундаментальні праці з географії тогоденого світу (так званої ойкумені).

Наукові географічні відомості нагромаджувалися у різних осередках світової цивілізації: у давніх Вавилонії, Шумерії, Єгипті, Фінікії і Китаї. У Європі, зокрема у давній Греції природознавці скористалися цією важливою географічною інформацією. Розвинена в ній наука, зокрема географічна, далі поширилася по усій Європі, а потім і по світу. Так виник у Європі грекоцентрізм, а у світі – *евроцентрізм*.

У класичному періоді виділяють кілька яскраво виражених підперіодів:

- давньогрецький і римський (VI ст. до Р. Хр. – II ст. по Р. Хр.);

Геродот

- арабський (VI–XIV ст. по Р. Хр.);
- Великих географічних відкриттів (середина XV – кінець XVII ст.).

Їм відповідають головні осередки розвитку географії. Зокрема, давньогрецько-му і римському – давні Греція і Рим, арабському – Близький і Середній Схід, Центральна Азія, періоду Великих географічних відкриттів – Західна Європа.

Давньогрецький і римський період.

У праці “Історія землезнання” (1926) С. Рудницький обґрутував чотири положення щодо історичних аспектів географії:

- “справжня наукова історія географії починається у Стародавній Греції;
- в історії географічного пізнання слід розрізняти два виміри: а) екстенсивний (розвиток в “ширину”), коли вивченням охоплюються все нові і нові території; б) інтенсивний (розвиток “у глибину”), тобто проникнення у суть географічних явищ і процесів;
- найважливішим у стародавній географії є “перше встановлення завдань і методів землезнання”;
- із самого початку розвитку наукової географії у ній розвивалося два напрямки – природничий і суспільний (соціальний, гуманістичний)”¹.

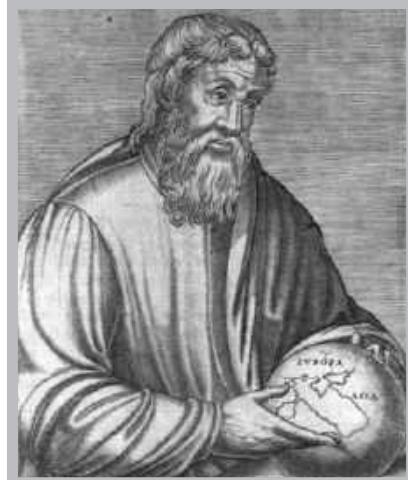
Серед великих учених Давньої Греції і Риму, внесок яких незаперечний, виділяють Геродота, Арістотеля, Ератосфена, Страбона, Птолемея.

Геродота (485–425 pp. до Р. Хр.) вважають “батьком географії”, хоч насправді він був “батьком історії”. Вважають, що саме йому належить фраза “географія є служницею історії”. Він описав Середземноморське побережжя (аж до Італії, де жив і помер), узбережжя Чорного й Азовського морів, зокрема територію України-Скіфії (IV том його “Історії”), Єгипет, басейн Нілу, Близький і Середній Схід.

Аристотель (384–322 pp. до Р. Хр.) уперше вжив слово “географія”. Тривалий час слово це використовували у значенні науки про креслення, виготовлення карти, тобто, мали на увазі картографію.

До нас дійшло найбільше старогрецьких географічних праць, які належать перу **Ератосфена** (275–195 pp. до Р. Хр.) з Александрії.

¹Рудницький С. Історія землезнання... – С. 126.

Страбон

Клавдій Птолемей

Ератосфен є справжнім батьком географії. У книзі “Географічні записи” він зокрема висуває ідею району (сфрагіди).

Якщо Ератосфен є батьком географії загалом, то **Страбона** (64 р. до Р. Хр. – 24 р.) вважають батьком суспільного землевидавства. Він написав 17 томів “Географії”.

Від Страбона йде думка, що географія є суспільною науковою. Він також розвивав ідею територіальних відмінностей (районів). Вважав Землю “домом людства”, що є великою екологічною ідеєю.

Птолемей (90–168) – астроном, математик, картограф і географ. Він обґрунтував геоцентричну систему Всесвіту, вперше розділив географічне знання на власне географію (загальну географію, хорологію – науку про кількісні характеристики Землі) і хорографію (науку описову, про якісні характеристики окремих територій) у книзі – “Керівництво з географії”.

Загальні риси старогрецького і римського періоду:

- висунуто ряд ідей, що отримали підтвердження і розвиток у пізніші періоди (поділ географії на загальну й описову, ідея кулястості Землі, наявності теплових поясів, географічного району тощо);
- покладено початок застосування історико-генетичного і порівняльно-географічного методів дослідження;
- описано відомі землі, “всесвіт” або, як у той час казали, “оїкумену”. У певному розумінні, “оїкумена” – це заселена земля (уже в старогрецькі часи знали і незаселені пустинні чи гірські території – “аноїкумену”; крім

того, вважалося, що у гарячому і південному субтропічному поясі люди не проживають). Ойкумена греків розширювалася від часів Гекатея (546–480 рр. до Р. Хр.) до Птолемея. Гекатей зобразив Всесвіт із трьох частин світу: Європи, Азії, Африки (Лівії), які оточені океаном. Найретельніше описане Середземномор'я. Ойкумена Птолемея сягає Китаю, Індії, Західної Європи (Великобританії). Він передбачав, що є і “південна незнана земля” – Австралія;

- багато наукових ідей і географічних описів запозичено у древніх вавилонян, індусів, фінікійців. Однак здобутки греко-римської географії трива-лий час не були відомі середньовічній християнській Європі;
- безпосередньо спадкоємницею старогрецької стала арабська географія. Від арабів географічні ідеї давніх Греції і Риму перейшли в Європу.

Арабська географія IX–XIV століть. У середньовіччі було декілька великих центрів культури, “світів” чи цивілізацій, зв’язки між якими були незначними: європейський християнський, північноєвропейський (скандинавський), арабський, китайський і, як потім виявилося, американський. Найбільш розвиненою була географія в арабському світі.

Починаючи з VII ст., араби швидко завойовували великі простори – від Індії до Іспанії, охоплюючи всю північ Африки і поширюючи на цьому просторі мусульманство. Між європейською християнською й арабською мусульманською цивілізаціями утворився своєрідний бар’єр, який тривалий час стимулював комунікацію між Європою і Південною та Східною Азією і стимулював пошуки нових шляхів у ці частини світу (подорожі навколо Африки Васко да Гами у 1497–1498 рр., прокладання шляхів в Індію Колумбом через західну півкулю у 1492 р.) та хрестові походи на Близький Схід (з 1095 р.).

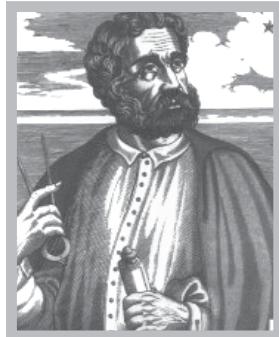
Арабська географія активно розвивалася головно у період 800–1400-х рр. Її представниками були визначні географи: **Ібн Гаукалъ** (Хст.), **Ібн Гордадбег** (IX–X ст., написав “Книгу шляхів і країн”), **Аль Біруні** (XI ст., перший із середньовічних учених висловив думку про рух Землі навколо Сонця, обчислив обвід Землі), **Авіценна** (XI ст.), **Ідрісі** (XII ст.), **Ібн Баттута** (XIV ст.), **Ібн Гальдун** (XIV – початок XV ст.). Інформацію про світ учені черпали з двох джерел: переклали арабською мовою більшість греко-римських географічних праць і самі багато подорожували (описали Східну і частину Південної Африки, Індію, Китай, Середню Азію, Русь тощо).

Христофор Колумб

Васко да Гама

Фердинанд Магеллан

Арабські географи виправили багато географічних помилок древніх греків: довели, що південний пояс (і гарячий, і південніший 20° пд. ш.) заселений; що Індійський океан не замкнутий; вони уточнили географічні координати, визначені Птолемеєм тощо.

Для СГ дуже важливою є думка Ібн Гальдуна про те, що спосіб життя і заняття людей більше залежить від їхньої культури, ніж від природного довкілля.

Арабські вчені уміло поєднали знання з математики й астрономії з географічними. Вони і розвинули ідеї Птолемея, що пізніше сприяло розвитку математичної географії.

Свої картографічні праці арабські дослідники створювали за проекціями Птолемея (конічні та стереографічні). Вони були добрими картознавцями (наприклад, учений і мандрівник XII ст. Ідріс написав “Нову географію”, а у 1154 р. – “Розважний і корисний посібник для тих, хто бажає здійснити кругосвітню подорож”, де були наведені відомості про різні краї і країни Європи (Італія, Франція, Іспанія, Португалія, Німеччина), Північної Африки, Азії тощо.

Епоха Великих географічних відкриттів. Ця епоха розпочалася наприкінці XV ст. і закінчилась у середині – кінці XVII ст. Центр географічної думки переноситься в Європу, де прискорено розвивалися капіталістичні відносини.

Найвизначніші географічні відкриття епохи:

- відкриття Колумбом Америки (1492 р.);
- відкриття шляху в Індію довкола Африки Васко да Гамою (подорож 1497–1498 pp.);
- перша кругосвітня подорож Магеллана (1521 р.) та ін.

Унаслідок цих та інших подорожей було остаточно доведено кулястість Землі, а цю гіпотезу висували ще стародавні греки. Також підтверджено існування людіянтиподів (теж старо-грецька ідея). Похитнулася віра в геоцентричну будову Всесвіту Птолемея¹. Географічні й інші наукові відкриття підважили основи сакрального (релігійного) світогляду того часу. Почалася *секуляризація*² всього суспільного, зокрема й духовного життя. На арену світової історії виходять великі європейські нації – іспанська, англійська, французька, німецька та ін. В економічному і духовному житті того часу простежується європоцентричність.

Михайліо Бойм

Серед великих мандрівників XVII ст. був і представник української землі – **Михайліо Бойм** (1612–1659) зі Львова. Його називають українським Марко Поло. Він мав теологічну (Краків) і медичну (Каліш) освіту. З місіонерською метою на початку 40-х років XVII ст. М. Бойм вирушив до Китаю. Шлях пролягав від Лісабона (Португалія) до Східної Африки (Кафрапія, Мозамбік). У січні 1644 р. досяг західного узбережжя Індії (Гоа), звідки вирушив до Китаю (Макао). Починав діяльність на півдні – на о. Чайнань. Незабаром став послом імператора Йонглі у Європі. Після шестирічного перебування в Італії М. Бойм вдруге вирушає до Китаю через

Індію, Сіам, Тонкін. Помер у 1659 р. у Джунанжі. Результатом подорожей стали географічні, геоботанічні та медичні праці дослідника: “Breve Relatione” (1653), “Flora Cinensis” (1656), “Clavis Medica” (1682), “China Illustrata” (1667), “Magni Catay” та ін.

¹ Маємо на увазі передовсім обґрунтування польським ученим Миколою Коперником (1473–1543) геліоцентричної будови світу, яка заперечувала поширену у середньовічній систему Птолемея. Ця система була підтверджена дещо пізніше італійцем Галілеєм (1564–1642).

² *Секулярний* – світський, звільнений від релігійних догм. Секуляризація мала у той час прогресивне значення, однак у її крайніх проявах, наприклад, державного атеїзму в

В епоху Великих географічних відкриттів розвиток географічного знання відбувався головно описовим шляхом, що сприяло розвитку географічного світознавства і країнознавства.

Завершився цей період опублікуванням фундаментальних праць німецького космографа¹ **Себастьяна Мінцера** “Загальна космографія” (Базель, 1541) і німецького та голландського вченого **Бернгардта Вареніуса** (1622–1650) “Загальна географія” (1650).

Головні ідеї та думки праці Вареніуса:

- географію поділено на загальну, яка вивчає закономірності розвитку і поширення географічних явищ, і спеціальну (особливу), яка описує (характеризує) окремі частини земної поверхні, незалежно від того, чи вони природні, чи суспільні (наприклад, країн та їхніх регіонів). Акцентовано на тісних зв’язках між цими двома “галузями” географії: одна не може розвиватися без іншої;
- досліджувати географічні закони можна за допомогою математичних термінів та астрономічних законів;
- вивчення людини на земній поверхні охоплює “характеристику жителів, їхніх зовнішніх рис, ремесел, торгівлі, культури, мови, способу правління чи державного устрою, релігії, міст, цікавих місць і визначних людей”.

Рис. 7. Європа (із книги Себастьяна Мінцера “Загальна космографія”, XVI ст.)

СРСР, призвела до деградації людської моралі. Сакральний вплив на науку простежується у теоріях, де особливості процесів на земній поверхні пояснювали діяльністю як вищих (“Божих”), так і природних сил.

¹ Так тривалий час називали географію, яка розвивалась у тісному зв’язку з астрономією. С. Мінцера величали “німецьким Страбоном”. Він вважав Землю “домом людства”, створив цікаві описи регіонів світу, особливо Європи (рис. 7).

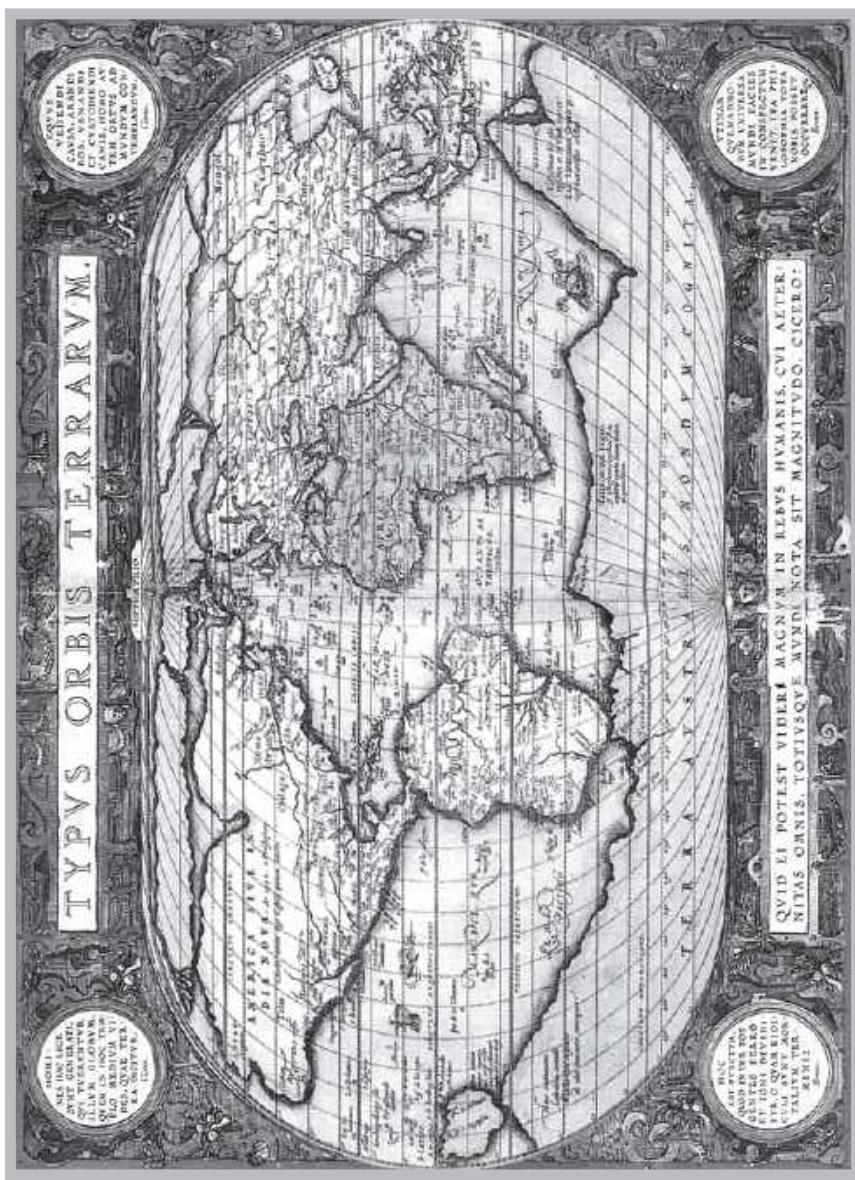

Рис. 8. Картка світу з атласу Абрахама Ортелия (1750 р.)

У період Великих географічних відкриттів уперше виникла можливість розробляти повноцінні карти й атласи світу. Було організовано видання карт світу **Герардом Меркатором** (1538 і 1569 рр.), відомих своїми оригінальними проекціями (серцеподібною і прямокутною); атласу **Абрагама Ортелія** з Антверпена (рис. 8) під назвою “*Teatrum orbis terrarum*” (“Огляд Земної кулі”) у 1570 р. (атлас світу у 1585 р. почав публікувати і Меркатор), а також виготовлення першого глобуса **Мартином Бегаймом** із Нюрнберга (1490).

Ключові слова: *класичний період, давньогрецька географія, суспільна географія, великі географічні відкриття.*

2.3. Новий і новітній періоди

Новий і новітній періоди займають порівняно невеликий відрізок часу з кінця XVII ст. до нашого часу. Усі тенденції, за-кладені в новий період (до другої половини XIX ст.), були закріплені та розвинені в новітньому.

Новий період починається після епохи Великих географічних відкриттів, яка, по суті, підготувала корінні зміни у географічній науці.

Хоч великі відкриття відбувались і у XVIII ст. (наприклад, про Австралію європейці дізналися у 70-х роках), і в XIX ст. (Антарктиду відкрито у 20-х роках), проте це вже не вносило суттєвих змін у загальну географію (відбувався певний розвиток географії “в ширину”). У цей час увесь світ було закартографовано. А Європа – центр світового землевидавства – вступила в нову систему суспільних координат.

Великі географічні відкриття торували дорогу першій промисловій революції, широкому розвитку поділу праці. Усередині держав поділ праці призвів до формування *національного господарства (національного комплексу)*, а між державами – до формування *світового ринку* і у кінце-вому підсумку – до розвитку *світового господарства*. Такі процеси надзвичайно прискорили розвиток наук, особливо географічної та економічної.

У політичному плані внаслідок розпаду середньовічних імперій (Іспанська, Священна Римська та ін.) утворилися національні держави. Ці держави, що формувалися модерними націями, потребували повних даних про природу, населення і господарство на своїх територіях і територіях інших країн. Це надзвичайно стимулювало розвиток економіко-географічного країнознавства, яке часто розвивалося не лише в системі географії, але й

у системі економічної науки (так зване “описове державознавство окремих країн”, або “камеральна статистика”).

У новому періоді латинська мова втратила свою головну функцію, яку вона виконувала у науковому житті Середньовіччя. На арену вийшли національні мови. Почали формуватися національні географічні школи.

Серед національних шкіл відзначимо велику роль німецької, яка домінувала до Першої світової війни, а також французької (так званої “географії людини”). Уже в новітньому періоді помітно виділялась британська й американська школи. Почали формуватися слов’янські географічні школи, особливо польська, російська й українська.

Німецька школа мала добру наукову традицію (Мінцер, Вареніус, Меркатор). У другій половині XVIII – першій половині XIX ст. (і навіть пізніше) на неї великий вплив мав авторитет філософів і географів Антона Фрідріха Бішінга й Іммануїла Канта.

Антон Фрідріх Бішінг – автор шеститомного “Нового землеопису” (“Neue Erdbeschreibung”), опублікованого в 1792 р., в якому подано географічну характеристику країн Європи. Учений висунув дві концепції:

- густота населення – важлива географічна характеристика території;
- перевезення товарів водним шляхом усуває залежність людей від місцевих ресурсів. Він визначив принципи економічного взаємозв’язку країн ще до побудови залізничних артерій.

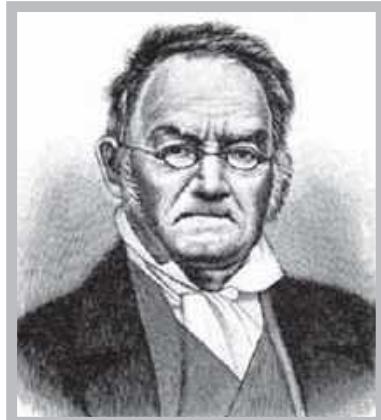
Іммануїл Кант (1724–1804) окреслив місце географії в системі наук. Розділивши всі науки на абстрактні і конкретні, виділивши у конкретних систематичні, хорологічні та хронологічні, він відніс географію до хорологічних¹. І. Кант також вважав необхідність урахування антропогенних сил (поряд із природними) для пояснення формування особливостей тої чи іншої території. Кант вважав географію не лише описовою, але й номотетичною (“законотворчою”) науковою.

Александр Гумбольдт (1769–1859) – один із фундаторів наукового країнознавства, мандрівник (Центральна і Південна Америка, Урал, Сибір, Казахстан), автор п’ятитомної праці “Космос. Досвід фізичного світопису” (1845–1862). Учений розкрив широтну зональність і висотну поясність у розподілі рослинності, тепла і вологи на Землі. Для географічних досліджень на його думку, треба застосовувати польовий і порівняльний методи. А. Гумбольдт був географом-природником, але надавав величезного

¹ Старогрецькою мовою “хронос” — час, “хорос” — простір. Явища в часі, за Кантом, вивчає історія, а у просторі — географія.

Александр Гумбольдт

Карл Ріттер

значення географічній функції людини: “*Загальна картина природи [...] залишиться неповною, якщо у мене не вистачає сміливості представити тут у небагатьох рисах і людський рід у різноманітних фізичних відтінках, у географічному розподілі тепер існуючих його типів, у тому впливі, що його мають на нього земні сили і навпаки, і в тому впливі, хоча б і невеликому, який він сам міг мати на них. Залежний, хоч і меншою мірою, ніж рослини і тварини, від трунту і метеорологічних процесів повітряного круга¹, людський рід, легко ухиляючись від сил природи діяльністю духу і розумом, що поступово піднімається, а також дивною гнучкістю організму, що пристосовується до усіх кліматів, бере суттєву участь у всьому земному житті*”.

Ця цитата коментарів не потребує.

Карл Ріттер (1779–1859) – автор дев'ятнадцятитомного видання “Землезнавство у його відношенні до природи й історії людини, або Загальна порівняльна географія”, перший завідувач кафедри географії у Німеччині (Берлін, 1820), засновник Німецького географічного товариства (1828), класик німецької і світової географії. Він трактував Землю як “спільний дім людства”, розкриваючи географічні особливості взаємозв’язку людини і природи. Як і I. Кант, учений вважав географію просторовою науковою. Тому до деякої міри К.Ріттер протиставляв географічний метод історичному, вивчав просторові відносини, зв’язки і взаємозалежності

¹ Гумбольдт використовує термін Вареніуса, який вважав усю Землю “кругом земноводним”, що складається із землі (охоплюючи рослинний і тваринний світ), “круга водного” і “круга повітряного”.

між явищами і процесами на земній поверхні. Зокрема він вивчав географічне положення, конфігурацію, взаєморозташування та величину країн і районів, намагався відшукати їхнє кількісне вираження, з'ясувати просторові закономірності та взаємозалежності.

Як і А. Гумбольдт, К. Ріттер – основоположник *порівняльного методу* в географії. Карл Ріттер акцентував на необхідності вивчати взаємозв'язки і взаємозалежності між природою і людиною на окремих територіях. Ріттер був одним з тих, які формували комплексний підхід у географічній науці. Учений надавав перевагу регіональним дослідженням, уперше вжив термін “землезнання” (“Erdkunde”).

Географічні аспекти в руслі проблем розміщення господарства розробили німецькі учени, які створили окремий напрямок у науці – так звану теорію штандорту (нім. – *stand* від *stehen* – стояти, *ort* – місце, тобто місцерозташування, локалізація). Представниками цього напрямку були **Й. Тюнен, А. Вебер, А. Льош** та ін.

У новий період виникають громадські об’єднання географів і тих, хто цікавився географією – Географічні товариства (ГТ). У 1821 р. ГТ було створено у Парижі, в 1828 р. – у Берліні, 1830 р. – у Лондоні, 1838 р. – у Ріо-де-Жанейро, 1839 р. – у Мехіко, 1845 р. – у Санкт-Петербурзі тощо.

Новітній період почався з другої половини XIX ст. Доречно виділити такі три часових відрізки:

- із середини 70-х років до Першої світової війни;
- міжвоєнний;
- після Другої світової війни і до нашого часу.

Період до Першої світової війни характеризувався остаточним поділом географії на фізичну та суспільну (антропогеографію) із подальшою їх диференціацією. Географія в університетах утвірджується поряд з іншими дисциплінами викладання (уперше у 70-х роках XIX ст. у Німеччині). Засновано кафедри географії під керівництвом фахових географів¹ у різних країнах. Виникають наукові національні школи, очолювані визначними вченими-географами. Зокрема, у **німецькій географії** до Першої світової війни виділялася антропогеографічна школа *Фрідріха Ратцеля*, у **французькій** – Поля Відаля де ля Бляша і його послідовника **Жана Брюона**; в **англійській** – глобалістична геополітична школа Галфорда Дж.

¹ Перша на території України кафедра географії відкрита у 1882 р. у Львівському університеті на чолі з проф. Антонієм Реманом. Першим українським доктором географії тут став Григорій Величко (1893). У Московському університеті така кафедра організована у 1884 р., у Санкт-Петербурзькому – 1887, у Київському – 1891 р.

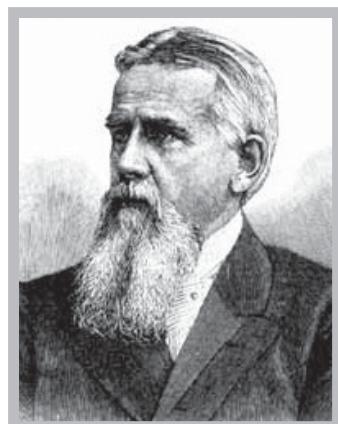
Маккіндера та Джорджа Дж. Чізголма; в американській – школа геоморфологічних циклів Вільяма Моріса Девіса; у російській – фізико-географа Дмитрія Анучина. Формується її українська національна географія (акад. Степан Рудницький, Павло Тутковський). Економічна географія тоді вже виділяється у формі антропогеографії (Ф.Ратцель), “географії людини” (П. Відаль де ля Бляш) та статистики (П. Семенов-Тян-Шанський).

З-поміж німецьких учених у новітньому періоді наземо передусім **Фрідріха Ратцеля** (1834–1904) – автора “Антропогеографії” у двох томах (1882, 1891) і “Політичної географії” (1897) та **Альфреда Геттнера** (1859–1941) – автора книги “Географія: її сутність, історія та методи”. Зокрема, Ратцель розробив основи антропогеографії і політичної географії із застосуванням біологічного вчення Ч. Дарвіна. А. Геттнер довів до найвищого рівня хорологічну концепцію. Заснував фаховий географічний журнал “Geographische Zeitschrift” (“Географічний часопис”) у 1895 р. і був його редактором до 1935 р.

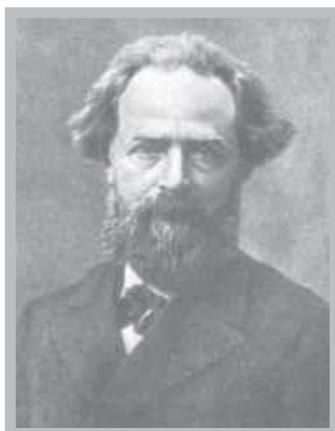
Французька школа відома багатьма іменами. Найвизначніші серед них у новий період: Елізе Реклю, Поль Відаль де ля Бляш і Жан Брюн.

Елізе Реклю (1830–1905) – близькучий географ-країнознавець, автор і редактор видань “Земля і люди. Загальна географія” (19 т., 1898–1901) та “Людина і земля” (6 т., 1906–1909) та ін. Він був добре знайомий з українським ученим Михайлом Драгомановим, який написав до 7-го тому “Землі і людей” на прохання Е. Реклю розділ про Україну. Знаменитий вислів Е. Реклю щодо зв’язків географії з історією: “Географія стосовно до людини є нічим іншим, як історія у просторі, так само, як історія є географією у часі”. Так образно вчений висловив геніальну думку про історичний метод у географії, зокрема в країнознавстві та географічний метод в історії.

Поль Відаль де ля Бляш (1845–1918) заклав основи школи “географії людини”, у якій акцентовано на взаємодії людського суспільства та природного довкілля. Вчений не перебільшував впливу довкілля на людину. Він розвинув концепцію посиблізму (*possible* – франц. і англ. можливий), згідно з якою природа створює можливості, а їх використання залежить від способу життя людей (культури у широкому розумінні слова). П. Відаль

Фрідріх Ратцель

Еліз Реклю

Поль Відаль

де ля Бляш заклав основи теорії поширення інновацій (нововведень). Видав “Загальний атлас географії та історії світу” (1898) та підготував книгу “Принципи географії людини” (вийшла після смерті у 1922 р.).

Одним із зачинателів французької національної “Географії людини” був Жан Брюн. Він запропонував типізацію взаємодії людини і довкілля (три типи), визначив велику корельованість розміщення населення і розподілу вод суходолу. У 1910 р. опублікував книгу “Географія людини”.

У міжвоєнний період остаточно сформувалися національні географічні школи слов'янських країн: **польська** (Еугеніуш Ромер), **російська** (Ніколай Баранський), **чеська** (Іржі Краль), **югославська** (Йован Цвіїч), **українська** (Володимир Кубійович) та ін. У Німеччині домінували геополітики на чолі з Карлом Гаусгофером, у Франції – панувала фізико-географічна регіоналістика з Еммануелем де Мартоном.

У міжвоєнний період центр світової географічної думки поступово перемістився в англомовний світ, передусім у США (Ісая Боумен, Елсворт Геттінгтон, Еллен Черчілл Семпл, Річард Гартшорн, Карл Зауер та ін).

Особливо активно розвивалася географія, зокрема й суспільна, в Англії. Тут уперше було виділено так звані **функціональні райони**¹ (К. Б. Фоссет), розгорнуто дослідження земель на підставі великомасштабних карт з

¹ Території обслуговування населення великим містом.

практичною метою (Л. Д. Стамп). Важливим явищем у світовій географії став розвиток російської економічної географії (районна школа Ніколая Баранского).

Дослідження охоплюють такі проблеми:

- екологія людини;
- хорологія, особливо регіональні дослідження;
- історична географія, у тому числі проблеми послідовності освоєння території і функціональної організації простору;
- прикладні проблеми (використання земель, політико- і воєнно-географічні проблеми тощо).

Головні риси розвитку СГ у повоєнний період. Якісні зміни у розвитку географії, зокрема суспільної, відбувались у повоєнний період.

По-перше, вона зазнала суттєвої диференціації, з'явилися наукові дисципліни і напрямки, що пов'язані з новими загально- і конкретно-науковими підходами та парадигмами (наприклад, так звана **географія поведінки**).

По-друге, простежувались інтегративні процеси внаслідок виникнення “теоретичної географії”, “географії природокористування”, “геоекології” тощо.

По-третє, у географії застосовують нові парадигми – модельну (моделювання територіальності явищ і процесів) та системну (системний аналіз і синтез). На цій підставі розвиваються, поглинюються вже сформовані теорії і концепції (наприклад, теорія територіального комплексування), а також методи дослідження (наприклад, картографічний) тощо.

По-четверте, урізноманітнюється методичний апарат та інструментарій науки. Швидко впроваджуються математичні методи і прийоми дослідження, застосування дистанційних методів та отриманої на цій підставі геопросторової і геочасової інформації; комп’ютеризація процесу і формування геоінформаційних систем (ГІС або англійською GIS – Geoinformation Systems).

По-п'яте, суттєво змінюється ставлення до карти як джерела і результату географічних досліджень. Карту починають трактувати не лише як модель земної поверхні, а передусім як зберігача, носія і передавача геопросторової інформації.

По-шосте, пожавився інтерес до регіональних досліджень, тобто комплексного вивчення окремих регіонів як усередині країн, так і на міждержавному рівні.

По-сьоме, відбувається невпинний процес соціологізації і гуманізації СГ. Зазнають диференції соціальна географія і геоекологія. Наприклад,

виникають такі дисципліни соціальної географії, як “географія способу життя”, “радикальна географія”, “географія поведінки” та ін.

Домінувала в світі у повоєнний період англо-американська географія. Визначні її постаті: Вільям Бунг'є, Ричард Чорлі, Пітер Гагет, Девід Гарвей, Чонсі Д. Гарріс, Артур Г. Робінсон, Волдо Тоблер та ін. На межі регіональної економіки та СГ працював Волтер Ізард (Айзард).

Помітними явищами у світовій географії у цей період стали теорія територіального комплексування (Ніколай Колосовский та ін. Росія), (соціально-географічні дослідження Селми Ниммік з Естонії) і (праці польського вченого Станіслава Лещицького та ін.).

Проте у західноєвропейській географії простежується своєрідне завмирання ініціативи (за винятком Великобританії та Швеції). Наприклад, у Швеції проф. Торст Гегерстранд розробив концепцію поширення нововведень як просторового процесу.

2.4. Три джерела і напрямки історичного розвитку СГ

Із попереднього розгляду історії СГ випливає, що тривалий час (аж до епохи Великих географічних відкриттів) вона розвивалася у руслі (і у формі) географічного країнознавства і лише частково у формі описового світознавства. Древні розуміли світ як відомі землі – ойкумену. Зокрема, із середини XVIII ст. світознавство розвивається у формі географічної глобалістики. Після поділу географії на фізичну й економічну в другій половині XIX ст. простежується пожвавлення в економіко-географічній регионалістиці (дослідження економічних районів).

Водночас творили собі шлях декілька напрямків загальної СГ. Таких напрямків було три: *економічний, демосоціальний та формально-теоретичний*.

Економічний напрямок (рис. 9) ґрунтуються на працях основоположника нової економічної науки **Вільяма Петті** (Великобританія, XVII ст.), зокрема його “Політичній арифметиці”, а також **Адама Сміта** (Шотландія), **Девіда Рікардо** (Англія) та **Карла Маркса** (Німеччина). Головним об’єктом дослідження тоді було господарство країни чи світу, їхні сфери – виробнича чи послуг, розміщення і геопросторова організація.

Розміщення господарства пояснювали законами економічної науки, зокрема політекономії. Це був економічний детермінізм, який трактував територіальну організацію господарства тільки економічними чинниками.

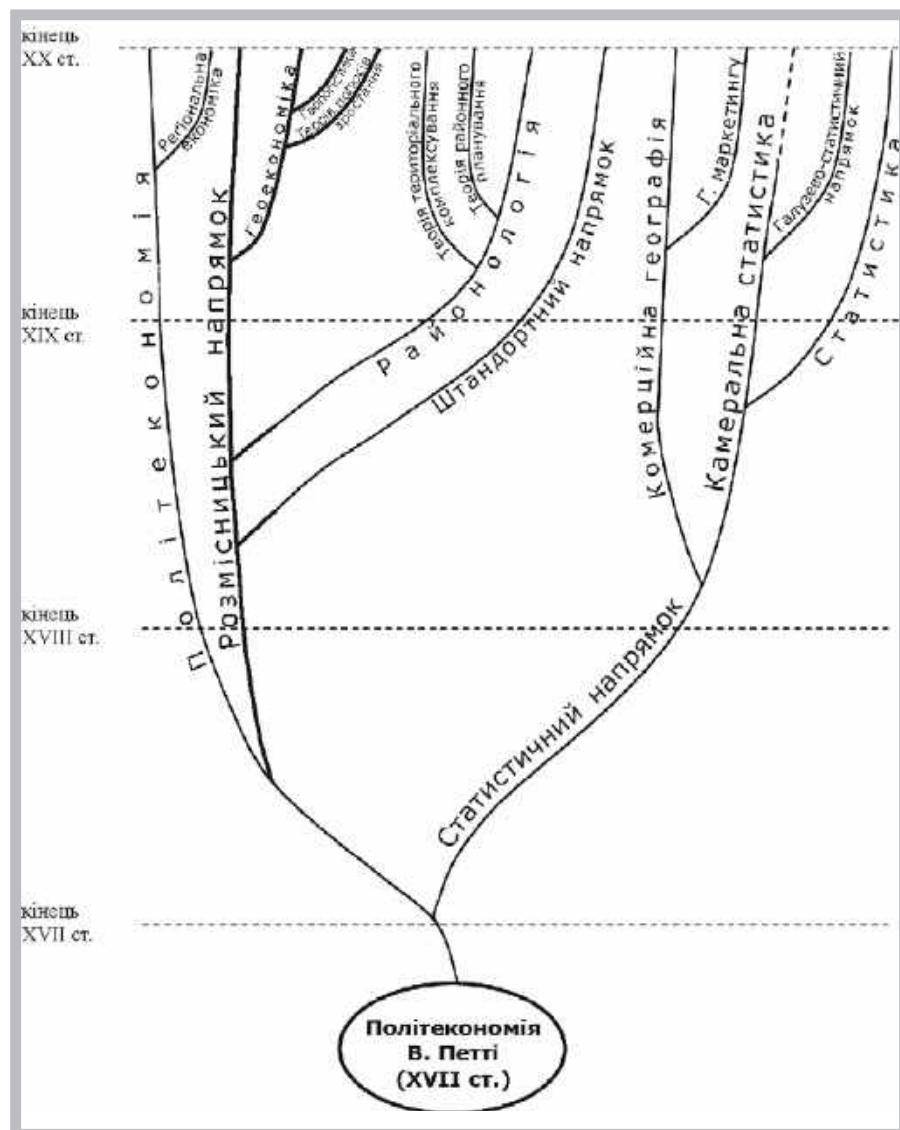

Рис. 9. Економічний напрямок у суспільній географії

У руслі економічного напрямку СГ виникли *галузево-статистичний підхід* (Ахенваль, Ден, Воблій), *штандортні теорії* (Тюнен, Вебер, Льош), *районна школа* (М. Баранський), *теорії та концепції територіального комплексоформування* (М. Колосовський). По суті, радянська економічна географія була регіоналістично-економічна, територіально-комплексна за спрямуванням. У 60–70-х роках на економічну регіоналістику заявили свої права економісти (В. Ізард, Н. Нєкрасов).

Розвиток економічного напрямку можна зобразити так (див. рис. 9). Генетично першою тенденцією було формування комерційної географії, тобто географії торгівлі. Майже всі географічні описи мандрівних купців ще у стародавні часи – це початки комерційної географії (згадаймо хоча б “ходіння на схід Азії” португальця Марко Поло). А також описи морських торговельно-транспортних шляхів і портів – периплі, портолани тощо.

Особливо швидко розвивалася комерційна географія після Великих географічних відкриттів з огляду на потреби морської торгівлі венеціанців, голландців, іспанців та англійців. У другій половині XIX – першій половині XX ст. до географічних знань у світознавстві великий інтерес виявляють німецькі географи. Широко відомими стали книги **Карла Цедена** “Комерційна географія” (1903) і **Бартлінга** – “Комерційна і транспортна географія” (два томи, 1925 р.) та ін.

З XVIII ст. у Німеччині працями **Ахенвала** і **Зісмільха** було започатковано розвиток так званої *камеральної статистики*. Зокрема, праця Ахенвала “Нариси найновішого державознавства”, видана у 1749 р. Камеральну (тобто державну статистику) автор називав “*описовим державознавством окремих країн*”. У цьому “описовому державознавству” значне місце відведено характеристиці параметрів держави: її території, кордонам, адміністративному устрою, державному апарату, фінансам, бюджету, окремим галузям господарства – сільського, промислового, транспортного, воєнній могутності країни (армія, флот), стосункам з іншими державами. З часом статистичні методи подання і обчислення параметрів держави і її елементів зумовили появу окремої науки *статистики*, а “*описове державознавство*” звузилося до так званого *галузево-статистичного напрямку* у суспільній (тоді економічній) географії. По суті, до початку ХХ ст. економічну географію називали статистикою.

Паралельно з “*Описовим державознавством*” на економічній базі виник на початку XIX ст. так званий *штандортний напрямок*, започаткований у праці німця **Йогана Тюнена** (1783–1850) “Ізольована держава в її відношенні до сільського господарства і національної економії” (1826). Оскільки визначальним елементом економіки на той час було

сільське господарство, то вчений змоделював його розміщення з урахуванням просторової зміни вартості трьох чинників – землі, праці, транспортування товару до центру “ізольованої” (ідеальної) держави. Внаслідок отримав ідеальну систему територіальної спеціалізації сільського (і лісового) господарства у вигляді концентричних кілець (було виділено шість кілець спеціалізації).

У ХХ ст. теорію штандорту розвивали **Альфред Вебер** (книга “Про штандорт галузей промисловості”), який виділяє, виходячи з потреби мінімізації витрат у процесі розміщення промислових підприємств, три чинники: вартість праці, транспортування та агломерації (тобто зниження витрат в цілому у разі компактного розміщення підприємств). Перед Другою світовою війною і після неї теорію штандорту з урахуванням ідеї максимізації прибутків розвинув німецький учений **А. Льош** у книзі “Географічне розміщення господарства”. У післявоєнний період найгрунтovнішими у цій теорії були праці американського вченого (родом із Білорусії) **Волтера Ізарда**. У книзі “Методи регіональної науки. Просторова економія” він широко використовує сучасний математичний апарат для моделювання національної економіки й окремих її елементів з урахуванням міжгалузевих, регіональних і міждержавних зв’язків.

У великих за площею країнах, особливо в Російській імперії, а також у США та інших, у XIX ст. почав розвиватися **районний напрямок** (спочатку в “описовому державознавстві”, як це було у Росії – праці Костянтина Арсеньєва та інших, а згодом, уже у першій половині ХХ ст., окрім на підставі використання категорії територіального поділу праці). У цьому напрямку найбільший внесок зробили російські вчені (**Ніколай Баранський, П'єтр Алампієв** та ін.). У СРСР теорію економічного районування у 40–60-х роках ХХ ст. розвинено **урайонно-комплексний** напрямок працями Ніколая Колосовського (“Виробничо-територіальне поєднання (комплекс) у советській економічній географії”, 1947). Прикладним аспектом цієї теорії став **районно-розпланувальний** напрямок українського ученого **Данила Богорада** (книга “Конструктивна географія. Основи районного розпланування”). На межі економічної географії й економічної науки у 60–70-х роках сформувалася так звана **регіональна економіка** (праця академіка Ніколая Некрасова “Регіональна економіка”), яка стала досліджувати економічними методами і підходами традиційні в радянській економічній географії економічні райони і територіально-виробничі комплекси. Тепер формується **геоекономіка і геологістика** (див. рис. 9).

Демосоціальний напрямок у СГ має давню історію і традиції. Його філософською основою (рис. 10) став так званий географічний детермінізм,

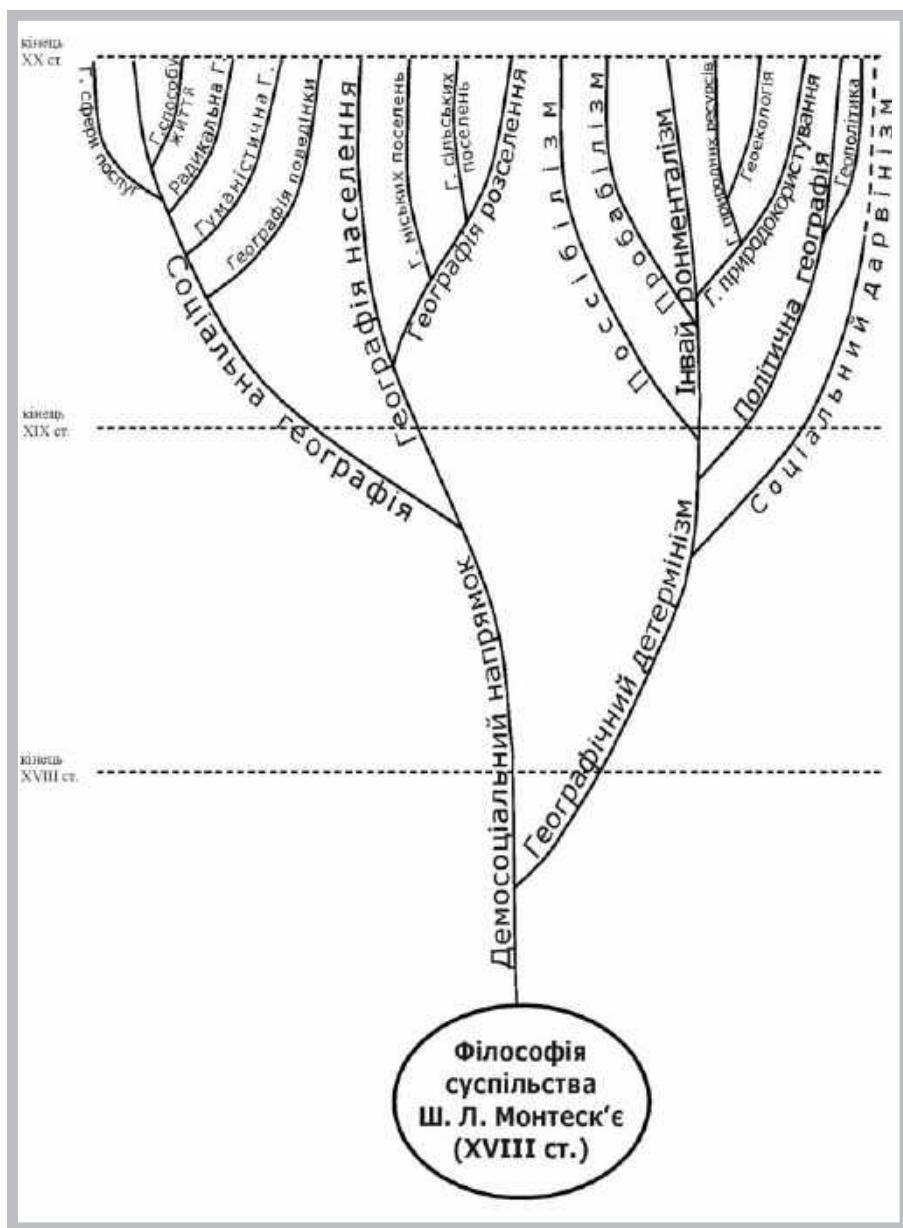

Рис. 10. Демосоціальний напрямок у суспільній географії

розвинений французьким просвітителем Шарлем Луї Монтеск'є (рис. 10). У книзі “Про дух законів” він писав, що нема більшої сили як сила клімату.

Особливості культури, традицій, духовного життя, характеру психіки людей і навіть державно-політичного устрою географічні детерміністи пояснювали характером природних умов (зокрема клімату і ґрунтового покриву чи фізико-географічного положення).

Згодом географічний детермінізм, зокрема в англомовних країнах, переріс в інвайронменталізм (англ. слова *environment* – довкілля) – напрямок, що вивчає вплив природного довкілля на життєдіяльність суспільства у його різновидах:

- **пробабілізм** (англ. *probability* – вірогідність), який постулює лише ймовірний, але не завжди обов'язковий вплив природного довкілля території на людську життєдіяльність;
- **носибілізм** (англ. *possibility* – можливість), який трактує лише можливу дію довкілля на розвиток суспільства, але цю можливість ще треба з допомогою певних зусиль реалізувати.

Географічний детермінізм лежав в основі цікавого наукового напрямку – **геополітики**, найповніше вираженого у праці шведського вченого **Рудольфа Челлена** “Держава як форма існування” (1916). Початки геополітики закладені у працях німецького вченого-біолога і географа **Фрідріха Ратцеля**, на підставі положень соціального дарвінізму він розвинув ученні про державу як живий організм. З цього вчення випливає, що для свого розвитку держава подібно до живих організмів та їхніх популяцій потребує певного простору. Якщо його бракує, держава силою підкорює собі територію сусідів. У наш час геополітика, позбавившись біологічного підходу, стає важливою галуззю політології на стику її з політичною географією. Великий внесок у політичну географію зробив український учений **акад. Степан Рудницький**, зокрема книгою “Українська справа з погляду політичної географії” (1923).

Останні 20–25 років у руслі сучасного географічного детермінізму розвивається на межі географії, екології, біології та деяких інших наук нова галузь географії – **геоекологія**. Вона досліджує проблеми взаємодії природних і суспільних територіальних систем на різних геопросторових рівнях, особливо у зв’язку з виникненням і розвитком глобальних проблем людства. Головний девіз геоекології: *мислити глобально, діяти регіонально і локально*. У 1996 році побачив світ ґрунтовний навчальний посібник “Геоекологія” українського вченого, **проф. Олександра Топчієва** (м. Одеса).

У демосоціальному напрямку СГ окремо виділяють великі гілки

географії населення і соціальної географії (соціальна географія – у післявоєнний період). Вони становлять ядро того напрямку, що тривалий час мав назву антропогеографії. Велика роль французької школи в розвитку географії людини, а також значний внесок німецького вченого Ф. Ратцеля і його “Антропогеографії”. Цей напрямок СГ найчастіше пов’язаний з фізичною географією. Серед українських учених класичними антропогеографами були С. Рудницький та В. Кубійович. Значення праць Кубійовича велике і у розвитку географії населення України. Обидва добре розуміли роль суспільних (а не лише природних) чинників у розміщенні населення.

У післявоєнний період і у наш час у системі географії населення (демогеографії) посилено розвивається *географія розселення населення*, зокрема *географія міських поселень (геурбанизтика) і географія сільських поселень (георуралістика)*. Цінним теоретичним надбанням тут стала концепція територіальних систем розселення (в Україні Ю. Питюренко, М. Тимчук, А. Доценко, В. Джаман, В. Круль; у Росії – С. Ковальов, Г. Лаппо, Г. Федоров; в Естонії – С. Ниммик та ін.).

У руслі соціальної географії виникли такі “точки росту”, як *географія сфери послуг, географія поведінки* (так звана бігейвіористська географія, англ. *bihaviour* – поводиться); *гуманістична географія* (досліджує географію людини, беручи до уваги внутрішній світ індивіда, систему його цінностей; близька до бігейвіористики), *географія способу життя* та *радикальна географія*. Зокрема, радикальна географія виникла у 60–70-х роках у Англії і США. У 1974 р. у Чикаго видано маніфест “Радикальна географія”. У 1977 р. в Англії опубліковано збірник “Радикаль-на географія: альтернативні погляди на сучасні соціальні проблеми”. Відомі вчені Вільям Бунгे і Девід Гарвей (американський та англійський) з 1979 р. видають часопис “Антіпод: радикальний журнал географії”. На думку цих та інших науковців, географія є науковою соціальною, яка обслуговує інші соціальні науки з точним об’єктом. Користуючись марксовою теорією суспільства, вона висуває проблеми соціально-економічного змісту, особливо про тіньові сторони життя людини (проблема бідності, голоду, злочинності, наркоманії, проституції тощо). Але розв’язувати ґрунтовно ці проблеми зобов’язані інші соціальні науки.

Формально-теоретичний напрямок. Третім напрямком у розвитку СГ є математичний або формально-теоретичний (рис. 11). Цей напрямок започаткували ще праці “Велика математична побудова астрономії” (13 книг) та “Керівництво з географії” давньогрецького вченого Птолемея (90–168 р. по Р. Хр.). Птолемей перетворив географію на просторову

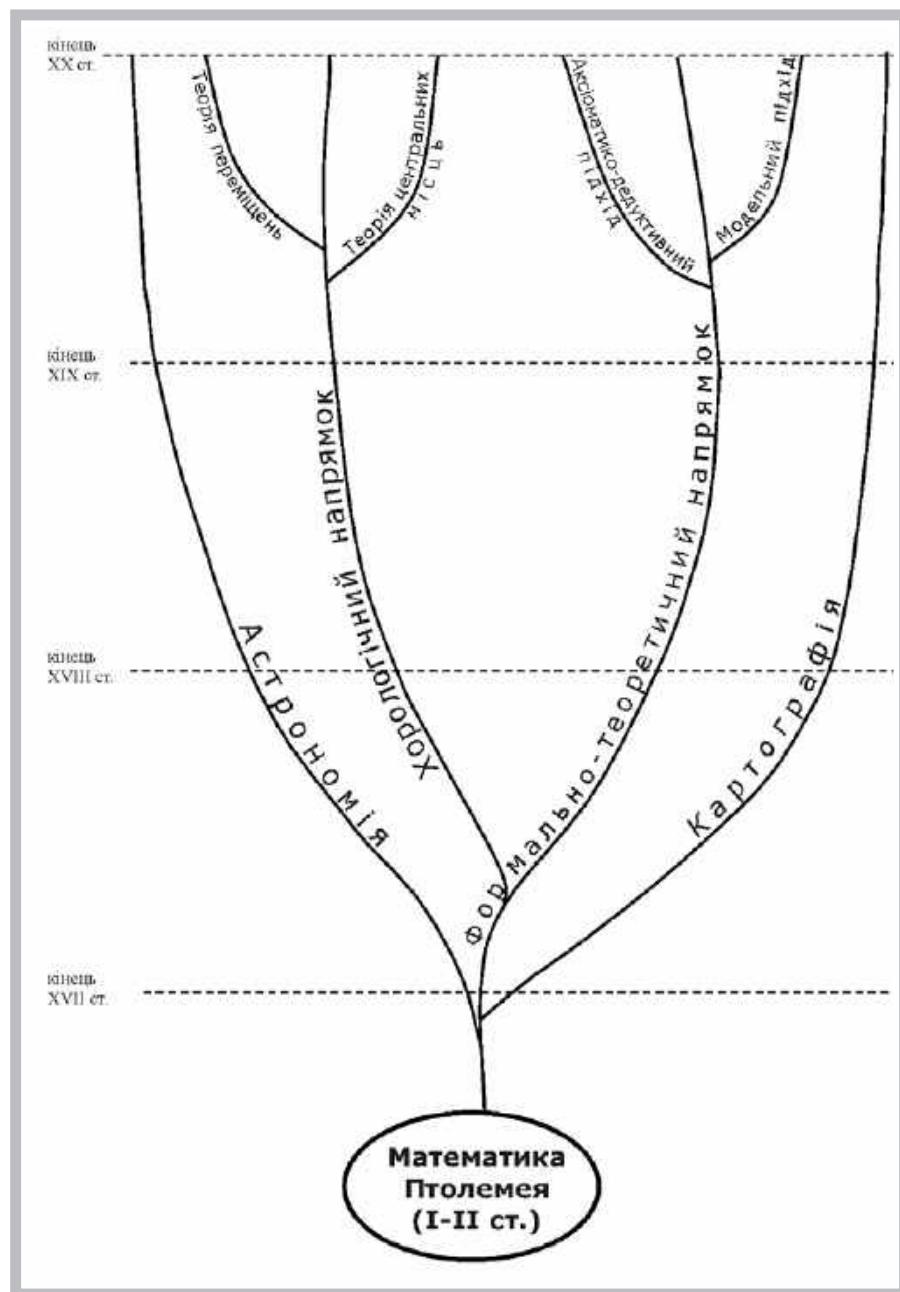

Рис. 11. Формально-теоретичний напрямок у суспільній географії

(хорологічну), точну науку (подібно до астрономії). Він пов'язав географію з математикою, астрономією, картографією.

На початку ХХ ст. цей напрям розвивався у формі так званого **хорологізму**, що був розвинений німецьким ученим Альфредом Геттнером. Уся географія вважалася наукою про земний простір. А. Геттнер з цього приводу писав: “*Предметом географії є відношення простору земної поверхні*”. Уособленням простору є земна поверхня, територія. А господарство, людська діяльність – це лише одна з рис, властивостей земної поверхні.

До війни в Німеччині була добре розвинена одна з гілок хорологізму – **теорія центральних місць** (Льош, Кристалер). У повоєнні роки у зв'язку із впровадженням математичних методів дослідження виникли так званий **модельний** (моделювання явищ і процесів, пошуки ізоморфізму і його математичний опис), **системно-структурний підхід** (П. Гагтет, Р. Чорлі), **аксіоматико-дедуктивний підхід** (К. Канський), **теорія поширення (дифузії) нововведень** (Т. Гегерstrand), **теорія переміщення**. Вершиною цього напрямку стали праці американського вченого В. Бунге, зокрема “Теоретична географія”, у якій формальний математичний підхід виявився у формі так званого **геометризму** найбільш повно. В. Бунге писав, що головним у географії є теорія переміщення і теорія центральних місць.

2.5. Українська суспільна географія у новий і новітній період

Вивчаючи історію географії України і загалом українську географію, треба мати на увазі:

– у минулому не було такого, як у наш час, розподілу наук. Географія розвивалася великою мірою у системі неподіленої науки;

– українська географія була складовою географічної науки країн-загарбників. Національна географія, зокрема суспільна, розвивалася з кінця XIX ст.

Новий і новітній періоди в українській географії почалися дещо пізніше, ніж на Заході – з кінця XVIII ст. Виділяють три етапи:

- з кінця XVIII ст. і майже до кінця XIX ст.;
- перша половина ХХ ст. (це вже модерний, новітній етап);
- друга половина ХХ ст. (сучасний етап).

Перший етап характеризувався великим замовленням на суспільно-географічні відомості про територію України для Росії та Австрії. Не

випадково наприкінці XVIII й упродовж XIX ст. виникли численні статистико-географічні описи намісництв і губерній, організованих урядовими чинниками у “Ново- і Малоросії”, тобто на Ліво- і Правобережжі, а також півдні України. Ці описи виконано в руслі “описового державознавства” (так званої камеральної статистики). Прикладами можуть бути описи Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, здійснені дослідниками на чолі з А. Милорадовичем за указом Катерини II; або “Черниговского наместничества топографическое описание” – праця українця Афанасія (Опанаса) Шафонського, написана ще у 1786 р. і опублікована лише у 1851 р. Зазначимо, що перша частина “Черниговского наместничества...” мала назву “О Малой России вообще” (135 сторінок). Цікаво, що А. Шафонський виділяє три етнографічні смуги: “північно-західну, Полісся”, “північно-південну, або середню” і “східно-південну”.

Зауважимо, що згодом побачили світ статистико-географічні описи Харківської, Полтавської, Волинської, Катеринославської, Херсонської та інших губерній, окрім повітів і поселень. Описи складали не лише вчені (історики, статистики тощо), але й державні чинники (наприклад, статистичне відомство імперії), у тому числі військові (у 40–50-х роках XIX ст. серійно видавали “Военно-статистические обозрения Российской империи” про окремі губернії (Київська губернія – 1848 р., Подільська – 1849, Волинська – 1850 та ін.).

У межах Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперії у 1786 р. з’явилася праця Е. Куропатніцького “Географія або докладний опис королівства Галичини і Лодомерії” польською мовою (який збіг у часі з описом А. Шафонського лівобережного намісництва!). У 1869 р. опубліковано – працю Г. Ступніцького “Галичина під оглядом географічно-топографічно-статистичним”, численні описи повітів та окремих міст і сіл. Зокрема заслуговує на увагу “Географічний словник Королівства Польського та інших слов’янських країв” (Варшава, 1880–1890, 16 томів).

На першому етапі становлення української СГ велику роль відігравали вчені-чужинці, що працювали в руслі описового державознавства (камеральної статистики). Однак уже з другої половини XIX ст. посилюється роль українських істориків та етнографів (П. Чубинський, В. Антонович, М. Грушевський).

Другий етап головно збігається з першою половиною ХХ ст. Тоді формується модерна (новітня) українська національна географія, представлена іменами Степана Рудницького, Володимира Кубійовича, Антона Синявського. СГ цього періоду розвивається в антропогеографіч-

ному напрямку і найтісніше пов'язана зі становленням географії України в контексті боротьби за самостійну державу. Підручники з географії України С.Рудницького, В.Садовського, К.Воблого, Б.Кістяківського, Ф.Матвієнка-Гарнаги, В.Кубайовича та інших – яскраве цьому підтвердження.

Третій етап охоплює другу половину ХХ ст. і характеризується усіма рисами сучасної СГ, зокрема її економізацією (регіонально-економічні та комплексно-територіальні дослідження), гуманізацією та соціологізацією (розвиток соціальної географії та демогеографії), екологізацією. Найвизначніші постаті цього періоду – проф. Олексій Діброва й акад. Максим Паламарчук. Формуються регіональні школи: Київська, Львівська, Одеська, Чернівецька, а також поза ними – центри (Харківський, Луцький, Тернопільський, Мелітопольський, Херсонський та ін.).

Внесок істориків та етнографів. До кінця XIX і навіть на початку ХХ століття СГ розвивалась у руслі багатьох наук, які вивчали українське суспільство, зокрема історії, етнографії та економічної статистики. По суті економічна статистика у вигляді регіональної статистики і була тодішньою економічною і суспільною географією, а історія та етнографія найповніше на той час відображали формування українського народу як окремої нації, заселення нею конкретного географічного простору.

Зокрема, історія та етнографія брали до уваги чинник часу в аналізі українського етно-, націо-, культуро- та лінгвогенезу, доказуючи споконвічну автохтонність українського народу, його право на свою землю, а отже, і державу. Окрасливши простір географічного заселення української нації, вони тим самим дали географічній науці факти для обґрунтування наприкінці XIX – на початку ХХ ст. української етнічної (національної) території як важливої основи формування національної держави. Історики й етнографи в руслі історичної географії стали оцінювати роль природного чинника, особливо природної зональності (Полісся, Лісостеп, Степ) та природно-економіко-географічного положення у формуванні і розвитку української нації. Була звернута увага на положення України між Сходом і Заходом.

Свідомими українцями-істориками й етнографами, що перейшли від регіоналістичних досліджень України до її вивчення як етнічного чи навіть державного цілого, були П. Чубинський, В. Антонович, М. Грушевський, М. Кордуба, І. Крип'якевич та ін.

Павло Чубинський (1839–1884) – український фольклорист, етнограф, статистик, автор національного, а тепер і державного гімну “Ще не вмерла Україна” (1862). Юрист за освітою. Перебуваючи на засланні в Архангельську (1862), вивчав хлібну продуктивність і торгівлю зерном Півночі Європейської частини імперії. В Україні досліджував торфові

Павло Чубинський

Академік
Михайло Грушевський

ресурси і виготовлення заліза на Полісі ("О торфе Киевской губернии", 1873; "О возникшем производстве железа на Волыни", 1875). Результат його участі у науковій експедиції Імператорського Російського Географічного Товариства (1869–1870) – семитомна праця "Труды этнографической статистической экспедиции в Западно-Русский край" (1872–1878). Для географії особливо цінний 7-й том з трьома картами: "Карта южно-русских наречий и говоров" (по суті, це була одна з перших досить точних карт розселення українців), "Карта єврейского населения Юго-Западного края", "Карта католиков, в т. ч. поляков Юго-Западного края". Зазначимо, що "Карта єврейского населения Юго-Западного края" і "Карта католиков, в т. ч. поляков Юго-Западного края" – це карти розселення найбільших на той час етнічних меншин – євреїв і поляків у Правобережній Україні, на Волині і Бессарабії. Заслугую П. Чубинського була організація (1873) з його участю Південно-Західного відділу ІРГТ, що стало першим Географічним товариством України (заборонене царизмом у 1876 р.).

Михайло Грушевський (1866–1934) – історик, культуролог, політичний і громадський діяч, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) у Львові, довголітній його Голова, академік ВУАН. У Львові керував кафедрою східнослов'янської історії університету. У 1917–1918 роках був Головою Української Центральної Ради (законодавчого органу УНР). До 1926 р. на еміграції, після чого повертається до Києва.

Створив українську історичну школу. Головна його наукова праця – "Історія України-Русі" у десяти томах. Для історії і політичної географії

Україні велике значення має його стаття “Звичайна схема “руської” історії і справа раціонального укладу історії східного слов’янства” (1904), написана до 250-річчя Переяславської угоди 1654 р. В ній обґрунтовано історичну послідовність і спадкоємність (наступність) української державності від Київської Русі до Галицько-Волинського королівства, Литовсько-Руської держави та Козацької (Гетьманської) держави.

Головні твердження М. Грушевського, що мають особливе значення для суспільної, зокрема політичної, географії:

- український народ і його державність беруть початок не в IX, а ще в IV ст. після Різдва Христового, тобто півтори тисячі років тому. Анти – це праукраїнці. Антська держава – перше державне праукраїнське утворення;

- Київська Русь – це держава українського народу. Два інші східнослов’янські народи – білоруський та російський – формувалися у XII–XIII ст., тобто тоді, коли Київська Русь уже розпадалась на окремі князівства;

- український історико-географічний процес, починаючи від Київської Русі та закінчуєчи Гетьманською державою (кінець XVIII ст.), безперервний. Спадкоємцем Київської Русі до кінця XIV ст. було не Володимиро-Сузальське князівство, а Галицько-Волинська держава, згодом з XV ст. – Литовсько-Руське князівство і Козацькі держави – Гетьманщина та Запорозька Січ (XVII–XVIII ст.). Це завдало смертельного удару месіанській теорії “третього Риму”. Державотворчий процес здійснювали українці на їхній автохтонній території;

- початкова геополітична вісь України – східна (хозарська), з часом (Х ст., її змінила південна (візантійська), а потім (XII–XIII ст.) західна (європейська). Лише з XIX ст. Україну силоміць переорієнтовано на російську імперську північ. “Україна XIX в. була відірвана від Заходу, від Європи і обернена лицем на північ, ткнута носом в глухий кут великоросійської культури і життя”, – писав М. Грушевський. Також він акцентував на тому, що “все українське життя було вивернене з своїх нормальних умов, історично і географічно сформованої колії й викинено на великоруський ґрунт, на поток і розграблення”¹;

- “історичні умови життя орієнтували Україну на Захід, географічні орієнтували і орієнтують на півднє, на Чорне море “єже море славеть руськоє”, як пише київський літописець XII в., – українське, говорячи теперішньою термінологією”². Чорноморська орієнтація стала основою розроблення пізніше (у 30-х р.) Ю. Липою так званої “чорноморської доктрини”;

¹ Грушевський М. На порозі нової України. – К., 1991. – С. 16.

² Там само.

– повна державно-політична самостійність України. “Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, сувереною Державою Українського Народу”, – писав М. Грушевський у IV Універсалі Центральної Ради¹.

Однак, до такої позиції вчений дійшов не одразу. Спочатку він бачив Україну як автономну частину демократичної Росії. Цю переконаність мотивував тим, що Україна не зможе відразу вирватись із пут імперії, а отже, мусить деякий час розвиватись хоч би на правах автономії. Згодом, коли у Росії перемогла Лютнева так звана буржуазна революція, відкрилися можливості трактувати Україну як федерацівну частину вже, як тоді говорили, демократичної Росії. І лише після більшовицького перевороту у Петербурзі М. Грушевський доходить висновку про потребу самостійності України, висуваючи такі мотиви: потребу покінчити з війною й укласти мир “почесний, гідний, демократичний”²; “потребу рішучішої політики в боротьбі з походом Великоросії на Україну під проводом народних комісарів”³; “необхідність повної свободи в упорядкуванні соціальних, економічних і фінансових справ України”⁴.

М. Грушевський за допомогою історико-географічних аргументів обґрунтував українську національну територію, особливо її північно- і південні-західні межі. Зокрема, він довів, що “Холмщина дійсно одвічна українська земля і ніколи не вважалась польською в розумінні етнографічнім: в очах поляків вона завсіди “Русь”⁵. Це ж стосується, як довів Михайло Грушевський, і Північної та Південної Бессарабії.

Соборність української держави – головний принцип geopolітичних поглядів Михайла Грушевського. Учений бачив майбутнє України в колі цивілізованих держав Європи і світу загалом. Тому він був проти односторонньої зовнішньополітичної орієнтації. Німеччина й Америка, Росія і Польща, сусіди безпосередні і посередні тощо – повинні були стати полем економічних, культурних та політичних інтересів України. Головним для зовнішніх зносин України, на думку Грушевського, має бути принцип плюралізму.

Власні теоретичні концепції й погляди Михайло Грушевський втілював у життя: брав активну участь у розбудові державно-політичної структури самостійної України. Він очолив Центральну Раду УНР, яка, як зако-

¹ Вивід прав України. – Нью-Йорк, 1994. – С. 148.

² Грушевський М. На порозі нової України... – С. 148.

³ Там само. – С. 74.

⁴ Там само. – С. 75.

⁵ Там само. – С. 112.

нодавчий орган, під керівництвом Грушевського легітимним способом обстоювала Україну як державно-правову систему з її органами влади й управління, громадянством, власними грошовою одиницею та військом, самостійним статусом у міжнародних зв'язках.

На зламі XIX–XX і у першій половині ХХ ст. певний внесок у розвиток СГ, особливо демогеографії і геополітики, зробили історики **Степан Томашівський** (1875–1930) та **Мирон Кордуба** (1876–1948), **Василь Кучабський** (1895–1945), **Юрій Липа** (1900–1944).

Степан Рудницький (1877–1937) – фундатор модерної української географії загалом і СГ зокрема. Академік ВУАН, дійсний член НТШ і багатьох європейських наукових товариств, доцент Львівського і професор Українського Вільного Університету (Віденсь, Прага), один з організаторів Українського Вільного Університету (1921). Організатор і керівник Українського інституту географії і картографії (1927) у Харкові. Народився у Перемишлі, розстріляний у большевицькому ГУЛАГу 3 листопада 1937 р. (урочище Сандармох поблизу Медвеж’єгорська у Карелії).

|| Учений створив теоретичні основи української географічної і картографічної науки, виклавши їх у праці “Ниніння географія” (1905).

Вважав об’єктом дослідження усієї географії земну поверхню і трактував нашу науку як просторову, що вивчає реальні об’єкти і процеси та визначає закони їхньої просторової взаємодії. Складикував географічні наукові дисципліни: передусім виділив загальні (*номотетичні*) й описові (*регіональні, дескриптивні*) їхні групи. В загальній географії, крім математичної (геодезія, картографія), фізичної, біологічної, виділив антропогеографію. В її складі – географія населення, культури, економічна та політична. С. Рудницький дотримувався антропогеографічного напрямку в СГ. Називемо хоча б такі праці: “Коротка географія України. Антропогеографія” (1914), “Ukraine. Land und Volk” (“Україна. Край і народ”, 1916), “Основи землезнання України. Антропогеографія” (1926). В цих та інших працях він визначив максимальну (1056 тис. км²) і мінімальну (905 тис. км²) українську національну територію.

|| С. Рудницький заклав наукові основи української політичної та військової географії (праці 1914–1923 рр.), зокрема у фундаментальній монографії “Українська справа з погляду політичної географії” (1923), і особливо політичної географії України.

У державотворенні головним вважав національний принцип (а не класовий чи більшовицько-інтернаціональний). Наголосував також, що треба об'єднати всі українські етнічні землі “від Сяну до Дону і по Кавказ” у єдину Соборну Самостійну Державу. Велику увагу звергав на причорноморське географічне положення України, її сусідство з країнами Близького і Середнього Сходу, а також межування з Росією і Польщею.

С. Рудницький заклав наукові основи української географічної термінології, краєзнавства і шкільної географії. В організованому Рудницьким Інституті географії і картографії діяв відділ економічної географії, для керівництва яким вченій запросив проф. В. Гериновича (1883–1949).

Костянтин Воблий (1876–1947) – український економіст, етнограф-регіоналіст і економіко-географ. Закінчив Київську духовну академію і Варшавський університет. Спочатку вивчав населення та економіку Польщі, яка тоді входила до складу Російської імперії. У 1919 р. видав книгу “Економічна географія України”, написану з позиції галузево-статистичного напрямку. Пізніше К. Воблий вивчав природні ресурси України, розвиток і розміщення металургійної, текстильної і цукрової промисловості, торгівлі. Крім того, він здійснив економічне районування нашої держави (виділив п’ять економічних районів), досліджував проблеми “великого Дніпра”, окремих регіонів – Криму, Закарпаття, Галичини тощо. Працював у комісії, яка визначала кордони Західної України.

Під час і після війни під керівництвом К. Воблого побачили світ книги з економічної географії України, де охоплено вже і західні області.

К. Воблий був обраний академіком ВУАН (1919). Працював у Київському інституті народного господарства та Київському університеті імені Тараса Шевченка. Опублікував понад 200 наукових праць.

Валентин Садовський (1886–1947) – економіст, демограф і економіко-географ. Дійсний член НТШ, професор Української Господарської Академії у Подебрадах (поблизу Праги) та Українського Вільного Університету у Празі, міністр в урядах Центральної Ради та Директорії. Народився на Хмельниччині, закінчив Київський університет і Петербурзький політехнічний інститут.

Академік
Степан Рудніцький

Академік
Костянтин Воблий

Професор
Валентин Садовський

В. Садовський зробив науковий внесок передусім в економічну географію України. Він у 1919 і 1920 рр. видав книгу “Нарис економічної географії України”, згодом “Нарис економіки українських земель” (1935) і “Світове господарство” (1932–1933). “Світове господарство” – це одна з перших книг українських авторів з проблемами економіко-географічного світознавства.

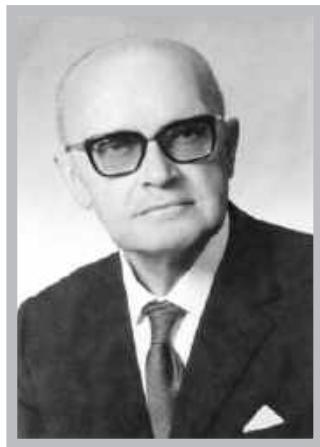
В. Садовський відносив економічну географію як до системи економічних, так і географічних наук. Ця наука, на думку вченого, обґруntовує взаємний просторовий зв’язок між економічними фактами і явищами, закономірності їхнього територіального поєднання. Формою територіального поєднання, на думку Садовського, є економічний район (ЕР). Він – один з перших українських учених, який дав своє розуміння ЕР. “Під економічним районом, – писав Садовський, – слід розуміти певну відмежовану територію, на якій господарське життя в цілому чи група господарських явищ зв’язана певною закономірністю”¹. Важливо те, що вчений пов’язує поняття ЕР із закономірним поєднанням господарських явищ, підійшовши упритул до розуміння економічного району як територіального господарського комплексу.

В. Садовський трактував ЕР як складову частину національного комплексу, а національний комплекс – як підсистему світового господарства. Світове господарство виникає і функціонує лише на основі поділу праці між національними комплексами країн у глобальному масштабі як резуль-

¹ Садовський В. Світове господарство. – Подебради, 1932–1933. – С. 11.

Професор
Антін Синявський

Професор
Володимир Кубійович

тат розвитку світового ринку товарів, капіталу, валюти, інформації та праці. Ці думки В. Садовського випереджували час, актуальні вони і сьогодні.

У 20–30-х роках ХХ ст. плідно працював відомий географ **проф. Антін Синявський** (1866–1951) – автор багатьох праць з економічної і фізичної географії України та її окремих регіонів (особливо Півдня), політичної географії зарубіжних країн, теорії економічної географії.

Значним є внесок А. Синявського у теорію і методологію української економічної географії (економічну географію розглядав як науку економічну і географічну водночас), особливо у теорію економічного районування (стаття “Економічний район і економічний ландшафт”, 1930). Досліджував учений географічні проблеми України в цілому (книга “Економіко-географічний нарис України”, 1924) та Степової України. Був одним з перших національних геополітиків – дослідників близькосхідних інтересів України (Єгипет, Сирія) і безпосередніх сусідів нашої держави (Польща, Румунія).

Особливу увагу звернув А. Синявський на географічне дослідження світового господарства (розвідка “Методологія і схематичний план економгеографії”, 1927). Працями цих учених вже у 1920–1930-х роках було закладено основи українського географічного світознавства.

Володимир Кубійович (1900–1985) – найбільш яскравий представник української антропогеографії у міжвоєнний період. Почесний член НТШ. Закінчив Krakівський університет, де до війни працював доцентом. Наприкінці війни емігрував до Баварії, а у 1951 р. – до Франції (м. Сарсель поблизу Парижа). В 1952–1985 рр. – головний редактор 21-томного видання “Енциклопедія Українознавства” (в тому числі сім томів англійською мовою).

В. Кубійович – науковий спадкоємець С. Рудницького. Його творчістю закінчується перед Другою світовою війною короткий період становлення української географії.

Найвідоміші праці вченого (співавтор і редактор): “Атлас України й сумежних країв” (1937) та “Географія українських й сумежних земель” (1938, 1943). Як і у дослідженнях С. Рудницького, Україна зображена в її етнічних межах, коли вона перебувала під займанчиною чотирьох держав (Росія, Польща, Чехо-Славаччина, Румунія). “Атлас України й сумежних країв” – це перший національний атлас Соборної України.

Крім зазначененої картографічної праці (“Атласу України...”), в якій із близько 150 карт близько дві третини належать В. Кубійовичу, вчений підготував і видав ряд карт населення України (зокрема німецькою мовою) й окремих її регіонів. Найцікавішою серед них є “Етнографічна карта Південно-Західної України (Галичини)” на 01.01.1939 у масштабі 1:250000 (1953). Досягненням української географії в діаспорі було також видання у 1977 р. українською й англійською мовами “Карти України” у масштабі 1:1000000 (у співавторстві з проф. Аркадієм Жуковським з Паризького університету).

Значним є внесок В. Кубійовича у національну демогеографію. Він вивчав динаміку розселення українців та етнічних меншин (поляків, росіян, євреїв) на наших землях, з другої половини XIX до 80-х років ХХ ст., етнічну структуру України в цілому та окремих її історико-географічних регіонів (особливо західних земель). В. Кубійович зосереджував увагу на висвітленні географічних аспектів міграції українців, а також вивчення української діаспори. Одним з перших почав досліджувати проблеми географії міст (геоурбанистики).

Олексій Діброва (1904–1973) – відомий український географ, фундатор наукової школи українських економіко-географів. Закінчив Київський кооперативний інститут та аспірантуру Українського інституту географії і картографії, яким керував С. Рудницький. Працював у Київських педагогічному інституті й університеті, де завідував кафедрами економічної географії.

О. Діброва – автор підручників та шкільних посібників з географії України, зокрема соціально-економічної, які багаторазово перевидавали. Здійснив економіко-географічне районування України (виділив шість районів), досліджував окремі її регіони – Донбас, Закарпаття, Київщину. Брав участь у підготовці і виданні географічних карт і атласів.

Професор
Олексій Діброва

Академік
Максим Паламарчук

Максим Паламарчук (1916–2000) – економіст і економіко-географ, дійсний член НАН України (1973). Зробив значний внесок у розроблення теорії територіальної організації виробництва й економічної географії України, він є автором близько 300 публікацій.

Викладав проблеми теорії економічної географії у вищих навчальних закладах Києва та Львова.

Творчий доробок М. М. Паламарчука окремо такими штрихами:

1. Розроблення теорії промислового комплексоформування, структурного аналізу і розміщення промисловості; вивчення також впливу мінеральних ресурсів на формування промислових комплексів України; дослідження функціональної структури промислового комплексу, територіальної структури промислового комплексу економічного району.

2. Дослідження теоретичних проблем формування і територіальної організації агропромислових комплексів (АПК).

3. Розроблення концепції виробничо-територіальних та суспільно-територіальних комплексів, їхня типізація.

В Україні діє Інститут географії НАН України (Київ), видають такі географічні журнали: “Український географічний журнал” (Київ), “Історія української географії” (Тернопіль), “Часопис соціально-економічної географії” (Харків) та загальноукраїнську газету “Географія. Краєзнавство. Туризм” (Київ).

У післявоєнний період в Україні сформувалися п'ять головних центрів суспільно-географічної думки: Київський, Львівський, Одеський, Чернівецький і Харківський. Крім них в останні 15–20 років інтенсивно розви-

ваються Сімферопольський, Тернопільський та Луцький центри.

Ключові слова: національна наукова школа, німецька географічна школа (ГШ), французька ГШ, американська ГШ, українська ГШ, економічний, демосоціальний, формально-теоретичний напрямки СГ.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке історія географії?
2. Чому географію, у тому числі СГ, треба розуміти як феномен людської культури? Які три структурні зрази цього феномена?
3. Які знаєте періодизації розвитку СГ?
4. Які риси давньогрецького та римського періодів розвитку географії?
5. Кого називають батьком географії, зокрема і СГ?
6. У чому полягає історична заслуга арабської географії (IX–XIV ст.)?
7. У чому суть феномена епохи Великих географічних відкриттів?
8. Чому Себастьян Мінцер назвав свою книгу “Загальна космографія”, а Бернгардт Вареніус – “Загальна географія”?
9. Порівняйте особливості нового і новітнього періодів у розвитку СГ.
10. У чому відмінність між німецькою і французькою школами в новітньому періоді їх розвитку?
11. Які особливості розвитку української СГ?
12. Порівняйте внесок у СГ акад. Костянтина Воблого та проф. Валентина Садовського.
13. Чому акад. Степана Рудницького називають фундатором української СГ?
14. Чому вважають, що видання “Атласу України й сумежних країв” та “Географії українських й сумежних земель” завершує короткий період становлення української СГ?
15. У чому полягає творчий доробок акад. Максима Паламарчука у СГ?
16. Назвіть сучасні наукові суспільно-географічні центри України.
17. Назвіть три джерела і три головні напрямки розвитку СГ.
18. У чому особливості структурної схеми (див. рис. 9)?
19. У чому особливості структурної схеми (див. рис. 10)?
20. У чому особливості структурної схеми (див. рис. 11)?

ІІІ. ТЕРМІНИ, ПОНЯТТЯ І КАТЕГОРІЇ

3.1. Терміни, поняття і поняттєво-термінологічні системи

Елементарним елементом науки, її суттєвою ланкою є поняття.

Поняття – це думка, форма мислення, в якій відображаються загальні, суттєві властивості чи відношення предметів, явищ і процесів.

Поняття є вузловими елементами, цеглинами наукового знання. Найбільш фундаментальні поняття називають **категоріями**.

Для визначення (дефініції) поняття необхідні передусім терміни.

Термін – це слово чи словосполучення, що означає чітко окреслене спеціальне поняття якоїнебудь галузі науки, мистецства, суспільного життя тощо.

Найчастіше поняття визначають за допомогою найближчої родової ознаки та суттєвих ознак, якими характеризуються предмети (явища) і процеси, що стосуються цього поняття. Наприклад, ось визначення поняття міського поселення: “*Міське поселення – це населений пункт, у якому більшість населення не пов’язана із сільськогосподарським виробництвом*”. Словосполучення “*міське поселення*” – це термін для поняття; “*населений пункт*” – це родова ознака, ширше поняття, яке охоплює, крім міських поселень, також села, хутори, тобто сільські оселі; “*не пов’язаний із сільськогосподарським виробництвом*” – це специфічна ознака, що відрізняє міські оселі від сільських тощо. Таких “специфікаційних” ознак може бути не одна, а більше. У визначенні краще не вживати ознак із “заперечним” значенням як-от у визначенні міського поселення. Поняття мають *обсяг і зміст*.

|| **Обсяг поняття – це сукупність предметів, явищ чи процесів, які ним охоплені.** Наприклад, обсягом поняття “поселення” є сукупність всіх осель, які існують (існували) на земній поверхні.

|| **Зміст поняття – це сукупність суттєвих властивостей і відношень, які характеризують певну множину предметів, явищ чи процесів.**

Зміст того ж таки поняття “поселення” охоплює такі властивості (риси, ознаки): “територіальна цілісність і компактність ареалу концентрації населення”, “наявність необхідних умов (соціальних передусім) для життя, праці і відпочинку людей” та ін.

|| **Між обсягом і змістом понять діє закон оберненого співвідношення: чим ширший обсяг поняття, тим вужчий його зміст. І навпаки: чим вужчий обсяг поняття, тим ширший його зміст.**

Наприклад, обсягом поняття “міське поселення” є сукупність усіх міст і селищ міського типу. Отже, зміст тут буде вузьким, бо треба назвати лише одну суттєву ознакою, щоб відрізняти це поняття від “сільського поселення”. Якщо ж маємо поняття “міста”, то обсяг його вужчий від обсягу поняття “міське поселення”. Однак у такому випадку треба вводити ще деякі додаткові ознаки (риси, властивості, відношення), які відрізняють поняття “місто” від “міського поселення”. Крім цієї ознакої “несільськогосподарського виду діяльності більшості населення”, треба у цьому випадку зважати і на кількісну ознакою.

Є спеціальні вимоги до введення в науку термінів і їх визначення як понять¹: *правильна орієнтація* (термін повинен орієнтувати думку на відображене поняття, а не суперечити йому); *систематичність* (термін і відповідне поняття повинні виступати не окремо, а у найтіснішому зв’язку з іншими у цій системі знання); *дериватність* (можливість утворювати на підставі певного терміна нові терміни); *стисливість* (терміни не складні, не багатослівні); *милозвучність, граматична правильність, унікальність* (відсутність у цій чи іншій науці); *можливість перекладу на іншу мову*.

У розвиненій науці поняття й терміни утворюють певну взаємопов’язану систему цих первісних клітин знання. Особливу роль у ній відіграють так звані поняттєво-термінологічні системи (ПТС).

¹ Алаев Э. Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. – Москва, 1983. – С. 274–278.

ПТС – це сукупність понять (і відповідних їм термінів), що взаємопов’язані спільним вихідним, базовим поняттям.

Наприклад, термін і поняття “територія”, “територіальний” у СГ є базовими. Зокрема, ПТС цього терміна (поняття) охоплює: територіальний поділ праці, територіальні процеси, територіальна спільність, територіальні зв’язки, територіальна інтеграція праці, територіальний комплекс та ін. **ПТС** – це своєрідні “тірлянди” термінів і понять. Завдання науки, зокрема СГ, чіткіше визначити свої поняттєво-термінологічні системи.

Як формується наукова термінологія в науці та в СГ зокрема?

Для її розвитку використовують слова з різних мов – як мертвих (латинська, старогрецька), так і живих. Зокрема використовують слова національних мов: західноєвропейських (переважно німецької та англійської, рідше французької); слов’янських – польської, російської, української. Наприклад, саме слово “**географія**” як науковий термін має старогрецьке походження: “geo” – земля, “графо” – писати. Однак часто в українській науці вживають його латинізований варіант “географія”. Треба вживати “географія”, бо саме він є історично давнішим. Латинське походження має термін “комплекс”, а грецьке – “оїкумена” (екумена).

Приклади слів-термінів, запозичених із західноєвропейських мов: з німецької – *гінтерлянд* (укр. запліччя), *штандорт* (укр. місце осідку, розташування); з англійської – “*бігейвіоризм*”, “*інвайронменталізм*”, “*посиблілізм*” та ін.; з французької – “район”.

Є ще один аспект виникнення термінів і особливо понять СГ: їх запозичення з інших наукових дисциплін. Виявляється, що більшість понять у СГ запозичено із суміжних наук – економіки, соціології, демографії чи етнології. Зокрема, з *економічної науки*: праця, продуктивність праці, працересурсний потенціал, поділ, кооперація, інтеграція праці, засоби виробництва, предмети і знаряддя праці, виробниче, невиробниче, особисте споживання, продуктивні сили, виробничі відносини, обіг, розподіл продукту, обмін товарів, кооперація, спеціалізація, комбінування виробництва, вартість, капіталовкладення (інвестиції), диверсифікація виробництва, господарство, національний комплекс, світове господарство, національний ринок, світовий ринок, галузь господарства, економічний закон (вартості, економії часу та ін.) тощо. Останнім часом запозичено такі терміни: бізнес, менеджмент, маркетинг, лізинг та ін. Терміни і поняття, запозичені в *соціології*: соціальна група, соціальна спільність (родина, виробничий колектив), територіальна спільність (соціум), суспільні інститути (наприклад, шлюб), клас, суспільний прошарок, соціальна стратифікація, соціальна рухливість населення.

Багато термінів і понять запозичено в *демографії та етнології*: демографічна ситуація, динаміка людності (народжуваність, смертність, природний приріст), механічний рух населення, вікова і статева структура населення, поселення, етнос, нація, плем'я та ін. Зрозуміло, що ці поняття у суспільній географії набувають нового змісту, конкретизуються.

Головне поняття суспільної географії. Кожна наука має своє головне поняття. Тобто таке поняття, яке зв'язує в єдине ціле весь поняттєво-категоріальний апарат науки. Наприклад, у фізиці таким поняттям є категорія атома, у хімії – молекули, у біології – клітини тощо.

Вчені по-різному підходили до визначення головного поняття СГ. Оскільки у минулому чітко виділявся її економічний напрямок, то найбільше думок з цього питання мав серед географів-економістів або й самих економістів, які вважали економічну географію віткою економічної науки. Німецький учений *Г. Г. Швіттмай*, наприклад, вважав, що зміст економічної географії має випливати із поняття “*світове господарство*”.

Деякі учени вважають головним поняттям СГ *країну (край)* або *державу* (між цими поняттями є відмінність, бо не усяка країна є у певний час державою). Висловлювали також думку, що найважливішим поняттям нашої науки є категорія *району* (чи навіть *регіону*). Сформульовано чимало визначень цих понять. Зміст поняття району (і особливо регіону) неоднозначний, а отже, і головне поняття досить розплівчасте. Зокрема, одні вчені вважають, що районом є частина земної поверхні, яка відрізняється від сусідніх певними особливостями (зрозуміло, передусім економічними). Інші стверджують, що район – це частина земної поверхні, де різні господарські явища пов’язані певною закономірністю. Деякі вчені наголошують, що район – це географічно цілісна частина народного господарства, яка має свою спеціалізацію тощо.

Головним поняттям суспільної географії, на думку інших географів, має бути *культурний ландшафт*. Поняття культурного ландшафту є ніби з’єднувальною ланкою між фізичною (природною) та економічною (суспільною) географією.

У 1926 р. петербурзький географ-економіст *Олег Константинов* у праці “Предмет і метод економічної географії” вперше зазначив, що *географічний поділ праці*, точніше, “*суспільно-географічний поділ праці* і є тією сферою господарчих відносин, що її вивчає економічна географія”.

Також він писав, що “економічна географія вивчає господарську діяльність населення тієї чи іншої території з погляду суспільно-географічного поділу праці, а також природних та соціальних передумов цього поділу”. Можна зробити висновок, що саме *суспільно-географічний поділ праці* він вважав головним поняттям (категорією) економічної географії. Дещо пізніше (1929) цю категорію розкрив **проф. Н. Баранський** (часто безпідставно вважають, що саме він вперше обґрунтував поняття).

Головним поняттям економічної географії проф. Ніколай Баранський вважав **географічний поділ праці**. Він писав: “... *географічний поділ праці* є головним поняттям економічної географії, що найтісніше пов’язує її з політичною економією, поняття, від якого економіко-географ не може відриватися у жодній темі, яку вивчає, – будь вона “галузева” чи “районна”; історико-географічне дослідження господарства теж не може обйтись без нього, оскільки господарський розвиток будь-якої території чи у межах усього світу, усієї країни, району чи окремого міста – зводиться зрештою до історії розвитку географічного поділу праці”¹. І далі: “географічний поділ праці є дуже важливим поняттям, точніше кажучи, **цілою системою понять** [виділення наше. – О. Ш.], що зв’язує і галузі, і економічні райони, тобто весь “інвентар” економічної географії”².

До речі, ще у 30-х роках такі думки аргументовано розкритикували український учений **Ф. Т. Матвієнко-Гарнага** у навчальному посібнику “Нариси з економічної географії України” (1929). Він наголошував на тому, що суспільний поділ праці навіть у його географічному вираженні є категорією економічної науки, бо відображає відношення між людьми у процесі виробництва. Отже, економічна географія вивчає суспільні відносини. А це прерогатива економічної науки. Виходить, що й економічна географія є всього-на-всього галуззю економії – “конкретною політекономією”, як дехто висловлювався.

Ф. Матвієнко-Гарнага вважав, що, хоч економічна географія “вивчає факти природничого і соціального порядку, але підходить до них зі специфічного погляду і розглядає властивості цих фактів з особливим критерієм – значенням їх як *витворчих чинників* [виділення наше. – О. Ш.] господарства; вона є наука про господарські чинники, а не подій”³. Серед

¹ Баранский Н. Н. Избранные труды. – Москва, 1980. – С. 127.

² Там само. – С. 126.

³ Матвієнко-Гарнага Ф. Т. Нариси з економічної географії України. – Х., 1929. – С. 25.

соціальних чинників у класифікації цього вченого територіального чи географічного поділу праці не було.

Ужсе в 60-х роках, коли інтенсивно почала розвиватися соціальна географія, згодом – демографія і політична географія, а тепер – ще й географія культури, стало зрозуміло, що категорія географічного (територіального) поділу праці є завузькою, щоб вважати її головним поняттям СГ.

Сам поділ праці (суспільний чи географічний) – це передусім відносини між людьми. Однак відносини між людьми бувають не лише економічними, а й соціальними, демографічними, духовно-культурними, політичними та ін.

Саму ж працю, як суттєву і притаманну людині особливість, вважають одним із багатьох видів її життєдіяльності поряд з такими її видами, як відтворювальна, соціоприродна, споживча й екістична. Сучасна СГ охоплює всі ці види життедіяльності. Тому *вважати географічний поділ праці головною категорією СГ недоречно*.

Проте це не означає, що економічній географії треба відмовитися від категорії географічного поділу праці. Це поняття застосовують успішно і в геоекономічній (чи регіональній економіці) науці. З ним пов'язаний закон географічного (зокрема і територіального) поділу праці.

Оскільки предметом вивчення СГ є геопросторова (територіальна) організація суспільства чи його окремих галузей (економіки, соціальної, політичної сфери, людності), то її головним поняттям (категорією) СГ є “геопросторова (територіальна) організація (ГПО) суспільства чи його окремих частин”.

3.2. Система понять суспільної географії

Поняттєво-термінологічна система “територія”. Усі поняття суспільної географії утворюють поняттєво-категоріальну систему.

Як ми зазначали, у СГ головною є категорія територіальної (геопросторової) організації суспільства (ТОС або ГОС). Це поняття ґрунтуються на фундаментальнішому понятті – категорії території.

Термін “територія” вживають для позначення:

- земної суші (на відміну від терміна “акваторія”, яким позначають водні поверхні);

- частини земної суші, яка характеризується певною єдністю, зокрема природною чи суспільною.

У природно-географічному типі територій виділяють такі підтипи:

- а) території як комплексно-природні цілісності (Поділля, Карпати, Степ);
- б) території як геолого-тектонічні цілісності (Волино-Подільська височина, Передкарпаття);
- в) території як просторово-гідрологічні цілісності (басейн ріки, басейн озера разом з басейнами рік, що в нього впадають);
- г) території як просторово-біологічні цілісності (територія лісового масиву, лугові території тощо).

У *природному типі* територій деякі автори виділяють їхню водну складову і повітряний басейн, називаючи їх відповідно *акваторією* та *аероторією*.

Разом узяті тери-, аква- й аероторія утворюють геоторію. Ядром цих понять є територія.

Суспільногеографічний тип території має такі підтипи:

- а) території як інтегроване (об'єднане) суспільне ціле (територія держави разом з населенням і національним господарством);
- б) території як інтегроване господарсько-економічне ціле (територія національного комплексу, інтегрального економічного району);
- в) територія як “галузеве” (компонентне) господарсько-економічне ціле (територія галузевих чи міжгалузевих району або зони);
- г) територія як політико-адміністративне ціле (територія держави, адміністративної області, виборчого округу);
- д) територія як демоетнічне ціле (територія нації, етнографічної групи тощо).

Поняття “територія” – обмежена частина твердої поверхні Землі з властивими для неї природними й антропогенними особливостями і ресурсами, що характеризується протяжністю (площею) як специфічним видом “просторового” ресурсу, географічним положенням та іншими ознаками, що є об'єктом конкретної діяльності чи дослідження¹.

Є ще правове розуміння території, близьке до поняття геоторії. Зокрема, *державна територія* – це “частина поверхні Землі, разом із внутрішніми і територіальними водами, надрами під ними й аероторією

¹ Алаев Э. Б. Социально-экономическая география ... – С. 50.

над ними, на яку поширюється влада певної держави”¹. Сюди належать і **екстериторіальні** елементи: судна, літаки, морські кабелі поза межами власне території держави, території посольств, генеральних консульств, дипломатичних місій і представництв певної держави, на які поширюється її суверенітет.

Правове розуміння території мають на увазі і тоді, коли говорять про територію міста в його адміністративних межах, територію підприємства, територію сільськогосподарського кооперативу тощо.

Близьким (за обсягом) до державної є поняття **національної території**, тобто тієї частини земної поверхні, яка історично суцільно заселена певним народом. Наприклад, українська національна територія становить 728,5 тис. км² (за В. Кубійовичем), що у 1,23 раза більше від сучасної державної території. Іноді поняття національної території вживають у значенні державної.

Зазначимо, що перед приїздом до України Папи Римського Івана Павла II (2001) виринуло із небуття поняття **канонічної території**, тобто географічного простору традиційного поширення певної релігії чи конфесії².

Кожна територія, яку досліджує СГ, характеризується певними особливостями. Притаманні їй певні властивості (риси), відношення і процеси (див. рис. 12).

Виділяють **природні** та **суспільні властивості території**. До природних належать:

- а) природні умови;
- б) природне довкілля, його якість;
- в) природні ресурси.

До суспільних належать **ємність** території (її здатність охоплювати деяку кількість об'єктів певного виду – поселенських, промислових, сільськогосподарських, рекреаційних тощо) і **освоєність** (ступінь залишення у суспільне виробництво й інтенсивність зміни природних властивостей під впливом людської діяльності), а також демографічні, соціальні та господарські властивості.

Серед **відношень** території найважливіше значення мають:

- **просторові**, зокрема метричні (наприклад, площа території) і топологічні (наприклад, форма, компактність);

¹ Алаев Э. Б. Социально-экономическая география ... – С. 50

² Зокрема, Московський патріархат вважав недоцільним візит Папи Римського на православну “канонічну” територію. Тобто в Україну, на сході якої переважає Українська Православна Церква Московського патріархату.

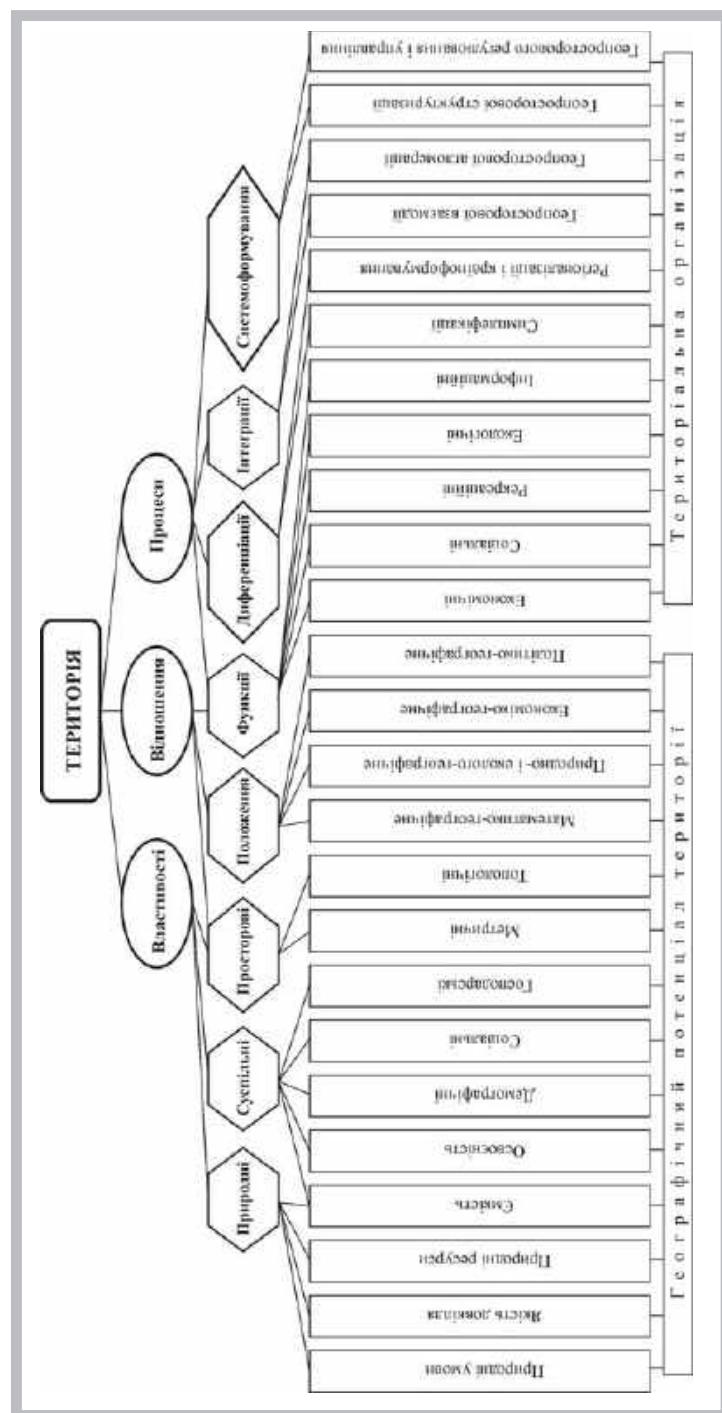

Рис. 12. Система понять суспільної географії (О. Шаблій, 2008)

- *розташування*, у тому числі політико-, економіко- і природно-географічне;
- *функції*: економічні, соціальні, рекреаційні, культурні та ін.

Геопросторові процеси характеризують динаміку внутрішнього розвитку території. До них належать: *диференціація* (формування і розвиток окремих частин території), *інтеграція* (об'єднання цих частин у ціле), *системоформування* (виникнення територіальних суспільних – соціальних, виробничо-економічних, рекреаційних та інших систем).

У процесах диференціації важливою є поява геопросторових симплексів, тобто неподільних у географічному відношенні одиниць. Ними можуть бути промислове, сільськогосподарське, будівельне чи транспортне підприємства, заклади будь-якої галузі сфери послуг. Симплекс завжди займає певне, тільки для нього властиве, геомісце.

Своєрідними є процеси *районоформування*, поява на карті світу і розвиток країн (*країноформування*) і держав (*державоформування*).

Для процесів геопросторової інтеграції надзвичайно важлива територіальна *агломерація*, тобто просторове зрошування декількох поселень у систему з єдиною інфраструктурною підсистемою, спільними проблемами розвитку і функціонування.

Властивості та відношення території – це її географічний потенціал. Тобто здатність задовольняти певні потреби суспільства. А процеси, охоплюючи і такий вид відношень, як функції, – це її геопросторова організація.

Іншими словами, потенціал території – це її природні та суспільні властивості, просторові й позиційні відношення.

А геопросторова організація – це процеси внутрішнього поділу, об'єднання і системоформування, виконання її внутрішніх і зовнішніх функцій.

Похідний від слова “територія” термін “територіальний” у СГ вживають:

- а) для позначення всього, що пов’язане з конкретною територією (наприклад, територіальне поширення певного явища);
- б) як синонім до терміна і поняття “просторовий”, “геопросторовий” (хоча, “просторовий” і “геопросторовий” є за обсягом ширшими);
- в) як синонім до терміна і поняття “регіональний” (регіональна або територіальна політика);

г) як протилежність до “галузевого”, “компонентного” (територіальна структура господарства на відміну від компонентно-галузевої).

З терміном “територіальний” пов’язана ціла низка інших термінів, які разом формують ПТС. Серед елементів цієї ПТС виділимо такі: *територіальна організація, територіальна система, територіальна структура, територіальна диференціація, територіальна інтеграція, територіальне поєднання, територіальний комплекс, територіальний синтез, територіальні пропорції (диспропорції), територіальні процеси, територіальний баланс, територіальні зв’язки та ін.*

Отже, термін, поняття і категорія “території”, “територіального”, “територіальності” у СГ мають велику сферу застосування, що прямо випливає з головної її категорії ТОС.

Властивості території. *Властивості території* – це характерні особливості, що відрізняють її від сусідніх чи просторово віддалених частин земної поверхні. Передусім сюди належать природні, суспільні, а також так звані просторові властивості (протяжність, площа тощо).

До **природних властивостей** належать передусім природні умови, характерні риси природного довкілля, природні ресурси і ємкість території.

Звичайно, **природні умови** (ПУ) території досліджує фізична географія покомпонентно і системно. Тобто вона вивчає *рельєф* території, її *геологічну будову*, її особливо вплив геологічної будови на процеси рельєфоутворення, *клімат, внутрішні води, рослинний і тваринний світ, ґрунт* у їхньому просторовому поширенні і взаємозв’язках. Так виникає поняття *ландшафт* території, його морфологічної структури. Для СГ природні умови – це не лише матеріальні компоненти земної поверхні. Це і їхні *кількісні* та *якісні* характеристики. Наприклад, пересіченість рельєфу, низовинність чи височинність території, її зваженість, кількість гумусу у ґрунтах та ін. Це також і *природні процеси*, які відбуваються під впливом глобальних і регіональних чинників. Наприклад, ерозійні процеси залежать від кількості опадів, їхнього розподілу за сезонами, покритості території рослинністю, характеру приповерхневих порід тощо.

||| Отже, природні умови – це ті *компоненти (елементи, складові) земної поверхні, їх характерні риси, а також природні процеси, які прямо чи опосередковано впливають на життєдіяльність суспільства, але не беруть участі у виробництві сировини, палива (енергії) чи продовольства.*

Найліпше пов'язувати поняття ПУ з поняттями *природного довкілля* (ПД), його якістю. Саме поняття ПД почали використовувати у 60-х роках ХХ ст., коли помітними стали вияви глобальної екологічної кризи (кризи довкілля). Суть цієї кризи полягає в тому, що земна природа втрачає свої функції *самовідновлення*, її особливо *самоочищення*, внаслідок її інтенсивної зміни під впливом суспільного виробництва. Вини-кають глобальні незворотні деструктивні процеси, які можуть привести до загибелі всього живого, зокрема й людини як біологічного виду.

Тому, коли говорять про якість довкілля певної території, то мають на увазі передусім її характеристики стосовно життя в цілому, її особливо щодо життедіяльності людини як біологічної істоти, життедіяльності популяцій живих організмів.

Якість довкілля можна визначати кількісно. Для цього розроблено критичні (граничні) норми перевищення концентрації у довкіллі певних шкідливих елементів (називають їх *інредієнтами*). Наприклад, гранично допустима концентрація вуглекислого газу чи сірчистого ангідриту у повітрі або вміст важких металів у ґрунті чи воді та ін.

Природні ресурси (ПР) – це ті матеріальні елементи (компоненти) і процеси природи, які суспільство використовує для виробництва сировини, палива-енергії, продовольства, з метою повноцінної діяльності, оздоровлення людей чи отримання наукової інформації.

Раніше для визначення цього поняття обмежувалися лише такими ознаками: сировина, паливо-енергія, продовольство. Тепер з огляду на впровадження категорії якості довкілля важливе значення має його здатність бути ресурсом в оздоровленні населення. Зважаючи на те, що наука є великою продуктивною силою, важливими для неї стали інформаційні ресурси природи певної території (її генофонд, пристосований до місцевих умов, природне розмаїття, “співжиття” видів, біонічні¹ особливості окремих рослин чи тварин тощо).

Класифікація природних ресурсів. Є багато класифікацій природних ресурсів: природно-географічна, екологічна, економічна, комбінована, економіко-географічна та ін.

Природно-географічна класифікація ПР. Поділ ПР на групи залежить від їхньої пов'язаності за походженням і перебуванням у тій чи іншій земній сфері – літо-, гідро-, атмо- чи біосфері. Наприклад, ресурси земної

¹ *Біоніка* – наука про можливості використання конструктивних та інших особливостей тваринного або рослинного світу у створенні технічних засобів.

кори (літосфери) ще називають *викопними (корисні копалини)*. Виокремлюють також ресурси гідросфери (*водні*), атмосфери (*повітряні*), біосфери (рослинного, наприклад, *лісові*, і тваринного – *рибні*, ресурси морського і суходільного звіра) тощо.

Рис. 13. Еколо-географічна класифікація природних ресурсів

Екологічна класифікація ПР передбачає їх поділ на вичерпні та невичерпні (рис. 13). *Вичерпні* – це ті ПР, які у процесі їх використання зменшуються у запасах. До них належать усі ресурси літосфери – так звані *корисні копалини*. Відповідно, вичерпні ресурси поділяються на *відновлювані* і *невідновлювані*. Зазначені ПР літосфери є невідновлюваними. Однак, наприклад, рибні ресурси морів та океанів можуть бути відновлюваними, якщо ощадливо виловлювати рибу і уможливити відновлення її запасів.

Невичерпні природні ресурси – це ті, які у процесі їх використання кількісно (за обсягами, потенціалом) не зменшуються. Сюди належать енергетичні ресурси сонячної інсоляції, морського припливу і відпливу, вітрові, ядерна енергія тощо.

Економічна класифікація передбачає поділ ПР на групи залежно від їх використання в окремих галузях господарства. Передусім виділяють ресурси виробничої сфери і ресурси сфери послуг.

Ресурси виробничої сфери, в тому числі промислові та сільськогосподарські. До ресурсів промислового сектора належать:

а) *паливно-енергетичні* (нафтові, газові, вугільні, торфові, водні, вітрові, ядерні – запаси уранових руд, сонячної енергії, гідротермальні – запаси підземних високотемпературних вод тощо);

б) *металургійні* (запаси руд чорних, кольорових і благородних металів або тих матеріалів, які використовують для виплавлення металів – вапняку, каолінів, піску для виготовлення спеціальних видів цегли, якою обкладають доменні і мартенівські печі; також коксівного вугілля і навіть водних запасів, що використовують у технологічному процесі металовиробництва);

в) *ресурси хімічної сировини – агроруди* – запаси фосфоритів, апатитів і природної сірки, з якої виробляють сірчану кислоту, яку використовують для виготовлення мінерального добрива – суперфосфату; запаси органічного палива (газ, нафта, кам’яне і буре вугілля тощо), яке також використовують для виготовлення різних хімічних продуктів;

г) *ресурси сировини для виготовлення мінеральних будівельних і конструктивних матеріалів*. Ці ресурси можуть бути осадового (пісок будівельний, скляний, формувальний, пісковики, вапняки, будівельні глини, цементна сировина, каоліни), неосадового, в тому числі метаморфічного походження (гнейси, граніти, лабрадорит, базальт тощо).

До сільськогосподарських природних ресурсів належать передусім *грунтові* (особливо цінують головну властивість ґрунтів – *родючість*, яка залежить передусім від умісту гумусу і зволоженості); ресурси сонячного тепла, особливо так звана річна *сума активних температур* (сума середньодобових температур понад +10°C); водні ресурси, особливо у місцях, які потребують зрошення (в Україні – це переважно степові території).

Другу велику групу становлять *ресурси сфери послуг*. Особливою підгрупою у ній є *рекреаційні ресурси*. Це ті властивості різноманітних ресурсів, які можна використовувати для фізичного і духовного оздоровлення людей. Передусім це запаси мінеральних лікувальних вод (у тому числі таких унікальних, як “Нафтуся” у Трускавці чи Східниці – в Українських Карпатах), теплих морів, озерних і гірських місцевостей, лісових масивів, навіть *атрактивних* (тих, що захоплюють своєю привабливістю) краєвидів тощо. Завдяки цим ресурсам розвиваються сфери оздоровлення, відпочинку і туризму.

До цієї групи природних ресурсів відносимо також *науково-інформаційні*. Сюди належить передусім *генетичний фонд* території, тобто сукупність усіх нижчих і вищих організмів, які сформувалися на ній протягом багатьох мільйонів років чи впроваджені внаслідок цілеспрямованої людської діяльності. Генофонд території складається з двох груп організмів –

природного і штучного (“цивілізаційного”) походження. Надзвичайно важливою для науки є група організмів природного походження, яка з допомогою генетичного коду несе у собі властивості давніх умов існування і риси стійкості, саморегуляції та самовідтворення у сучасних природних умовах. Для сучасної динамічної біологічної і медичної науки надзвичайно важливий генофонд певної території.

Комбінована (матрична) класифікація PR є поєднанням власне природної та економічної. Наприклад, у ній паливно-енергетичні ресурси згруповані у такі підкласи: ресурси літосфери (нафта, газ, вугілля, торф, уранові руди), гідросфери (запаси гідроенергетичних ресурсів рік, озер і морів), атмосфери (вітрові енергоресурси), біосфери (запаси дров’яної деревини) тощо.

Пропонуємо нову комбіновану *природно-суспільну* класифікацію природних ресурсів, де поняття ресурсу є максимально широким (табл. 1).

За цією класифікацією до *природних ресурсів належать усі речовинні, енергетичні й інформаційні властивості природного довкілля, які прямо чи опосередковано можуть задовольнити життєві потреби людини (суспільства)* (О. Шаблій, 2002). Просторово вони охоплюють усі земні сфери (літо-, педо-, гідро-, атмо-, фіто- і зоосферу), а також Космос.

Суспільні потреби можна поділити на декілька великих груп (див. табл. 1). Серед них виокремлено такі: енергетичні, конструктивних матеріалів, споживчі (продовольчі і непродовольчі), комунікаційні, здоров’я, духовні та науково-інформаційні.

Енергетичні потреби задоволяються передусім ресурсами літосфери. Це викопне паливо (вугілля, нафта, газ, горючі сланці, торф), а також уранові руди, що містять ядерну енергію. Серед гідроресурсів: енергоресурси рік, морів та океанів, а також теплоенергетичні запаси *гідротермальних ресурсів* (гарячі підземні води для обігрівання приміщень і вирощування сільськогосподарських рослин). В атмосфері зосереджено великі енергозапаси сили вітру, а у фітосфері – деревних паливних ресурсів і органічних решток для продукування *біогазу*. Нарешті, першоосновою усієї енергетики (крім атомної) на Землі є Сонце. Тому до уваги беруть його енергетичні запаси. А також енергію космічного випромінювання (особливо для майбутніх потреб космонавтики).

Потреби суспільства у *конструктивних матеріалах* надзвичайно різноманітні, починаючи від потреб у будівельних матеріалах (камінь, деревина, метал) і аж до потреб у конструктивних матеріалах для виготовлення найменших пристрій у машинобудуванні (пластмаси, високоякісні

Система понять суспільної географії

Таблиця 1

Комбінована класифікація природних ресурсів (О. Шаблій, 2002)

Суспільні потреби					
Природні сфери	Паливно-енергетичні	Конструктивних матеріалів	Продовольчі	Комунальні	Духовності (освіти, релігії, культури)
Вугілля, торф, горючі сланці, нафта, газ, уранові руди	Руди чорних і кольорових металів, золото, титанові глини і флюсові вапняки для металургії, нерудні мінеральні матеріали	Грунти і мінеральні породи для підвищеної якості родючості, агроруди для виготовлення мінеральних добрив	Природна основа сухопутного транспорту	Лікувальні камні, гравія, озокерит, пісок, рельєф речевин, пустоти для експозиції	Сарайні мистецькі, об'єкти для пізнання експозицій, мистецько-культурно-виробничих закладів
Гідроатмосфера	Енергетичні ресурси підземних і поверхневих вод	Технологічні води для металургії і хімічної промисловості, розчинні у воді метан і солі, вода у твердому стані	Пітка, вода, вода для зрошення, розчинені у воді солі (рослин)	Середовище для відновленого транспорту, агент транспортування водородами	Природна основа розвитку балнеології, рицівого і морського туризму
Атмосфера	Енергія вітру	---	Газовий склад для виготовлення мініобробів (газов), покрия як акумулятор тепла і вологи для співвіронітиза	Середовище для поштового транспорту	Кліматичні ресурси для лікування відпочинку
Біосфера	Біогенічна (органічні) речівниця	Акумульовані бактеріальні речівниці металів, деревина, лісова та інша органічна спорівна, для виготовлення конструктивних матеріалів	Природні запаси продовольчих ресурсів (середні, ягоди, плоди, гриби, риба, зерно), коров'я фтористинні ресурси для тваринництва, шкіра і худро-дикіх звірів	Вічні тваринні фітоценози лісових масивів, естетичні ресурси руїнових та інших красавів	Лікарські рослини, фітоцидні лісові види рослин, естетичні ресурси у мистецтві, для проведення освітньо-культурних заходів
Космічна сфера	Енергія Сонця і космічного випромінювання	---	---	---	Об'єкти мікронавігації і астрономії

сплави, напівпровідники, нанотехнічні засоби тощо). Природні ресурси для задоволення цієї групи потреб представлені не лише рудними (метали) і нерудними породами, але й тими, що використовують у хімічній промисловості. Зокрема, усіма паливними ресурсами (нафта, газ, вугілля) для виготовлення синтетичного каучуку, пластмас тощо. До них належать і ті породи, які використовують у технологічному процесі під час металовиробництва (вогнетривкі глини, формувальні піски, флюсові вапняки тощо), виробництва скла (пісок) та ін. Значні ресурси конструктивних матеріалів зосереджені у гідросфері (розчинені у воді метали, лід як будівельний матеріал в арктичних широтах, навіть технологічна вода у металургійному виробництві) і біосфері (деревина та ін.). “Синтетичним” конструктивним матеріалом є розчинене у воді золото, яке може акумулюватися з допомогою певного виду бактерій.

Велику і, по суті, найважливішу групу становлять *споживчі потреби*, зокрема продовольчі (деякою мірою і непродовольчі, наприклад, потреби у предметах розкоші).

Ресурси для задоволення споживчих потреб зосереджені в усіх геосферах, навіть у Космосі, звідки на земну поверхню потрапляє сонячне проміння як чинник фотосинтезу і всіх біопродуктивних процесів.

Результати цього акумульовані у фіто- і зоосфері. Це природні запаси продовольчих ресурсів – юстівні ягоди, плоди, гриби, риба, звірі, а також кормові ресурси для тваринництва. До непродовольчих належать ресурси хутра і шкіри диких звірів.

Суспільство постійно потребує задоволення *комунікаційних потреб*. Природне довкілля має для цього різноманітний потенціал.

Диференціація земної природи (і Космос) на декілька сфер створює відповідні середовища для розвитку і функціонування декількох видів транспорту, що задоволяє комунікаційні потреби людей: сухопутного, водного, повітряного і космічного.

Біосфера, зважаючи на тварин, здатних до перевезення вантажів і людей, є основою формування в'ючного транспорту, який використовують у специфічних регіонах (наприклад, гірських) і сьогодні. На порядку дінному стоїть транспортне освоєння космічного простору.

Природне середовище має величезний потенціал для збереження здоров'я населення, зміцнення і розширення фізичних і духовних сил людини. Насамперед це природна основа рекреації (recreatio – лат. перерва, відновлення сил) і наявність ресурсів для цього.

Великий рекреаційно-оздоровчий потенціал має гідросфера. Зокрема, це мінеральні лікувальні води, насичені мікроелементами і катіонами води, які використовують у бальнеології, річки та прибережні (і не тільки) акваторії для водного туризму і спорту та ін. Такі ж ресурси мають літосфера (наприклад, вапнякові, гіпсові чи соляні печери), атмосфера (кліматичні ресурси для лікування і відпочинку в окремих місцевостях, наприклад, у Карпатах чи на південному березі Криму). Великі оздоровчі лікарські ресурси фітосфери: лікарські рослини, фітонциди лісових масивів, а також естетичні ресурси краєвидів.

У класифікації ми вперше виділяємо природні ресурси для задоволення **духовних потреб**. Це потреби в освіті, культурі, релігії, науковій інформації та ін. Із розвитком людства зростають потреби у цих ресурсах. Властивості природи – літо-, атмо-, гідро- та біосфери (також і Космосу) були і є об'єктами міфологізації, сакралізації, а також відображення у художніх творах. Хто не знає пісні “Стойть гора високая”? У ній образ краєвиду розгортається: “попід горою гай, зелений гай густесенький”, “під гаем в’ється річенька”, “долиною зеленою кудись вона біжить” тощо. Або взяти, для прикладу, пісні “Місяць на небі” чи “Реве та стогне Дніпр широкий”, Шевченкову поему “Причинна”. У наш час зростає роль природного довкілля для проведення освітньо- та культурно-виховних заходів.

Нарешті, ресурси для задоволення **науково-інформаційних потреб** людини і суспільства. Їх можна розглядати як окрему групу серед ресурсів для духовних потреб. Бо наука є одним із сучасних видів духовної діяльності. Величезний підрозділ наукового знання – природничі науки – базуються на досліджені властивостей і відношень усього природного довкілля.

Особливу увагу слід звернути на біосферу, яка зосереджує носіїв інформації про видове розмаїття рослинного і тваринного світу – генофонд. Розшифрування структури генома людини на початку XXI ст. засвідчило не тільки складність біосвіту, але і його єдність.

Оцінка природних умов і ресурсів. Для раціонального використання ПР важлива їхня комплексна суспільно-географічна оцінка. Вона передбачає:

а) *оцінку місцевизнаходження ПР*. Близькість до регіонів споживання підвищує цінність ПР. І навпаки, віддаленість – знижує, за інших однакових умов;

б) *оцінку освоєності території знаходження ПР*. Розвинена інфраструктура, особливо транспортних шляхів та енергомереж, підвищує

цінність ПР, тому що зменшуються капітальні затрати на прокладання комунікацій, ліній електропередач та ін.;

в) визначення знаходження певного ПР у так званому територіальному поєднанні природних ресурсів (ТППР). Кожне таке поєднання найчастіше пов'язане зі спільністю геолого-тектонічного походження переважно викопних ресурсів (рідше – випадкового знаходження різних ПР на певній території). Прикладом може бути ТППР у Підкарпатті, де поряд із нафтогазовими є запаси кухонних і калійних солей, озокериту, природної сірки, мінеральних вод тощо. Усі вони сформувалися у передовій передкарпатській тектонічній западині чи на її контакті з Волино-Подільською плитою. Особливо цінні ті ТППР, які можуть використовуватися у певному технологічному процесі, наприклад, металургійному (залізні та марганцеві руди Нижнього Подніпров'я, водні ресурси Дніпра) тощо;

г) кількісну та якісну оцінку ПР. Кількісна оцінка передбачає визначення їх обсягів (об'ємів, ваги), динаміки. Для викопних ресурсів вводять поняття балансових і позабалансових запасів. До балансових належать запаси, які відповідають промисловим кондиціям, їх економічно доцільно використовувати. До позабалансових – запаси, які внаслідок низького вмісту цінних компонентів або ускладненої технології видобування і переробки поки що недоцільно використовувати.

Усі запаси викопних ресурсів залежно від ступеня розвіданості родовищ, якості сировини й гірничотехнічних умов розробки поділяють ще на категорії *A*, *B*, *C₁* і *C₂*. До категорії *A* відносять найбільш дослідженні копалини, умови залягання яких, форму та будовуrudних тіл повністю вивчені, виявлено природні типи і промислові сорти сировини, виділено й оконтурено безрудні та некондиційні ділянки всерединіrudного тіла, досліджено якість, технологічні властивості й інженерно-геологічні умови видобування сировини. У категорії *B* ці характеристики майже збігаються, за винятком того, що тут не визначено просторового положення кожного типу та контури безрудних і некондиційних ділянок усерединіrudного тіла.

До категорії *C₁* належать запаси, про які відомо: умови залягання, форма і будова тіл корисних копалин, їхні природні типи, промислові сорти, якість, технологічні властивості й умови ведення гірничеексплуатаційних робіт. Нарешті, до категорії *C₂* належать попередньо оцінені запаси корисних копалин.

Промислові запаси викопних ресурсів визначають як суму запасів за категоріями *A+B+C₁* без втрат, які обов'язкові під час видобування мінеральної сировини.

Потенційні запаси корисних копалин визначають на підставі урахування загальних геологічних умов (так звані *прогнозні запаси*).

Якісна оцінка ПР передбачає вивчення їхнього видового складу, властивостей, які здатні задовольняти ті чи інші суспільні та людські потреби. Зокрема, вміст гумусу у ґрунтах є дуже важливою якісною характеристистикою. Уміст гумусу, що дорівнює 5–6%, характеризує ґрунти як високопродуктивні, а вміст 1–2% – як низькопродуктивні.

Повна кількісна та якісна характеристика мінеральних, земельних (у тому числі ґрунтових), водних, лісових та інших ресурсів називається їх кадастром. Для окремих територій створюють кадастри окремих мінеральних ресурсів — земельний, водний, лісовий та ін.

г) економічну оцінку ПР, яка передбачає визначення вартісних характеристик окремих ПР чи природних ресурсів регіону. Розроблено багато методик визначення вартості ПР. Для цього найчастіше враховують витрати на пошуки, втягнення у виробництво, видобування, транспортування певного ресурсу і виготовлення з нього кінцевого продукту. Для суспільства цінні передовсім ті природні ресурси, для яких сума цих витрат буде меншою.

Рентний підхід до оцінки ПР випливає з того, що реально використовують ПР різної якості і вартості. З огляду на дефіцит викопних чи земельних ресурсів використовують і найгірші. Такий підхід передбачає економічну оцінку за відносним ефектом – *рентою*. Вона є різницею між вартістю використання певного виду ПР (наприклад, залізних руд) порівняно з таким ресурсом, але найгіршої якості. Ті ресурси вважають кращими й економічнішими, у процесі використання яких отримують більшу ренту порівняно з найгіршими;

д) оцінку можливостей комплексного і повного використання ПР. Якщо це, наприклад, запаси природної сірки, які є у вапняковій породі, то враховують можливості використання цієї породи у виробництві в'яжучих матеріалів, а глинистих порід покривного шару – для виготовлення будівельної цегли тощо.

У СГ використовують поняття *регіоналізації природних ресурсів*. Виділяють геологічну й економіко-географічну регіоналізації.

У геологічній регіоналізації виділяють *провінції, області, райони* корисних копалин та окремі *рудні поля*. Кожна з цих відмінностей має свої особливості.

Провінція корисних копалин – це велика ділянка земної кори, яка охоплює значну частину тектонічного регіону – платформи (наприклад, Руської) чи геосинклінального поясу (наприклад, поясу нової, альпійської складчастості).

Область – це частина провінції, яка охоплює тектонічні структури більш низького порядку – антикліноріїв, синкліноріїв тощо (наприклад, гірських Карпат). Виділяють пояси і басейни корисних копалин залежно від форми простягання (наприклад, українсько-карпатський пояс і Львівсько-Волинський басейн).

Район корисних копалин – це частина області, яка характеризується специфічними особливостями їх зосередження у межах поясу чи басейну. Нарешті, *рудне поле* – група родовищ, що об’єднані спільним походженням в одній геологічній структурі. Площа рудного поля порівняно невелика – від кількох до десятків квадратних кілометрів. Поля складаються з *родовищ*, а вони, відповідно, з тіл або ділянок.

Згідно з економіко-географічною регіоналізацією корисних копалин виділяють різні форми їхнього територіального зосередження – кущі, райони і зони¹.

Кущ – це поєднання двох або кількох родовищ на порівняно невеликій (близько 1 тис. км²) території. Для нього характерна висока територіальна зосередженість корисних копалин.

Район – це зосередження декількох родовищ на значній території з площею понад 3–5 тис. км². Він охоплює окремі, але не відособлені, родовища і кущі. Найчастіше виділяють простий, кущовий і змішаний види районів залежно від особливостей концентрації родовищ.

Зона – це територіальна форма геопросторового зосередження корисних копалин, що об’єднує їхні райони, кущі й окремі родовища.

Залежно від якісної специфіки родовищ виділяють *монокомпонентні* або *полікомпонентні* кущі, райони і зони. Для прикладу можна назвати Львівсько-Волинський монокомпонентний район (поклади кам’яного вугілля), Передкарпатську полікомпонентну зону (нафта, газ, озокерит, калійні та кухонні солі, самородна сірка, мінеральні води та ін.), Корostenський монокомпонентний кущ (граніти).

Ємкість території. Важливою природною характеристикою території є її *ємність*, як здатність охоплювати деяку кількість об’єктів певного

¹ Паламарчук М. М., Горленко І. О. Мінеральні ресурси і структура районного промислового комплексу. – К., 1972. – С. 75.

виду поселенських, сільськогосподарських, промислових, рекреаційних тощо. Ємкість території визначають як відносну величину e :

$$e = \frac{D}{D_{\max}},$$

де D_{\max} – максимальна (гранична) густота об'єктів, D – фактична густота об'єктів¹.

Поняття ємкість території, хоч і є “природною” властивістю, вже певною мірою вважають суспільною її рисою. Ще більшою мірою “суспільним” є поняття освоєності території.

Суспільні властивості. До суспільних властивостей належать передусім освоєність території, її демографічні, соціальні й економічні особливості.

Освоєність території – це ступінь залишення її у суспільне життя, людську життедіяльність, інтенсивність зміни її природних властивостей суспільним виробництвом, насиченість території видами і об'єктами господарської діяльності. Розрізняють абсолютну і відносну освоєність.

Абсолютна освоєність – насиченість території видами суспільної життедіяльності (промисловим, сільськогосподарським, лісогосподарським виробництвами) чи підприємствами, що їх представляють. *Відносна освоєність* – це порівняння з освоєністю інших територій.

Найкраще визначати освоєність за допомогою поняття щільності поселень, сільськогосподарських і промислових підприємств. Вона більше стосується теорії відносної освоєності, бо показник щільності добре порівнювати із таким показником інших територій. Наприклад, щільність поселень українського Лісостепу у декілька разів вища, ніж Степу.

Часто освоєність характеризують питомою вагою сільськогосподарських угідь чи ріллі (сільськогосподарська освоєність), густотою автошосейної чи залізничної мережі (транспортна освоєність), обсягами основних засобів (капіталів) на одиницю площини (економічна освоєність), антропогенно-техногенним навантаженням та ін. Зокрема, антропогенно-техногенне навантаження – це показник, що характеризує обсяги промислових, сільськогосподарських, комунальних стоків, газоподібних і твердих викидів у атмосферу. В Україні найбільший цей показник у Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій і Київській областях.

¹ Алаев Э. Б. Социально-экономическая география... – С. 78.

Демографічні особливості території. Вони характеризують кількісний та якісний склад і структуру населення території. *Демографічна ситуація* охоплює такі аспекти: кількість населення, його динаміка, природний рух (народжуваність, смертність, природний приріст), віковий і статевий склад населення, його міграції.

Особливо важливим у характеристиці демографічної ситуації є визначення *типу відтворення* населення. Розрізняють такі типи відтворення: *простий* (якщо кількість населення не змінюється, кількість народжених дорівнює кількості померлих, нове покоління дочок заміщує покоління матерів або відповідно сини – батьків); *розширений*, коли населення збільшується природним шляхом; *звужений*, коли населення зменшується унаслідок переважання смертності над народжуваністю.

Важлива також характеристика міграційних процесів: є вони збалансованими чи якийсь вид міграцій переважає. Якщо територія втрачає населення внаслідок переважання еміграції над імміграцією, то це свідчить про її демографічні та соціальні негаразди. Більше того, коли населення зменшується унаслідок переважання смертності над народжуваністю, що простежується тепер в Україні, то це доказ глибокої системної кризи території.

Соціальні властивості території. Вони тісно пов’язані з демографічними й економічними. Характеризуються розподілом населення на суспільні групи і прошарки (за відношенням до засобів виробництва, розподілом за засобами існування, часткою економічно активного населення, розподілом багатства і бідності, розподілом населення між містом і селом). Особлива соціальна риса території – її урбанізованість, яка є результатом процесу урбанізації.

Урбанізацію трактують як “соціально-економічний процес, що полягає у зростанні міських поселень, концентруванні населення у них, особливо у великих містах, у поширенні міського способу життя на усю мережу поселень”¹.

Територіальний аспект урбанізації характеризується появою урбанізованих зон. Крайні випадки: *гіперурбанізовані* та *гіпоурбанізовані* зони). Гіперурбанізована зона – урбанізованість надмірна, гіпоурбанізована – недостатня.

До соціальних рис території належать *освіченість* і *релігійність* її населення, а також його *національно-етнічний склад*. Від особливостей цих характеристик залежить *соціальний спокій* (правда, цей чинник також

¹ Алаев Э. Б. Социально-экономическая география... – С. 204.

пов'язаний із розподілом багатства і бідності). Так само *електоральна активність* населення (участь у виборах до органів влади) характеризує політико-географічні властивості території.

Характерна риса території – поширеність у ній *соціальних негараздів*: злочинності, бідності, алкоголізму, захворюваності населення, його безробіття і навіть високої забрудненості довкілля (хоча це вже більше екологічна властивість території). Останнім часом дискутують щодо *територіальної соціальної справедливості*.

Економічні властивості території. Це передусім ступінь і динаміка господарського розвитку. Виділяють економічно високо-, середньо- і слаборозвинені території. Акцентують увагу на *депресивних* територіях, де економічна відсталість поєднується із соціальними негараздами, зокрема безробіттям. Ступінь економічного розвитку, зазвичай, визначається виробництвом валового внутрішнього продукту або валового національного доходу (в у. о.) на одну особу. Найвищі у світі ці показники у Норвегії, США, Швеції, Канаді, Нідерландах, Німеччині, а найнижчі – у країнах третього світу і посткомуністичних країнах (за показником ВНД Україна, наприклад, у світі посідає 110 місце, 2010 р.).

Так само насиченість території основним капіталом (засоби виробництва у вартісному вираженні) є суттєвою характеристикою її економічних властивостей. Виділяють і таку економічну рису території, як її *інвестиційну привабливість*, тобто здатність притягувати капіталовкладення з інших місць, зокрема закордонних.

Суттєвим є також *тип економічного розвитку*, що дуже залежить від структури господарства. Зокрема, від переважання у структурі галузей видобувної чи переробної промисловості, промислового виробництва загалом чи аграрної сфери, сфери послуг чи виробничої. З появою і розвитком у цій структурі видів діяльності, пов'язаних з науково-технічним прогресом, деякі території виділяють серед інших науковими виробництвами, виготовленням програмного продукту, фундаментальними дослідженнями і науково-пошуковою та конструкторською діяльністю (т. зв. технопарки, “силіконові долини” тощо).

Економічною характеристикою території є також її *працересурсний потенціал*. Він характеризується передусім розподілом населення на людей працездатного і непрацездатного віку. *Працездатні* – це чоловіки віком від 16 до 60 років і жінки – від 16 до 55 років. Всі інші, окрім підлітків і пенсіонерів, які працюють, належать до *утриманців*; сюди належать також люди працездатного віку, але психічно хворі.

Виділяють також категорію трудових ресурсів території, яка охоплює усіх працездатних і тих утриманців, які працюють.

Працересурсний потенціал – поняття ширше за обсягом, аніж трудові ресурси. Воно охоплює не лише якісну характеристику трудових ресурсів, але й їх здатність до відтворення і процеси цього відтворення. У працересурсному потенціалі важлива кваліфікація трудових ресурсів і відповідність їхньої кваліфікаційної та професійної структури структурі існуючої та перспективної господарської системи території.

Просторові властивості. До просторових властивостей належать метричні і топологічні характеристики території.

Метричні характеристики. Це передусім площа території і відстані між окремими її пунктами (клітинами), виражені у метричних мірах (km^2 , km). Площа (протяжність) – особливий вид просторового ресурсу. Чим вона більша, тим більша ймовірність вияву на ній тих чи інших рис території: розмаїття природно-ресурсного потенціалу, подальшого екстенсивного заселення і господарського освоєння, глибини стратегічного тилу та ін.

Для державної території особливо важлива площа.

Залежно від площи державної території розрізняють малі, середні і великі держави. Вважають, наприклад, що держава Люксембург належить до групи малих, а Чехія, Молдова чи Угорщина – до середніх. Такі держави, як Франція, Польща й Україна є великими, а США, Канада, Китай, Росія – дуже великі.

Вкажемо і на негативні риси від володіння дуже великою площею. Зазвичай, у великих державах значні площи – пустинні (Австралійський Союз, Китай, Монголія), болотисті чи гористі (Росія, Канада, Бразилія та ін.) території, які малопридатні для життя і діяльності людей. Великі затрати таких держав на облаштування й утримування кордонів.

Важливою метричною характеристикою території є *відстані*: між крайніми пунктами, між окремими пунктами, між центральними (для держави між столицею) і окраїнними пунктами. Відстань визначає *близькість* чи *далекість* певних пунктів території. Особливо важливою є близькість від столиці держави до її окраїн.

Категорія близькості – функція не лише метричної відстані, а й реальних суспільних можливостей подолання простору. Якщо, наприклад, два пункти з'єднані транспортною артерією, а перед тим такої артерії не було, то за наявності транспортної артерії ці пункти стали реально біжчі, бо час подолання відстані скоротився. Отже, *реальна близькість є також функцією часу*, необхідного для подолання фізичної відстані.

Чим ближча одна територія до іншої чи один пункт певної території до іншого, тим більша ймовірність налагодження між ними різного виду зв'язків – інформаційних, транспортно-комунікаційних, виробничо-економічних та ін. Із збільшенням відстані ймовірність таких зв'язків зменшується.

У СГ таке явище називають “*тертя простору*”. Е. Алаев (Э. Алаев, 1983) сформулював закон контактної взаємодії: *інтенсивність взаємодії (взаємовпливу) об'єктів, будучи найвищою у зоні їхнього безпосереднього контакту, зменшується із збільшенням відстані між ними і, коли ця роз'єднаність досягає певної межі, інтенсивність взаємодії різко зменшується*¹.

Конкретний розподіл явищ і об'єктів на площі території називають їхнім розміщенням, яке є одною з головних категорій СГ. Ми вже зазначали, що розміщення є першою ознакою геопросторової організації.

Розрізняють рівномірне і нерівномірне розміщення. *Рівномірним* є розміщення об'єктів (наприклад, поселень) тоді, коли їхня щільність мало змінюється або залишається незмінною. В іншому випадку розміщення *нерівномірне*. Розрізняють також *ізольоване* і *дисперсне (розсіяне)*, *зональне* й *азональне* розміщення. Складним є поняття *кореляційного* розміщення, тобто розміщення одного об'єкта чи явища, коли його щільність перебуває у просторовій відповідності із щільністю іншого об'єкта чи явища.

Нарешті, важливою просторовою ознакою території є її *метричний центр*. Є різні способи його визначення: від найпростішого (шляхом визначення пункту перетину ліній між найвіддаленішими і найближчими крайніми точками території) до визначення “центру ваги” шляхом математичного обчислення з використанням координат контуру території. Способ визначення “центру ваги” шляхом математичного обчислення є найточнішим. Наприклад, для державної території України визначений таким способом центр має координати $49^{\circ}01'1$ північної широти і $31^{\circ}09'1$ східної довготи і знаходиться на північно-східній околиці села Мар'янівка Шполянського району Черкаської області. Центр визначили спеціалісти Ю. Карпінський, В. Барановський, В. Грицевич, А. Лященко. Координати центру затверджені Державним комітетом природних ресурсів України (наказ від 20 травня 2005 р. № 95).

¹ Алаев Э. Б. Социально-экономическая география... – С. 82.

Топологічні характеристики території. Вони визначають її особливості з допомогою поняттєвого і числового апарату якісної геометрії – топології і теорії графів¹. У географії поширені такі топологічні (графові) показники: форма, конфігурація, компактність, з'язаність, центральність території.

Форму території якісно описують термінами “витягнута”, “видовжена”, “сплюснута”, “округла” та ін. Оскільки ідеальною є форма круга, то для визначення *mіри форми* (S) реальну форму території порівнюють з кругом. Розроблено індекси форми, які пов’язують площу території (A), довжину її периметра (P) і радіуси кіл описаного (R_1) чи вписаного (R_2)².

Міра форми круга в усіх випадках дорівнюватиме одиниці, а індекси S_1 , S_2 , S_3 є меншими від одиниці. Тому, коли індекс S поступово наближається до нуля, форма видовжується і збільшується її неправильність.

Американський учений Дж. Гіббс (J. Gibbs, 1961), вивчаючи міста, застосував для визначення індексу форми формулу

$$S_4 = A(0,5L^2\pi)^{-1},$$

у якій пов’язував площу круга з діаметром, що дорівнює найбільшій осі ($0,5 L$ – це радіус цього круга), з фактичною площею A . Отож величина індексу 1,0 означає круглу форму. Індекс S_4 найбільше відповідає визначеню *компактності* території. Чим він більший до одиниці, тим територія компактніша.

Важче піддається визначенню та обчисленню така якісна характеристика території, як її *конфігурація*. Вона описує особливості периметра території і визначають її термінами “складна” чи “проста” конфігурація.

Зазначені характеристики території (форма, компактність, конфігурація), хоч і є топологічними, однак описують їх індексами, побудованими на метричних мірах (площа – в км^2 , довжина периметра, діаметра чи радіуса – в км). Однак форму, з'язаність, центральність як топологічні характеристики можна представити за допомогою індексів, узятих з теорії графів (рис. 14). Їх доцільно використовувати для характеристики просторових особливостей території, особливо тоді, коли вона покрита густою

¹ *Topos* – грецьке слово, що означає місце. *Граф* – це сукупність (множина) точок і ліній, що їх з’єднують.

² Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – С. 170.

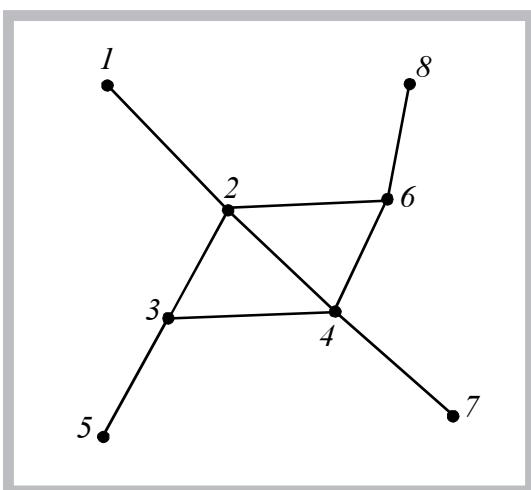

Рис. 14. Граф для визначення мір центральності, зв'язаності і форми території

мережею транспортних шляхів, наприклад, автошосейних. У цьому випадку визна-чають *теоретико-графові міри* центральності, зв'язаності та форми.

Міри центральності характеризують позиційність вершин графа. Вона насправді відповідає просторовому (в тому числі економіко-географічному) розташуванню центрів, локальних чи регіональних утворень, країн, транспортних вузлів тощо.

До мір центральності

належать показники степеня вершин графа, індекси доступності (абсолютні й відносні), індекс верши-ни з'єднання.

Степінь вершини – це кількість ребер, що виходять з неї. Зрозуміло, що більш центральними на графі є ті вершини, степінь яких вищий. Наприклад, якщо країни на політичній карті позначити точками, а їхніх сусідів – ребрами, то центральними будуть ті з них, які мають більшу кількість ребер, тобто сусідів. На політичній карті Європи такими країнами є Німеччина і Франція (по дев'ять сусідів).

Абсолютний індекс доступності S_i вершини a_i – це сума відстаней d_i від неї до всіх інших вершин графа¹. Вершина з найменшим індексом доступності S_i є центральною на графі. На рис. 14 вершини 2 і 4 – центральні. Їхні індекси доступності становлять 2.

Крім абсолютних, можна обчислити *відносні* індекси доступності, зокрема індекс Бавелаша.

Індекс Бавелаша B_i вершини a_i – це відношення дисперсної величини S графа до індексу доступності S_i вершини a_i :

$$B_i = S : S_j,$$

¹ Визначають як кількість ребер між вершинами за найкоротшим шляхом.

де $S = \sum_{i=1}^n S_i$ (для графа (див. рис. 14) дисперсна величина становить 113, що дорівнює сумі індексів доступності його вершин). Вершина з найбільшим B_i – центральна. На рис. 14 це вершини 2 і 4.

Індекси доступності можна використовувати для ранжування вершин за цим індексом та їх групування; визначення ступеня відхилення i -ї вершини від центральної. Наприклад, вершина 8 на рис. 14 відхиlena від центральних – 2 та 4 вершин на величину 1,6. Цю величину обчислюють як відношення індексу доступності i -ї вершини до індексу доступності центральної вершини.

Міри зв'язаності графа свідчать про те, наскільки він насичений контактами (ребрами). Найпоширеніші три міри зв'язаності: альфа-, бета- і фіта-індекси.

Альфа-індекс визначають як відношення цикломатичного числа до максимальної кількості ребер:

$$\alpha = \frac{E - V + G}{2V - 5},$$

де E – кількість ребер; V – кількість вершин; G – кількість компонент зв'язаності (тут $E - V + G$ – так зване цикломатичне число, а $2V - 5$ – максимальна кількість ребер у плоскому графі). Альфа-індекс для графа на рис. 14 дорівнює:

$$\alpha = \frac{9 - 8 + 1}{2 \cdot 8 - 5} = \frac{2}{11}.$$

Бета-індекс – це відношення кількості ребер до кількості вершин графа:

$$\beta = \frac{E}{V}.$$

Цей індекс змінюється від 0 до 3. Він менший від одиниці для графа-дерева; дорівнює 1, коли граф має один незалежний цикл, більший від 1 і менший від 3, коли граф має більше ніж один незалежний цикл. Бета-індекс для рис. 14 дорівнює:

$$\beta = 9 : 8 = 9/8 = 1\frac{1}{8}.$$

Фіта-індекс – відношення фактичної кількості ребер графа до їхньої максимальної кількості у повному графі:

$$\varphi = \frac{E}{3(V-2)},$$

де $3(V-2)$ – максимальна кількість ребер у повному плоскому графі. Цей індекс змінюється від 0 до 1. Для графа на рис. 21 він дорівнює:

$$\varphi = \frac{9}{3(8-2)} = \frac{9}{18} = \frac{1}{2}.$$

Важливе для характеристики географічних мереж, модельованих графами, визначення їхньої *мири форми*, зокрема показник π . Визначають його як відношення загальної довжини C мережі до її діаметра d :

$$\pi = \frac{C}{d}.$$

Нарешті, для характеристики властивостей території використовують поняття її гомогенності та гетерогенності. *Гомогенність* – це однорідність, тобто покритість території (розміщення на ній) подібними у певному відношенні об'єктами. Наприклад, покритість території сільськогосподарськими підприємствами однакової спеціалізації, заселеність її певною однією нацією тощо. *Гетерогенність* – це неоднорідність, покритість території об'єктами різної природи чи з різними структурою або функціями. Наприклад, розміщення на території як сільських, так і міських поселень, наявність на ній ділянок з представниками однієї, лише корінної, нації і ділянок із представниками різних національних груп.

Відношення території (територіальні відношення). Це просторові властивості, взяті з позиції їх вимірюваності. Передусім це її *географічне положення і функції*. Оскільки просторові особливості (і відношення) ми розглянули, то зупинимося лише на характеристиці категорій географічного положення і функцій території.

Поняття географічного положення (ГП). Розробляли це поняття у географії ще з XVIII ст. Особливе застосування воно знайшло в антропогеографії з кінця XIX ст. коли німецький учений Ф. Ратцель (F. Ratzel, 1897) почав застосовувати поняття положення (Lage) до характеристики позиційних властивостей країни.

|| Географічне положення – це одна із фундаментальних категорій географічної науки. Воно є просторовим (у межах земної поверхні) відношенням певного об'єкта (країни, міста, гірського масиву,

*природної територіальної системи тощо) до географічних
данностей, що лежать поза ним і мають чи можуть мати на
нього суттєвий вплив.*

ГП – складна категорія, що завжди *індивідуалізує* географічний об'єкт. У ГП відображена така його риса, як *позиційність*. Кожен географічний об'єкт унікальний. Зазначимо, що у світі немає двох об'єктів, наприклад, держав, які б мали однакове ГП. Отже, ГП – це завжди *властивість* об'єкта. У ньому відображається і його *відношення* до інших об'єктів і територіальних систем. Словом, ГП залежить як від самого об'єкта, положення якого визначаємо, так і від оточення, що взаємодіє (буде взаємодіяти) з ним. Тому, наприклад, ГП високо- чи слаборозвиненої країни за інших однакових обставин не є однаковим: високорозвинена країна має більш вигідне положення.

З одного боку, певне ГП є *результатом* попереднього розвитку, наприклад, держави, з іншого – воно надзвичайно впливає на подальший розвиток усіх її підсистем – економічну, соціальну, політичну і демографічну. Тому положення країни у географії розглядають як важливий чинник її перспективного розвитку і функціонування. Наприклад, приморське положення Франції, її вихід у Середземне море й Атлантичний океан було сприятливим чинником розвитку промислового виробництва на дешевій заморській сировині, стимулювало колонізаційну політику поза Європою.

Розрізняють кілька видів *положення* країни: політико-, демо-, економіко-, соціально-, природно-, екологі- і математико-географічне. Все залежить від того, до якої системи належить геопросторове оточення (середовище), що ним визначається положення. Якщо ним є природне оточення, то це буде природно-географічне положення (наприклад, Україна розташована у лісостеповій і степовій зонах північної півкулі). Аналогічно визначають інші види ГП.

Економіко-географічне положення – поняття, яке найкраїце розроблене серед усіх видів географічного положення. Це просторове відношення об'єкта (поселення, району, держави тощо) до геоекономічних данностей: важливих районів, вузлів і центрів господарського життя, економічно розвинених держав та їхніх груп, торгово-транспортних шляхів і ринків товарів, капіталів, ноу-хау, праці та ін.

Виокремлюють у ньому *галузеве (компонентне) й інтегральне положення*. До видів галузевого положення належать: транспортно-, промислово-, сировинно-, енерго-, агро- і торгово-географічне. До інтегральних видів – сусідське, регіональне та глобальне. Протягом останніх двадцяти років виокремлюють ще *соціально- і суспільно-географічне положення*.

Для держави надзвичайно суттєве її *політико-географічне положення (ПГП)*. ПГП – це її геопросторове відношення до політичних данистей, що перебувають поза нею і мають на неї вплив. Цей вплив може набувати не лише безпосередньо політичного характеру. Наприклад, положення Італії у системі країн Середземномор'я впливає на її економіку, яка, відповідно, прямо і посередньо визначає характер політичних процесів у цій країні. Іноді уживають поняття *геополітичне положення (ГПП)*. Воно, відповідно, відображає вплив на політичні процеси і структури держави не лише зовнішнього політичного середовища, а й природних, екологічних, економічних, соціальних систем. Зокрема, положення країни в континентальних умовах дуже часто є чинником її політичного прагнення контролювати морські комунікації і часто стимулює її агресивність.

Суспільно-географічне положення країни має властивість *історичності*: воно залежить як від зміни її економічного, соціального, політичного, військового потенціалів, так і від зміни геоекономічного, геодемографічного і геополітичного оточення. Характерний для суспільно-географічного положення країни і великий момент *інерційності*. Для самих “суб’єктів” ГП держави і її оточення характерні риси стійкості, збереження багатьох попередніх якостей. Отже, це впливає і на геопросторові відносини між ними. Навіть коли змінився політичний статус України (у 1991 р. вона стала незалежною) і політичний статус її оточення (крах тоталітарних режимів у сусідніх державах), відносини з Росією, Білоруссю, Польщею не зазнали кардинальних змін. Сусідство лише набуло нових рис – стало справді міждержавним.

З погляду топології ГП може бути *центральним і периферійним*. Чим більше сусідів у держави, тим центральніше її положення. Є багато теоретико-графових способів визначення *міри центральності*¹. Риси центральності та периферійності ГП дуже часто пов’язують з категоріями його *вигідності* та *невигідності*. Зазвичай, центральне положення вигідніше, ніж периферійне.

¹ Шаблій О. Математичні методи в соціально-економічній географії. – Львів, 1994. – С. 178–179.

Однак до уваги треба брати конкретну ситуацію. Дуже багато країн мають периферійне положення, проте вони розташовані на судноплавному узбережжі. Отже, їх положення вигідніше, ніж у сусідів з ними континентальних державах, близьких до “центральних”. Серед “окраїнних” держав особливо вигідне положення мають ті, що знаходяться на узбережжі незамерзаючих морів. У цьому випадку державу може омивати море (наприклад, Великобританія, Шрі-Ланка, Ісландія, Кіпр), або ж держава може бути півострівною (Данія, Італія, Південна Корея, Туреччина), або виходити у море більшою чи меншою своєю частиною (Єгипет, Алжир, Румунія, Болгарія), або її омивають води двох чи більше морів різних басейнів (Франція, США, Канада, Мексика, Росія). Найкраще положення за інших однакових умов мають такі держави, як Франції та США. Україну хоч і омивають води двох морів – Чорного та Азовського, все ж належить до третьої (“мономорської”) групи держав, оскільки ці моря утворюють єдиний транспортно-водний басейн. Негативною рисою цього положення є те, що вихід в Атлантику може будь-коли заблокувати Туреччина, яка контролює протоки Босфор і Дарданелли, що з’єднують чорноморсько-азовський і середземноморський басейни.

Нарешті, з погляду просторового масштабу, розрізняють ГП глобальне, регіональне і сусідське.

Глобальне положення – це геопросторове відношення держави до світової економічної та політичної систем та їхніх підсистем, зокрема груп країн високорозвинених, країн “третього світу”, колишніх країн “комуністичного блоку”, до світових геополітичних осей, геостратегічних інтересів тощо.

Регіональне положення є геопросторовим відношенням до системи країн і політично-державних структур того континенту, у якому розташована певна держава. Зокрема, для України регіональне ПГП – це її приналежність до євразійської і, особливо, європейської геополітичних систем.

Сусідське положення передбачає геопросторові стосунки із державами, які межують з певною країною. Визначають сусідів першого і другого порядку. Безпосередніми є *сусіди першого порядку*, а сусіди сусідів є *сусідами другого порядку*. Наприклад, для Угорщини сусідами першого порядку є Україна, Румунія, Хорватія, Словенія, Австрія, Сербія і Словаччина. А сусідами другого порядку – Росія, Білорусь, Польща, Чехія, Німеччина, Швейцарія, Ліхтенштейн, Італія, Боснія і Герцеговина, Чорногорія, Македонія, Болгарія і Молдова, тобто їх майже удвічі більше.

Чим більше сусідів має певна країна, тим за інших однакових умов вигідніше її ПГП. Така країна матиме багато “степенів свободи” у виборі близьких зовнішньополітичних і економічних партнерів.

У військово-політичному аспекті сусіди сусідів дуже часто є стратегічними союзниками певної держави (наприклад, у випадку, коли безпосередній сусід виявляє агресивність). Класичний приклад Польща–Франція, між якими знаходитьться Німеччина. У двох світових війнах ця пара виступала в одному антінімецькому блоці.

Функції території. У суспільно-географічній науці одним з найбільш значимих відношень, що характеризують територію, є її функції. *Функція території* визначається функцією відповідного її геомісця. Відповідно, *геомісце* – це деяка частина географічного простору, яка характеризується певним розташуванням у двовимірному просторі земної поверхні та сукупністю інших властивостей. Географічний простір є системою місць – від усієї поверхні Земної кулі (у цьому унікальність “земного місця”) до окремих невеликих ділянок (підприємства, населеного пункту тощо).

Функція місця, а отже функція території, – це його (її) роль, значення у життєдіяльності суспільства. Тобто вона задоволяє (чи може задовольняти) певну суспільну потребу в цілому, потребу частини суспільства або окремої людини.

Зокрема, зосередження на певній території аграрно-промислової системи є проявом її продовольчої функції.

Множина функцій території, їхні типи і класи можуть бути дуже різноманітними. Зокрема, *за просторовими масштабами* впливу території розрізняють місцеві (локальні), регіональні, загальнодержавні, міжнародні, глобальні функції. *За змістом* можна виділити економічні, соціальні, політичні, рекреаційні, екологічні, інформаційні (науково-інформаційні) та інші функції (поділ тут не строгий). *За ранжируванням* значення функцій у територіальній системі виділяють головні і другорядні функції. *За спрямуванням* функції поділяються на зовнішні і внутрішні тощо.

Розглянемо змістовні функції – їхній поділ на економічні, соціальні, політичні та ін.

Економічні функції території. Донедавна економічні функції території вважали головними, оскільки певна територія виступає у територіальному чи міжнародному (загалом географічному) поділі та інтеграції (об'єднанні) праці.

Функції території у цьому поділі визначаються спеціалізацією, що є економічною орієнтацією, спрямованою на виготовлення товарів і послуг для зовнішнього споживання.

Отже, категорія економічних функцій передбачає як виробників продуктів і послуг, так і їх споживачів. Розрізняють економічні функції виробничі і споживальні (іншими словами: виробники – це *продуценти*, а споживачі – *консументи*).

Для різних територій так складалися умови, що їхні функції були економічно (соціально) доцільними або недоцільними. Зокрема, економічно недоцільні функції були у залежних, колоніальних країнах. Наприклад, большевицький режим насильно нав'язав Західному регіону України економічну функцію виробника дешевого м'яса, яке споживали в індустриальних районах Росії (Москва, Ленінград, Урал), але колгоспи були від цього збитковими.

Зауважимо, що з позиції держави (її соціально-економічної стабільності і сталого розвитку) іноді доцільно, щоб деякі території виконували *донорські* економічні функції. Це означає, що частину своїх нагромаджень одні регіони через центральний (загальнодержавний) бюджет “переливають” в інші, слабші чи економічно депресивні. Наприклад, такими територіями-донорами в Україні є Придніпров'я і Донбас, а регіонами-споживачами – поліські області.

Економічні функції залежать від господарського типу території. Вони можуть бути аграрними (продовольчо-сировинними), промисловими (зокрема пов’язані з виробництвом палива-сировини чи продукції глибокої обробки, праце- або науковоємної), агропромисловими. Економічні функції бувають вузько- і широкоспеціалізовані.

Соціальні функції території. Це її участь у розв’язанні проблем забезпечення населення культурно-освітніми, духовно-релігійними, оздоровчими, побутовими, комунікаційними й іншими послугами. Отже, до соціальних належать освітні, культурні, оздоровчі, також рекреаційні, сакральні, транспортні й інші функції. У переважній більшості ці функції внутрішньотериторіальні. Тобто вони “працюють” на забезпечення соціальних потреб споживача (населення), який безпосередньо (постійно) проживає на певній території. Правда, ці функції дуже часто є послугами, які споживають одночасно з їх виникненням.

У другій половині ХХ ст. простежується активізація *рекреаційних функцій* багатьох територій, у тому числі країн, які стали виробляти

відповідні послуги для зовнішнього споживання. Часто *сервісні послуги* полягають у консультаціях (*консалтинг*), налагодженні функціонування складної техніки, її поточного чи капітального ремонту тощо у дуже віддалених від певної території місцях. А предмети культури (образотворчого мистецтва, книгодрукування, кіно, аудіо- і відеотехніка тощо) зазвичай споживають далеко поза місцями створення.

На переломі тисячоліть особливо вагомою стала *освітня функція* території. Навіть виникли спеціалізовані центри, регіони і країни, де навчають і виховують висококваліфікованих фахівців. Відомі науково-освітні центри – Гарвард (Бостон, США), Кембридж (Великобританія), Сорbonna (Париж, Франція), Києво-Могилянська Академія (Київ), Львівський національний університет імені Івана Франка.

Для деяких територій властива *сакральна (релігійна) функція*. На цих територіях історично зосереджені релігійні центри і місця паломництва (Києво-Печерська Лавра, Свято-Успенська Почаївська Лавра в Україні; Ченстохова у Польщі; Люрд у Франції; Ватикан в Італії; Ечміадзин у Вірменії; Афон у Греції та ін.).

Політичні функції території. Це її роль у процесах виборювання і утримування влади для себе чи своєї держави (можливо і для міжнародного співовариства чи інших держав). ХХ ст., як відомо, було століттям націоналізму, національно-визвольних рухів, воєн і революцій.

Тому політичну функцію виконували національні території. Важливу роль відігравали і продовжують відігравати окремі субрегіони у межах національних територій.

Наприклад, надзвичайно важливою була роль Галичини у становленні української самостійної держави на початку 90-х років ХХ ст. (на жаль, у другій половині 90-х років Галичина втратила свої державотворчі функції, які змістилися у центральні регіони України).

Американський учений Р. Гартшорн (R. Hartshorn, 1950) створив *функціональну теорію держави*¹ в термінах структури та функціонування систем (це стосується і геополітичних одиниць інших рівнів). Гартшорн писав: “Держава є політично організованим простором, що ефективно функціонує. Як успішно це здійснювати? Шляхом переборювання доцентровими силами, які

¹ Hartshorn R. Functional Approach in Political Geography // Annals of the Association of American Geographers. – 1950. – Vol. 40. – P. 95–130.

зв'язують країну у єдине ціле, центробіжних сил – сил, що тяжіють до роздрібнення держави. Центробіжні сили є у кожній країні; у деяких країнах вони настільки потужні, що руйнують державну систему повністю”¹. Тому головне у функціонуванні держави – це зв'язувальні чинники, чинники її цілісності.

Р. Гартшорн, зокрема, вважає, що для цілісності країни системи державного апарату вже недостатньо. Потрібна передусім упевненість людей у необхідності об'єднання усіх груп населення в усіх частинах держави (району), відчуття тотожності з державою. Досягти цього можна завдяки державній ідеї. Чинниками цієї ідеї можуть бути націоналізм, спільність релігії і мови тощо. Її ще називають *raison d'être* (“віправдання існування держави”).

Окремим видом політичних функцій території є *електоральні*, пов’язані з участю населення у виборчих процесах (референдумах, плебісцитах та інших видах виявлення політичної та неполітичної волі і думки). Наприклад у гірничовидобувних або депресивних регіонах України на виборах переважно голосують за ліві партії та ідеології. В Україні класичним прикладом є Донбас, де значна частина електорату (виборців) віддає голоси за комуністів і навіть великомарксистів (партиї і кандидати у депутати проголошують лозунги відродження російської імперії у модерних формах так званого “Слов’янського союзу держав” або Євразійського союзу).

Деякі регіони відіграють роль постачальників політичної і державної еліти для центру. В Україні такими є передусім середнє Подніпров’я (Дніпропетровський регіон, який дав Генсекретаря КПРС Л. Брежнєва, а вже у самостійній державі – Президента України Л. Кучму, прем’єр-міністра Ю. Тимошенко). Іноді між регіональними елітами точиться латентна (прихованана) і відкрита боротьба за керівну роль у центральних органах держави – Парламенті, Уряді, Міністерствах. Класичним прикладом є боротьба Південного Подніпров’я і Донбасу.

Екологічні функції території. Вони пов’язані з її роллю у поліпшенні чи погіршенні стану довкілля свого, сусідніх чи віддалених регіонів. Поліпшення стану довкілля або утримання його на існуючому рівні залежить головно від природних характеристик території. Зокрема, Українські Карпати, наприклад, виконують особливу вологопостачальну функцію стосовно східніших від них лісостепових районів Поділля, Правобережжя

¹ Glassner M. I. Political Geography. – New-York; Singapore, 1993. – P. 57.

і Лівобережжя України. А басейн р. Прип'ять відіграє регулюючу роль для водного балансу навіть степової частини нашої держави.

Проте гірничовидобувні території, регіони з потужною енергетичною і хімічною промисловістю своїми господарськими функціями не лише порушують місцеву екологічну ситуацію, але й впливають на інші регіони. Наприклад, розвиток коксохімії у Пурському (Німеччина) і Сілезькому (Польща) басейнах призвели до виникнення так званих кислотних дощів у Південній Польщі і на заході України. Чорнобильська аварія призвела до радіаційного забруднення багатьох регіонів України (особливо Полісся), Білорусії і Росії. Радіаційний шлейф від чорнобильської аварії простежували, на Поділлі та у північних Карпатах, Скандинавії та інших країнах Західної Європи. Усунення таких негативних екологічних функцій забруднених територій є надзвичайно важливим завданням науки і господарської практики.

Інформаційні функції території. Вони полягають у продукуванні нею управлінських рішень, поширення різноманітних повідомлень через засоби масової інформації, створення так званого програмного продукту, розвиток фундаментальних наукових досліджень і науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт.

Управлінську інформацію у формі документів, постанов, указів, проектів, зазвичай, виробляють у політичних і економічних центрах країни. Є навіть поняття *столичний регіон*, тобто та територія, де знаходитьться столиця держави і ухвалюються передусім політичні рішення. Політичними каналами ці рішення надходять до безпосередніх виконавців, а від них – до органів управління і влади. Так виникають *управлінські контури (цикли)* прийняття і виконання рішень.

“Центральні” (столичні) території у більшості випадків виконують роль продуцентів масової інформації шляхом видання газет, журналів, транслювання центральних телерадіоканалів.Хоч у деяких країнах, наприклад у Німеччині, нема центральних газет. У США газети “Washington Post” чи “New York Times” важко назвати центральними, хоч “Washington Post” виходить щоденно у столиці країни, а “New York Times” – у найбільшому місті світу. Щодо столиці “Нью-Йорк Таймс” є вже периферійною. Однак, беручи до уваги її наклад, це означення не зовсім вдале. В усякому разі, чим більше місто, тим воно більший продуцент засобів масової інформації.

Протягом останніх 50-ти років особливо інтенсивно розвиваються наукові і науково-технічні функції території. Деякі регіони країн (штат Каліфорнія у США), а навіть цілі держави (наприклад Індія) стали спеціалізуватися у міжнародному поділі праці на виготовленні програмного продукту (нових класів і навіть типів програм для ЕОМ). Японія, напри-

клад, своїм ноу-хау вийшла на світовий ринок. Створюються науково-технічні центри, так звані *технологоліси* (дехто тепер називає їх *соціополісами*) з великою концентрацією наукових і науково-інформаційних функцій. У них особливого розвитку набувають наукові фундаментальні дослідження і впровадження їхніх результатів у технологію за єдиним ланцюгом: фундаментальне дослідження – науково-дослідні та проектно-конструкторські роботи – технологія – виробництво – маркетинг – сервіс. Формується тривка *наукова інфраструктура* – система закладів, установ і видів діяльності, що обслуговують науковий процес (приклад “Силіконової долини” у штаті Каліфорнія).

В Україні створено шість наукових центрів: Північно-Західний (Київ), Північно-Східний (Харків), Донецький (Донецьк), Придніпровський (Дніпропетровськ), Західний (Львів) і Південний (Одеса). Формується сьомий – Кримський (Сімферополь). Кожен з них охоплює академічну (у системі Національної академії наук України), вузівську (у системі Міністерства освіти і науки, молоді та спорту) та галузеву (у системі окремих міністерств) науку, координує наукову діяльність усіх науково-дослідних інституцій свого регіону. Особливо потужні Північно-Західний і Північно-Східний наукові центри.

Зазвичай, кожна більш-менш значна за площею територія виконує декілька функцій, переважно економічні та соціальні. Рідше трапляються території з науково-інформаційними і рекреаційними функціями.

Територіальні процеси (ТП) завершують поняттєво-категоріальний ряд СГ: властивості – відношення – процеси. ТП мають ту особливість, що вони відбуваються як у просторі земної поверхні, так і у часі. Вважають, що будь-який **процес – це послідовна зміна станів чи стадій розвитку**. Однак у цьому випадку є лише часова складова процесу. Якщо ця зміна відбувається і на земній поверхні, то такий процес геопросторовий (територіальний).

Найповніше проблеми територіальних суспільно-географічних процесів розробив Е. Алаев (Э. Алаев, 1983)¹. Усі просторові географічні процеси він поділяє на хроноструктурні, вертикально-структурні, компонентно-структурні та територіально-структурні. Вчений виділяє також так звані *антитроцеси*.

У нашій класифікації ТП виділено такі їхні види: *функції* (процес функціонування, що є зміною станів територіальної системи у часі), процеси *диференціації, інтеграції, системоформування*.

¹ Алаев Э. Б. Социально-экономическая география... – С. 88–93.

Процеси територіальної диференціації (або дискретизації) – це поділ земної поверхні на відносно самостійні геомісця з їхніми суспільними функціями. Виділяють три головні види процесів територіальної диференціації: симпліфікації, регіоналізації і країноформування. Можливі також переходні види.

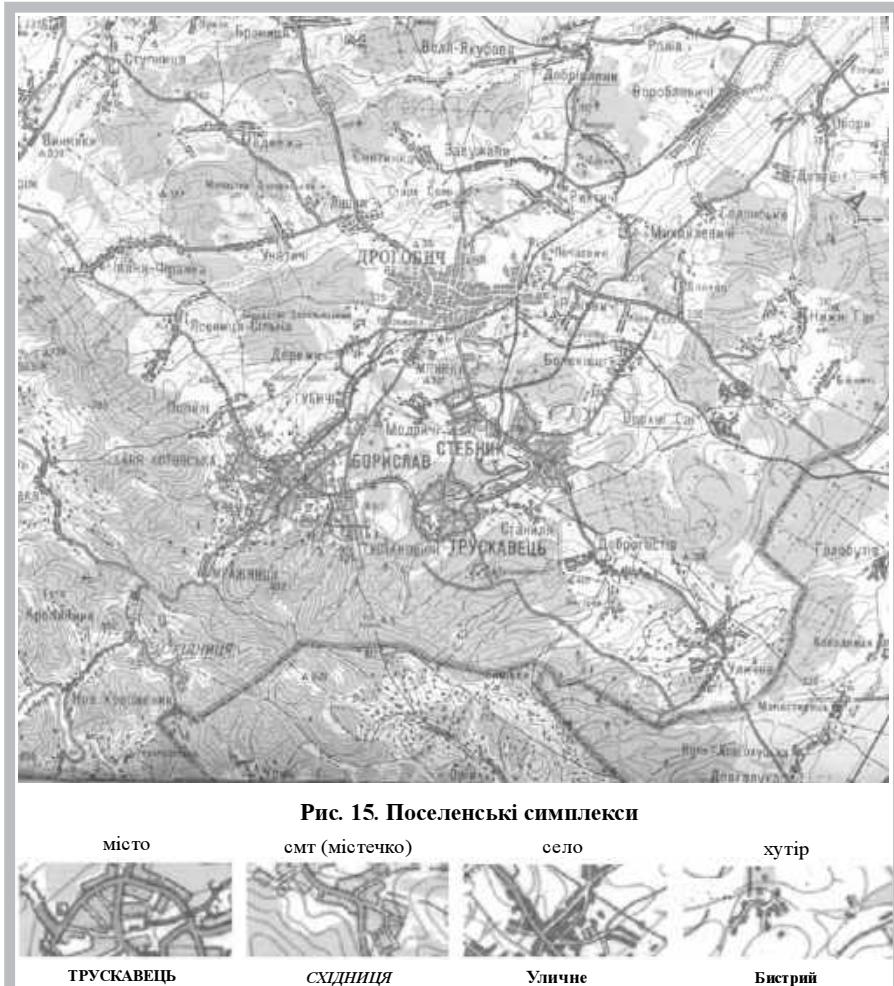
Процеси симпліфікації – це формування елементарних геомісць, тобто тих своєрідних частин території, які у суспільно-географічному дослідженні вважають неподільними. Такі просторові частини, які мають суспільний зміст, називають суспільно-географічними *симплексами*.

Е. Алаєв (Э. Алаев, 1983) виділяє п'ять видів симплексів: підприємство (у сфері виробництва), перегін (у сфері транспорту), поселення (у демографічній, точніше – екістичній сфері), соціум – у соціальній сфері та комуну (у сфері управління). Їх формування і розвиток (вибір місця локалізації, функціонування тощо) і є процесом симпліфікації. На наш погляд, підприємство і перегін можна об'єднати одним умовним терміном *підприємство*, яке охоплюватиме також *транспортні підприємства* (станції, порти водні, повітряні), а також заклади сфери послуг. Також можна охопити одним терміном “*поселення*” все те, що стосується поняття соціуму та комуни. Бо і населення, і соціум, і комуна, – все це різні структурні зразки одного й того ж поселення. Отже, розрізняють два види симплексів – підприємства та поселення.

Поселенські симплекси. Поселення (населений пункт) – це геопросторово цілісна і компактна концентрація населення разом із засобами його життедіяльності. Цими засобами є місця постійного проживання населення, його праці і відпочинку, відтворення, громадського споживання тощо. Іншими словами, у населеному пункті, крім власне людей, зосереджені також їхні житла, підприємства і заклади праці, місця і заклади рекреації, освіти, охорони здоров'я, виховання, соціального захисту, адміністрації, охорони порядку (у тих чи інших пропорціях залежно від типу поселень).

Залежно від характеру трудової життедіяльності поселення поділяють на сільські та міські. У сільських поселеннях більшість працездатного населення пов'язує свою трудову життедіяльність із аграрною сферою (сільським господарством). У міських – із промисловістю, будівництвом, транспортом, галузями сфери послуг. Відповідно, міські поділяють на міста і містечка (селища міського типу). Відмінність між ними нечітка у різних країнах, а до уваги беруть передусім кількість населення (в Україні, наприклад, до селищ міського типу належать міські поселення з населенням

менше ніж 10000 осіб). З-поміж сільських поселень виділяють *села* і *хутори (присілки)* (рис. 15).

Найчастіше поселення групують за *людністю* (кількістю постійного населення) у них. Зокрема, міські поселення поділяють на: малі міста (до 50 тис. осіб), середні (50–100 тис. осіб), великі (100–500 тис. осіб), дуже великі (понад 500 тис. осіб). Серед дуже великих виділяють так звані *міста-мільйонники* (понад 1000 000 осіб). В Україні, зокрема, Київ, Харків, Донецьк, Одеса, Дніпропетровськ є містами-мільйонниками, а Львів та Запоріжжя (відповідно 735 і 795 тис. осіб на 01.01.2006 р.) наближаються до них.

Також за людністю сільські поселення поділяють на: малі (до 500 осіб), середні (500–1000 осіб), великі (понад 1000 осіб). В Україні 58% усіх сільських поселень є малими, 22% – середніми, 20% – великими.

Досить повно розроблена *функціональна типологія міських поселень*. Згідно з нею, наприклад, усі ці поселення в Україні поділяються на такі типи:

- а) головний політичний і соціально-економічний центр країни – її *столиця* (м. Київ; у 1919–1934 рр. в УРСР ним був Харків);
- б) багатофункціональні міста – центри адміністративних областей і Кримської автономії;
- в) багатогалузеві промислові центри (Кривий Ріг, Дрогобич, Маріуполь, Макіївка та ін.);
- г) одногалузеві промислові центри (Шостка, Рахів, Ладижин, Нетішин та ін.);
- д) транспортні центри (Жмеринка, Здолбунів, Козятин та ін.);
- е) організаційно-гospодарські і культурно-освітні (часом і промислові) центри місцевого значення;
- є) курортні центри (Моршин, Трускавець, Хмільник, Євпаторія та ін.).

Розроблено *функціональну класифікацію* міських поселень залежно від їхніх просторово-територіальних функцій. То – *центральні поселення* (іхні економічний, культурний, організаційно-адміністративний вплив поширюється на навколошні територію) і *периферійні поселення* (перебувають у зоні впливу центральних). Особливе місце посідають серед периферійних *поселення-супутники*, які у безпосередній близькості від центральних (часом їх називають *поселення-спальні*).

Центральні міські і сільські поселення разом з периферійними поселеннями, які безпосередньо їх оточують, утворюють *первинні (елементарні) системи розселення*. Поза ними знаходяться так звані *ізольовані* поселення.

Нарешті, за характером підпорядкування міські поселення, зокрема, в Україні поділяють на міста:

- а) загальнодержавного (до 1991 р. їх називали “республіканського”) підпорядкування (Київ, Севастополь);
- б) обласного (на Львівщині – це Львів, Дрогобич, Трускавець, Борислав, Стрий, Самбір, Червоноград);
- в) районного підпорядкування.

Тепер, коли в Україні триває адміністративна реформа і розширюється місцеве самоврядування, вивчення поселень як осередків населення, є важливою суспільно-географічною проблемою.

Сукупність населених пунктів певної території (в тому числі країни) утворює мережу поселень. Вона сформувалася унаслідок процесу розселення населення.

Цей процес відбувається в інтенсивних та екстенсивних геопросторових формах. *Екстенсивна форма* – це освоєння людьми незаселених територій і розбудова на них нової поселенської мережі. *Інтенсивна форма* – це процес зміни людності і функцій, що передбачає збільшення людності та функціонального ускладнення мережі поселень. Правда, в окремих випадках (війна, голод, кризи, епідемії тощо) можливе зменшення людності поселень і звуження їхніх функцій.

В усіх випадках, особливо в період другої промислової революції, серед поселень зросла кількість міст і містечок, збільшилася кількість населення в них, посилилася роль великих міст і міських агломерацій (скучень міст на порівняно невеликій площі), міський спосіб життя став проникати у навколошні сільську місцевість. Такий соціально-економічний геопросторовий процес одержав назву *урбанізації*. Розвиток приміських територій відповідно до урбанізації називають *субурбанізація* (особливо характерний після 1947 р. для підміських територій великих міст США і Канади). Поняттям *руралізації* позначають поширення сільського способу життя в урbanізованих територіях. Часом урbanізація, субурbanізація і руралізація просторово зростаються і формують цілі *урbanізовані зони*. Їх називають також *мегалополісами* (класичний приклад – це урbanізована зона східного побережжя США: від Вашингтона через Балтімор, Філадельфію, Нью-Йорк до Бостона).

Розрізняють шість головних форм розселення: дисперсна, дисперсно-групова, міська, гірничопромислова, службово-позаміська, кочова (назви умовні)¹:

Дисперсне (розсіяне) сільське розселення окремими подвір'ями-садибами, яке безпосередньо наближає людей до місць праці – земельних ділянок, лісів, мисливських угідь тощо. Найвиразніші приклади дисперсної форми розселення – це хутори в Україні та поселення-однодвірки фермерів у зоні гомesteadів США.

Дисперсно-групова сільське розселення. Воно є формою сільського розселення, що переважає у більшості країн світу. Розмір сіл та їх розміщення значно відрізняються залежно від країн.

Міська форма розселення – міста. Вони є найважливішою формою розселення міського населення.

¹ Олійник Я., Степаненко А. Вступ до соціальної географії. – К., 2000. – С. 160–161.

Гірничопромислова форма розселення. Промислові поселення, які не “доросли” до рівня міст (порівняно малі центри виробництва). Найуніверсальнішим, поширенім майже у всіх країнах видом таких поселень є зосередження гірничопромислового населення (селища шахтарів і рудокопів, золотошукачів, робітників нафтопромислів та будівельних кар’єрів).

Службово-позаміська форма. Це поселення службового характеру (поза містами, у сільській місцевості). Функції службових поселень, зазвичай, невеликих за розміром, завжди вузькоспеціалізовані. Історично вони виникли лише за умов розвиненого суспільно-територіального поділу праці, зокрема в індустріальний період розвитку.

Кочова форма – розселення кочових народів, коли постійні населені пункти відсутні, а кочове населення має лише тимчасові стоянки – табори. Кочівництво – це певна форма розселення із специфічним господарським побутом.

Геопросторові процеси у розселенні відбуваються також внаслідок міграції населення. Міграція населення – це його переміщення між населеними пунктами з метою поліпшення умов життя, задоволення потреби у праці чи духовних потреб.

Виділяють такі види міграції: *постійна (безповоротна)*, пов’язана зі зміною поселення проживання; *циклічна й епізодична*. Циклічна (поворотна) міграція має такі форми: *маятникової* (човникової) – щоденне просторове переміщення людей між населеними пунктами з обов’язковим поверненням до вихідного поселення; *періодичної*, коли цикли тижневі, місячні, сезонні, річні чи навіть кількарічні. *Епізодична* міграція – одноразові поїздки (відрядження, експедиції, рекреації тощо).

Переселення людей вимушене або добровільне з країни постійного проживання в інші країни, зумовлене соціально-економічними, політичними чи релігійними причинами, називають у СГ терміном *еміграція*, а в’їзд іноземців до якої-небудь країни на постійне або тимчасове проживання – *імміграція*. Визначають сальдо зовнішніх міграцій:

- а) *позитивне*, коли еміграція менша від імміграції;
- б) *негативне*, коли імміграція більша, ніж еміграція.

Підприємство, заклад, установа як симплекси. Ці симплекси є геопросторово зосередженим видом трудової життєдіяльності працездатного

населення, що виробляє і реалізує необхідні суспільству продукцію чи послуги. Характеризуються: відносною фінансово-економічною самостійністю, технологічною завершеністю з виробництва продукції чи надання послуг.

Виділяють дві групи симплексів цього виду: власне підприємства; склади (установи).

Власне підприємства функціонують як первинні елементи сфери виробництва: промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту, збути тощо. Для географії важлива *форма суспільної організації* виробництва на підприємствах, зокрема промислових і сільськогосподарських. Розрізняють такі форми.

Концентрація – це процес зосередження виробництва певної продукції на великих і середніх (порівняно з малими) підприємствах.

Максимально була б концентрація певного виробництва на одному підприємстві (такі випадки були). Однак виробнича концентрація має свої межі, поза якими з'являються економічні (зростає собівартість), соціально-економічні (потреба у великій кількості робочої сили чи сировини, наприклад, на бавовняних комбінатах), екологічні вади. Можливий і зворотний (анти-) процес – *деконцентрації*. Він простежується в Україні протягом останніх п'ятнадцяти років як протилежний до радянської *гігантоманії* у створенні нових підприємств. Концентрація і деконцентрація мають свої особливості у кожній галузі і в окремих регіонах.

Спеціалізація – це процес звуження виробничого профілю підприємств до виготовлення одного виду продукції чи до окремої стадії у единому технологічному процесі.

Наприклад, машинобудівний завод виробляв декілька видів продукції – телевізори, холодильники, вимірювальні прилади. Він був багато-профільним. З часом виникли окремі підприємства з виготовлення холодаильної техніки, а приладовиробництво стало збитковим і було закрите. Отже, зазначене підприємство перетворилося у вузькоспеціалізоване з виготовлення телевізорів. Прикладами технологічно спеціалізованих можуть бути сталеплавильний чи прокатний заводи. Спеціалізація уможливлює різке підвищення продуктивності праці шляхом зменшення витрат на виготовлення продукції.

Кооперування – це процес налагодження регулярних зв'язків між спеціалізованими підприємствами.

Цей процес призводить до формування галузевих і міжгалузевих територіальних та загальнонаціональних (іноді міжнародних) комплексів. Найкращий ефект дає внутрішньорегіональне кооперування, бо у цьому випадку транспортні витрати, пов'язані з перевезенням продукції спеціалізованих підприємств, незначні.

Комбінування – це процес зосередження на одному підприємстві різних виробництв на підставі спільного використання певного виду сировини (лісопереробний комбінат) і (або) послідовної переробки вихідної сировини чи матеріалів (металургійний комбінат) і (або) комплексного використання сировини і відходів (хімічний комбінат).

Комбінування, зазвичай, сприяє виробничій концентрації. Воно дає змогу економити на транспорті, сприяє повнішому й комплексному використанню сировини, палива, енергії та обслуговуючих засобів.

Цікаві геопросторові форми підприємств (фірм): у промисловості вони, зазвичай, “точкові” (підприємство займає точно окреслену порівняно невелику площину), у сільському, лісовому та рибному господарстві – площинні (часом з площею у кільканадцять тисяч гектарів), у транспорті і зв’язку – лінійні, лінійно-сітеві, лінійно-вузлові. Часом юридично окреме підприємство має точково-дисперсну форму (тобто розкидане у декількох місцях одного чи декількох поблизьких поселень). Це характерне найбільше для комбінатів, окремих фірм. Декілька поблизьких кооперованих підприємств або одне, але розкидане на порівняно невеликій території формують *виробничо-територіальний галузевий (міжгалузевий) куць*.

Кожен функціонуючий симплекс має своє *географічне поле*. Це геопросторове місце точок, у якому простежується дія певного об’єкта (тут симплекса). Ту його частину, де ця дія найсильніша, називають *зоною контакту* (або *контактною територією*). Наприклад, географічним полем підприємства є територія збути його продукції. А територія, з якої доїжджає до роботи на цьому робоча сила, є контактною.

Процес симпліфікації можна розглядати як динамічний у геопросторовому аспекті. Це процес розміщення підприємств. Він проходить три якісно відмінних етапи:

перший: розподіл підприємств на території з урахуванням сприятливих чинників розміщення: наявності споживача, ресурсів праці, вигідності транспортно-географічного положення, сировиною чи енергетичної бази;

другий: зміна їхньої спеціалізації, зважаючи на вичерпність або втрату дії початкових чинників, які призвели до конкретної локалізації підприємств у тому чи іншому місці;

третій: переміщення в інші пункти чи території внаслідок економічної, соціальної та екологічної недоцільності функціонування у початковому пункті зосередження. Зокрема, багато екологічно небезпечних підприємств переміщують з міст у позаміські регіони, із високо- у слаборозвинені країни.

Процеси регіоналізації. Вони є виокремленням більш-менш значних територій, що характеризуються відмінними від сусідніх територій суспільними рисами. Поняття регіоналізації досить ємке. Воно охоплює виокремлення будь-якої території, що більша за площею від площин території симплексів і менша від території країни (держави). Хоч, у широкому розумінні, навіть сукупність декількох сусідських держав з певною суспільно-географічною специфікою іноді теж називають регіоном. Наприклад, у Європі – це Скандинавський регіон (субрегіон), регіон Східної Європи тощо.

Регіоналізація – одна із форм геопросторової диференціації (поряд із симпліфікацією і країноформуванням). Це осередна форма. За масивами площин території розрізняють мікро-, мезо- і макрорегіоналізацію.

Мікрорегіоналізація – це виокремлення невеликих за площею територій із суспільногеографічним змістом. Наприклад, територій сільрад, низових адміністративних районів у випадку адміністративно-територіального поділу країни; чи компактних територій підприємства у випадку промислово-галузевої регіоналізації; чи так звані мікрозони у випадку сільськогосподарського районування.

Мезорегіоналізація – це виокремлення порівняно значних за площею територій із суспільногеографічним змістом. Наприклад, це процес реального виділення і функціонування спеціалізованої частини території області або тієї її частини, що економічно і демографічно тяжіє до її значного центру – міста. Наприклад, уся північ Волинської області має льоно-молочну спеціалізацію сільського господарства і тяжіє до м. Ковеля. Виокремлення цієї території і є прикладом процесу мезорегіоналізації. Також процес створення і функціонування обласних регіонів в Україні належить до категорії мезорегіоналізації.

Макрорегіоналізація – це виокремлення великої території, яка має суспільно-географічну специфіку у межах країни. Іншими словами, це субкраїнний процес. В Україні – це процес формування і функціонування

передусім *міжобласних суспільно-географічних районів* з містом-мільйонником кожний (таких регіонів шість).

Виділяють також великі *природно-суспільні зони*: Поліська, Лісостепова і Степова. Кожна з них є великим регіоном, що сформований унаслідок специфічних особливостей життєдіяльності суспільства у тісному зв'язку із зональними природними умовами території України.

Регіоналізація як процес передбачає не лише реальне (так зване *об'єктивне*) формування регіонів різного виду і масштабу, але й *суб'єктивні* її прояви. До суб'єктивних належать процеси регіонального усвідомлення і регіональної політики.

Регіональне усвідомлення – це сукупність (або й система) поглядів та уявлень індивіда чи групи людей, пов'язаних зі своєю родовою, колективною чи соціокультурною територією. Регіональне усвідомлення може виявлятися у таких трьох формах:

- *просторової самоідентифікації* – усвідомлення конкретною людиною (групою людей) “своєї” території чи “відомої” їй території (вулиці, поселення, регіону, країни, групи країн тощо). Це важлива категорія психології і соціальної географії;

- *територіальних уявлень*, тобто формування в індивіда чи групи людей усвідомлення властивостей певного регіону (країни), відношень і процесів, які відбуваються у них. Для географії ця форма важлива під час вивчення геопросторових знань у минулому (у випадку родоплемінного устрою суспільства, коли не було писемності; або у часи Київської Русі, коли географія ще не виділилася в окрему навіть описову науку і знання, а про географічні уявлення тогочасних людей дізнаємося із літописів);

- *територіальних* (точніше – *регіональних*) *інтересів*, тобто усвідомлення представниками певного регіону, особливо еліти, його суттєвих соціальних, економічних, етнічних, політичних чи екологічних потреб і їх реалізації. Тут вирізняються *носії* (люди й організації, які усвідомлюють регіональні інтереси) і *виразники* (окрім індивідів, державні й регіональні організації, рухи, партії тощо) регіональних інтересів, що спрямовують свою діяльність на їх реалізацію.

Регіональна політика – це система принципів і заходів, спрямованих на гармонійний соціальний, духовний, економічний, політичний та екологічний розвиток окремих територій країни, що їх здійснює держава.

Необхідність розроблення і здійснення регіональної політики зумовлена такими чинниками:

а) коли простір держави є великим (Китай, США, Бразилія, Росія, Україна та ін.) і простежується геопросторова різноманітність умов розвитку і функціонування суспільства;

б) коли здійснюються великомасштабні загальнодержавні плани і проекти, пов'язані з великими обсягами інвестицій тощо;

в) коли внаслідок суспільних негараздів виявляються депресивні регіони і виникає необхідність позбутися їхнього низького рівня, передусім економічного і пов'язаного з ним соціального розвитку (безробіття, депопуляція населення, масова еміграція тощо).

Головною метою регіональної політики держави має бути забезпечення високого рівня людського розвитку в усіх територіях, місцевостях і поселеннях країни. З огляду на це, держава повинна дбати про кореляційне розміщення багатства на її території відповідно до розміщення населення і його потреб.

Процеси країноформування. *Країноформування – суспільно-географічний процес, який полягає у виникненні й розвитку континентально чи глобально значимих співтовариств, пов'язаних певною територією у політичному, економічному, етнічному чи духовному відношенні.*

Для розуміння категорії країноформування треба розрізняти поняття *країни і держави*. Передусім не кожна країна є державою. Однак кожна держава є країною. Наприклад, після Хмельниччини аж до 1918 р. Україна не була державою. Її територія була розподілена між державами-займанцями (Польща, Росія, Австро-Угорщина та ін.). Однак Україна все ж була країною. Отже, щоб бути країною, потрібні дві ознаки: а) щоб був народ, який усвідомлює себе як окреме етнічне (національно-духовне) ціле; б) щоб була територія, суцільно заселена цим народом, історично закоренілим у неї. Наприклад, Курдистан – країна, що територіально розподілена між кількома державами (Туреччина, Ірак), на цій території історично розвивався курдський етнос, але нема держави Курдистан.

У новітню епоху (з кінця XVIII ст.) кожний етнос, що формувався як модерна нація, намагався створити свою *національну державу*. Це спричинило антагоністичну суперечність з державами-імперіями, які об'єднували іноді декілька етносів з їхніми країнами. У XIX–XX ст. розвинувся *національно-визвольний рух* за створення незалежних держав, вихід народів з-під колоніального ярма. Цей період багато учених і політиків назвали епохою *націоналізму*. Зазнали краху держави-імперії, відбувся

перехід до формування світового співовариства національних держав у формі Організації Об'єднаних Націй (1945). Резонансними подіями у ХХ столітті були: розпад СРСР, Союзної Федеративної Республіки Югославії, Чехо-Словаччини.

Отже, держава – це країна, яка має свої міжнародно визнані межі (державні кордони), територію (державна територія), державоформуючий народ (націю)¹ і господарський (національний комплекс).

Для країни такі ознаки, як державна територія і державоформуючий народ не обов'язкові. Хоч, як зазначалося, кожна держава є одночасно країною. Ці поняття часто вживають як синоніми.

Держава (країна) є початком відліку, головною одиницею суспільно-географічної диференціації світу.

Все, що просторово вище цієї одиниці, є наддержавним, міждержавним; все, що нижче – внутрішньодержавним, міжтериторіальним, регіональним чи місцевим тощо. Цьому не можуть заважати і сучасні глобалізаційні економічні чи інформаційні процеси. Держава – це політично, економічно і духовно суверенна країна. Отже, процеси країноформування у сучасний період – це є одночасно і процеси державоформування. Особливо вони важливі для відносин молодих держав, які виникли після розпаду СРСР.

Типізація і класифікація держав. У СГ для характеристики країн (держав) розроблено різні класифікації і типізації. Найчастіше класифікують країни за ознаками: кількості населення, площі території, форми державного устрою і правління.

За *людністю* і *площею* держави поділяють на: дуже великі, великі, середні, малі і дуже малі. Єдиних критеріїв такого поділу немає. До першої десятки країн за *людністю* належать: Китай (1346 млн жителів), Індія (1241), США (312), Індонезія (238), Бразилія (197), Пакистан (177), Росія (143), Нігерія (162), Бангладеш (151), Японія (128); за *площею*: Росія (17075 тис. км²), Канада (9976), Китай (9563), США (9363), Бразилія (8457), Австралія (7644), Індія (3288), Аргентина (2780), Казахстан (2671), Судан (2506). До найменших за людністю і площею належать: Ватикан, Монако, Сан-Марино, Ліхтенштейн, Андорра, Мальта (усі в Європі), Науру, Палау, Тувалу,

¹ Нація може бути: корінною (титульною, етнічною), тобто такою, що дає ім'я країні й історично найбільше з нею пов'язана; політичною – як сукупність усіх громадян держави без урахування їхнього етнічного походження.

Маршаллові Острови (усі в Океанії), Мальдіви (Азія), Сент-Кітс і Невіс (Південна Америка) (дані на середину 2011р). Україна за людністю (майже 46,0 млн осіб) і площею (601,7 млн км²) належить до великих держав. Головним показником величини держави є її людність.

За формою державного устрою усі країни поділяють на унітарні та федеративні. Для унітарних держав характерне: єдине законодавство на усій території, формування адміністративно-територіального поділу є у віданні центральної влади, місцеві органи самоврядування мають свої повноваження.

Федеративні держави відрізняються від унітарних декількома ознаками:

1. Вони складаються з членів (*суб'єктів*) федерації, кожен з яких має власну систему органів державної влади, систему права, зокрема свою Конституцію (основний закон). Наприклад, свої конституції мають члени федерацій у США, Канаді, ФРН, Австрії, Швейцарії. У деяких суб'єктах федерації громадяни мають подвійне громадянство. Територію федеративної держави розглядають як сукупність територій її членів.

2. Члени федерації не є окремими державами. Це так звані *державні утворення*, які не мають державного суверенітету. Зважаючи на це, вони не можуть здійснювати самостійно зовнішню політику. Вони не мають права виходу (сепесії) зі складу федерації¹.

3. Між центром федерації (а ним є, зазвичай, столичний центр, у якому зосереджені федеральні органи) і членами федерації є розподіл влади, прав та обов'язків.

Федеративні держави бувають трьох видів: територіальні, національно-територіальні і національні. Приклад територіальних – США, Австралія, Німеччина, Аргентина; національно-територіальних – Швейцарія, Бельгія, Канада; національних – Росія, Індія (у своїй основі). У світі близько 170 унітарних і 20 федеративних країн.

За формою державного управління усі держави поділяють на республіки і монархії. У світі близько 150 республік і 40 монархій. У республіках носієм державної влади є народ, у монархіях – верховна особа (цар, король, султан тощо). Розрізняють республіки *президентські* (США, Бразилія, Мексика), *парламентсько-президентські* чи *президентсько-парламентські* (Україна, Польща, Франція), *парламентські* (Німеччина, Угорщина, Ізраїль).

¹ Таке право формально мали союзні республіки колишнього СРСР. Однак будь-які спроби навіть заявити про вихід жорстоко придушували.

Монархії бувають абсолютними і конституційними. Кількісно переважають *конституційні*, де влада монарха обмежена основним законом і парламентом (Великобританія, Бельгія, Швеція, Японія). *Абсолютних монархій* небагато (Оман, Бутан, Свазіленд). Серед них виділяються *теократичні*, в яких монархом є духовна особа, а у суспільстві домінують закони певної релігійної конфесії (Ватикан, Саудівська Аравія, Бруней).

Класифікації за формою державного устрою і формою державного управління стосуються лише незалежних країн, які, по суті, є державами.

Є також невелика кількість залежних країн, які також групують за людністю і площею території. Найбільші за населенням: Пуерто-Ріко (належить США), Реюньйон (Франція), Гваделупа (Франція); за площею – Гренландія (Данія) і Нова Кaledонія (Франція). Вони мають різний офіційний статус: *колонії* (Макао для Португалії), *заморського департаменту* (Реюньйон для Франції), *заморської території* (Нова Кaledонія для Франції), *острівної території* (Токелау для Нової Зеландії), *неінкорпорованої території* (Гуам для США). Найбільше залежних країн має Великобританія (9) та Франція (7), США (5), менше Нова Зеландія (3), найменше – Австралія та Нідерланди (по 2), Іспанія, Данія, Марокко (по 1).

Типізація країн, як і їхня класифікація, теж ґрунтуються на різних особливостях і ознаках країн. Однак вона враховує фундаментальні якісні характеристики. Зазначимо, що є типізації, які враховують тип суспільного розвитку, спосіб ведення економіки, ступінь економічного розвитку, суспільно-географічне положення країн.

За типом суспільного розвитку усі країни поділяють на постіндустріальні, індустріальні, доіндустріальні. *Постіндустріальні* країни (США, Німеччина, Великобританія, Франція, Японія тощо) мають високий ступінь розвитку третинного сектора – сфери послуг); *індустріальні* – високий ступінь розвитку вторинної сфери діяльності (обробна промисловість, індустріалізоване сільське господарство). До них належить багато країн Європи: Польща, Чехія, Угорщина, Латвія тощо; *доіндустріальні* (багато країн Африки та Азії, наприклад, Бутан, Непал, Шрі-Ланка та ін.), у яких переважає первинний сектор життєдіяльності суспільства (сільське маломеханізоване господарство, видобувні галузі промисловості).

За способом ведення господарства виділяють країни з ринковою, перехідною та плановою централізованою економікою. Країн із ринковою економікою найбільше у світі. *Перехідну економіку* мають майже усі

колишні соціалістичні країни (зокрема і Україна); *країни планової централізованої економіки* (Куба, КНДР, Китай, В'єтнам), у яких керівництво економічним і загалом суспільним життям, особливо розподіл національного багатства, здійснюється центральними органами влади, які узурповані комуністичними партіями.

За рівнем економічного і пов'язаного з ним соціального розвитку усі країни поділяють на високо-, середньо- і низькорозвинені. У *високорозвинених* країнах на одну людину виробляють понад 20 тис. дол. США у рік ВНД¹ (у США 25,5 тис. дол. у 2008 р.). До них належать *головні* високорозвинені країни (“велика сімка”): США, Японія, Великобританія, Німеччина, Франція, Італія, Канада; *малі* високорозвинені країни Західної Європи (ВНД на людину – близько 80% до рівня США, або й перевищують цей рівень): Швейцарія, Люксембург, Ліхтенштейн та ін.; країни “*переселенського*” типу (Австралія, Нова Зеландія, Південно-Африканська Республіка, Ізраїль (ВНД на одного жителя – 70% від такого показника США). У *середньорозвинених* країнах ВНД на одну людину становить 50–25% від такого показника у США (Іспанія, Португалія, Словенія, Аргентина). *Нижче середнього* (6,0–1,0 тис. дол. ВНД на одну людину у рік): Угорщина, Польща, Україна, Росія, Болгарія, Румунія, Молдова, Білорусь, Словаччина (тобто усі сусіди нашої держави). Країни *низького* рівня розвитку (слаборозвинені) (1000 і менше дол. ВНД): Албанія, Македонія, Сербія, КНДР, Узбекистан, Таджикистан, Киргизія, Грузія, Азербайджан, Вірменія, Ірак, Індія, Пакистан та ін.

Сьогодні розроблені *комбіновані* типізації країн світу. Одну з них створив швейцарський учений, етнічний українець, академік НАН України Богдан Гаврилишин у книзі “Дороговкази у майбутнє”.

Б. Гаврилишин (B. Hawrylyshyn, 1993) виділяє передусім три компоненти суспільного ладу: цінності, політичне управління, економічну систему, у кожній з них – по три *прототипи*. Зокрема, у *ціннісній* компоненті: 1а) індивідуалістсько-колективістський; 1б) групово-кооперативний; 1в) егалітарно-колективістський. У компоненті – *політичного управління* – 2а) противага (боротьба за владу); 2б) колегіальність (співпраця при владі); 2в) унітарність (диктатура). У третій компоненті – *економічній системі* –

¹ *Валовий національний доход (ВНД)* – сукупна вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених усіма суб'єктами господарювання країни, незалежно від їх територіального місцезнаходження, за певний проміжок часу. Враховує сальдо закордонних операцій (різницю між експортом та імпортом та ін.).

3а) вільне підприємництво; 3б) узгоджене “вільне підприємництво”; 3в) адміністративно-командна система. Кожна країна характеризується трьома прототипами. Наприклад, Куба – це 1в) (егалітарно-колективістські цінності), 2в) (унітарне, точніше – тоталітарне політичне управління), 3в) (адміністративно-командна економічна система). Україна у цій типізації характеризується такою формулою: 1а+2а+3б.

Досить точною є *синтетична типізація* країн за *індексом людського розвитку* (ІЛР). ІЛР ураховує такі суттєві показники: реальний ВНП на одну особу, індекс валового внутрішнього продукту (ВВП)¹ на одну особу, очікувану тривалість життя, рівень грамотності дорослого населення, індекс рівня освіти. Усі країни за ІЛР поділяють на три групи: з високим, середнім і низьким рівнем розвитку. На початку ХХІ ст. (2010 р.) ІЛР близький до одиниці мали 56 високорозвинених країн світу (перша десятка: Норвегія, Австралія, Нова Зеландія, США, Ірландія, Ліхтенштейн, Нідерланди, Канада, Швеція, Німеччина). Японія була на 11-му місці (0,884), Велика Британія – на 26-му місці (0,849), Угорщина – на 36-му (0,805), Польща – на 41-му (0,795), країни із *середнім рівнем* ІЛР – це, наприклад, Росія – на 65-му (0,719), Україна – на 79-му (0,710). Казахстан – на 66-му (0,714), Туреччина – на 83-му (0,679), Іран – на 77-му (0,702). Країни з *низьким рівнем* ІЛР – це Свазіленд (0,498), Камерун (0,497), Емен (0,460), Зімбабве (0,355) та багато інших.

Тепер використовують т.зв. *індекс людського сталого розвитку* (ІЛСР), який ураховує забезпеченість країн природними ресурсами і забрудненість довкілля. У 2010 р. перші місця за ІЛСР займають: Норвегія, Нова Зеландія, Швеція, Франція, Ірландія, Нідерланди, Гонконг, Німеччина, Австралія.

У 1994 р. ми запропонували принцип *україноцентризму* у типізації країн. Він передбачає виділення географічних типів країн, зважаючи на їхні стосунки з Україною:

країни-сусіди України, зокрема сусіди першого (Польща, Білорусь, Росія, Румунія, Молдова, Угорщина, Словаччина) і другого (Чехія, Німеччина, Австрія, Хорватія, Литва, Грузія, Болгарія, Казахстан і навіть Китай) порядку. Це переважно країни Європи,

¹ *Валовий внутрішній продукт* (ВВП) – сукупна вартість вироблених кінцевих товарів і послуг, державних закупівель і капітальних вкладень у певній країні за визначений проміжок часу. Вартість проміжних продуктів (сировини, напівфабрикатів, електроенергії) у ВВП не враховується (за винятком тих, що йдуть на експорт). Від валового національного продукту відрізняється на величину сальдо закордонних операцій.

у яких найсильніше виявляється географічне, зокрема і geopolітичне поле України. Їхня система визначає як сусідське, так великою мірою і регіональне (континентальне) положення нашої держави;

країни з високою концентрацією української діаспори. Це США, Канада, Росія, Молдова, Польща, Аргентина, Бразилія та ін. Вони значною мірою характеризують глобальний простір української спільноти;

головні високорозвинені країни світу, які великою мірою визначають глобальне geopolітичне і геоекономічне положення України. Це країни “великої сімки”. Деякі з них належать одночасно до першого (Німеччина) і другого (США, Канада) типу країн;

інші країни, які становлять певний інтерес для України - Туреччина, Ізраїль, Азейбарджан та ін..

Процеси геопросторової інтеграції. З поняттям територіальної диференціації (дискретизації) тісно пов’язана категорія *геопросторової інтеграції*. Вона теж відображає часові і просторові сторони процесів розвитку та функціонування суспільно-географічних об’єктів, у тому числі симплексів. Сам термін “інтеграція” означає “об’єднання” окремих об’єктів, частин, елементів у певне ціле, збільшення тісноти зв’язків між об’єктами. Вона передбачає передусім *геопросторову взаємодію* цих частин та об’єктів.

Процеси геопросторової взаємодії. Категорія зв’язків і загалом взаємодії у теорії СГ є однією з центральних.

Зв’язки – це потоки речовини (субстанції), енергії, інформації та переміщення людей. СГ розглядає ці потоки між трьома агентами зв’язків – людиною (суспільством), господарством (виробництвом) і природою (довкіллям).

Зв’язки починаються (формуються) в одному агенті і закінчуються в іншому. Об’єднавши агентів попарно і замкнувши кожен з них на себе, отримаємо шість каналів і дев’ять напрямів зв’язків (рис. 16).

Символічно агенти зв’язку позначимо так: C – суспільство, G – господарство, P – природне довкілля; GC , CG – канали зв’язку тощо, де перший символ – вихідний, інший – вхідний агент зв’язку. Можна об’єднувати також у цій тріаді (три компоненти) по два агенти, наприклад, CG (суспільство–господарство), CP (суспільство–природне довкілля). Тоді зв’язки налагоджуються між цими двома з одного боку і залишеним третім агентом. Доцільно також вводити *носія* зв’язку: людей (l), інформацію (i), ре-

човину (p), енергію (e). Тоді, наприклад, символ $C\Gamma_l$ означає переміщення людей від суспільства до господарства, PCe – переміщення енергії від

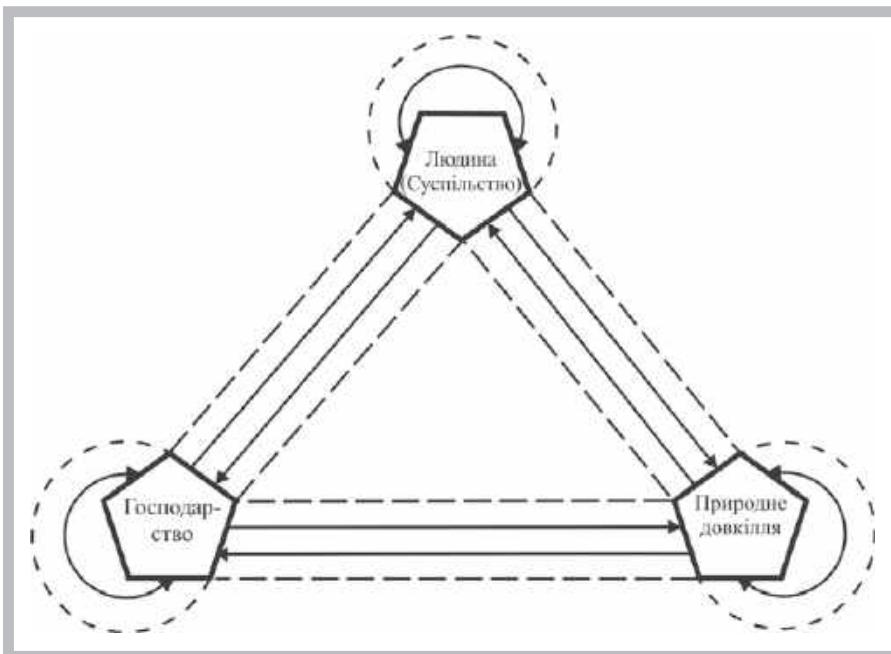

Рис. 16. Система агентів та зв'язків, які вивчає суспільна географія (Е. Алаєв, 1983)

довкілля до суспільства тощо.

Е. Алаєв (Э. Алаев, 1983) розглядає два типи зв'язків: *перший* – між елементами кожного з трьох агентів (замкнуті “на себе” зв'язки CC , $\Gamma\Gamma$, PP), *другий* – міжагентні зв'язки (попарні зв'язки різних агентів чи їхніх груп), наприклад, $\Gamma+C$, $P+C$, $C+\Gamma$, $C/\Gamma+P$, $P/C+\Gamma$ і т. д.

Перший тип зв'язків:

P/P – зв'язки між компонентами довкілля, які у СГ спеціально не вивчають (це функція фізичної географії);

C/C – сукупність демографічних і соціальних зв'язків, наприклад, CCl – усі види переміщення людей, пов'язані з родинними обставинами, CCi – соціальні інформаційні зв'язки (потоки кореспонденції, телефонних переговорів, які не пов'язані з виробництвом). Зокрема, грошові перекази між людьми, поштові пересилання та ін;

Γ/Γ – сукупність господарських (виробничих) зв'язків, які поділяють на: а) *технологічні*, що об'єднують елементи виробництва по лінії зміни стану, обсягу, форми і властивостей вихідної

речовини (енергії, інформації) за винятком їх переходу у сферу споживання та ін.; б) *відтворювальні (економічні)*, які об'єднують різні стадії відтворення суспільного продукту – його виробництво, розподіл, обмін і виробниче споживання (вони теж можуть бути речовинними, енергетичними, інформаційними).

Другий тип зв'язків:

С/Г – це регулярні переміщення людей, спричинені віддаленим розташуванням житла і місць праці чи місць задоволення культурно-побутових потреб. Зв'язки *С/Г* називаються трудовими – у зазначеному випадку і культурно-побутовими – якщо поїздки стосуються відвідування відповідних закладів з нетрудовою метою. Потоки кінцевих споживчих продуктів і послуг від господарства до населення Е. Алаев (Э. Алаев, 1983) пропонує називати *розподільчими зв'язками*;

С/П – це зв'язки, що виявляються у переміщенні людей, зумовлені територіальним розривом між місцями проживання людей і зонами відпочинку, оздоровлення, отриманням туристських послуг. Це так звані *рекреаційні зв'язки*. Потік речовини та енергії по лінії суспільство–природа отримав назву *соціально-екологічних зв'язків*. Зворотні зв'язки *ПС* називають *біологічними* (отримання людиною кисню, використання питної води з колодязів тощо);

П/С – це так звані природно-господарські і виробничо-екологічні зв'язки. *Природно-господарські (ресурсні)* зв'язки – ті, що забезпечують природними ресурсами (сировиною, паливом, енергією) виробничий процес; *виробничо-екологічні* – вплив виробництва на довкілля внаслідок викиду в нього шкідливих відходів.

Є декілька “точкових” форм геопросторової концентрації: центр, вогнище, фокус, ядро¹.

Процеси територіальної агломерації (агломерування). Процеси територіальної агломерації є різновидом інтеграційних процесів.

Передусім процес агломерації відбувається шляхом територіального концентрування, тобто просторового зростання щільноті певного явища в одному місці порівняно з іншими, особливо сусідніми. Вже звичайний процес *виробничої концентрації*, формування ядер концентрації є першою ознакою просторового концентрування. Адже зосередження чим-раз більшої кількості виготовлення продукту на небагатьох (в остаточному підсумку – на одному) підприємствах є також територіальним концентруванням. Його економічні переваги очевидні.

¹ Алаев Э. Б. Социально-экономическая география... – С. 73.

Центр – пункт, зв’язки якого з навколоишньою геоторією (*периферією*) є функціональними, тобто не можна назвати певний об’єкт (місто, підприємство) центром, якщо у нього відсутні зв’язки з тим, центром чого він є. *Вогнище* – центр, що поширює на навколоишню територію потоки людей, речовини, енергії, інформації. *Фокус (центр притягання)* – це теж центр, де відбувається стягування, концентрування зазначених потоків. *Ядро* – це частина території, у якій найбільшою мірою виражені її ознаки. Зокрема, ядро Харківської області – місто Харків – зосереджує суттєві ознаки усієї території цього регіону (його урбані-зованість, індустріалізацію, науковий потенціал, підготовку спеціалістів тощо).

Усі чотири “точкові” форми геопросторової організації передбачають “додаткову” територію регіону, так звану *периферію*.

Територіальне концентрування передбачає зосередження певних суспільних явищ у межах більш-менш значних площ земної поверхні чи збільшення щільноти цих явищ на цих площах порівняно з іншими, сусідніми. Це відбувається у вигляді ареало-і зоноутворення (ареало- і зоноформування).

Ареал – це геоторія, у межах якої зосереджене певне явище, що відсутнє у сусідніх територіях. Отже, *ареалоформування* і є процесом створення найпростіших *територіальних відмінностей*.

Зона – це вже така геоторія, для якої характерна більша або менша однозначність показників інтенсивності зосередженого явища. Процес *зоноформування* означає передусім збільшення цієї інтенсивності. Кожна зона є водночас ареалом.

Геопросторові форми ареалів найрізноманітніші, зон – головно витягнуті (хоч є округлі, амебоподібні зони сільського господарства, формування робочої сили і маятникових поїздок поблизу великих міст).

Протилежний до концентрування процес – *деконцентрування (деконцентрації)*.

Окремою формою геопросторового концентрування є *територіальне стягування*. Це процес концентрування, пов’язаний з переміщенням об’єктів (наприклад, підприємств) з периферії ареалу чи зони до територіального ядра концентрації. Протилежний процес називається *геопросторовою дифузією*. У СГ найповніше вивчена дифузія нововведень (інновацій).

Близьким до поняття стягування і одним з видів концентрування є *територіальна поляризація*. Це процес, під час якого збільшення певного явища в одному місці – *полосі* – пов’язане з його абсолютним чи віднос-

ним зменшенням в іншому – *антитопосі*. Зворотний процес називають *територіальним вирівнюванням*.

Синтетичним видом територіальної концентрації, стягування і поляризації є геопросторова агломерація (агломерування).

Слово “агломерація” з латинської означає “спікання”, “з’єднання”, “стикування”. Найчастіше говорять про міську і промислову агломерацію. Е. Алаєв (Э. Алаев, 1983) вказує, що агломерування – це процес концентрування чи стягування, який супроводжується територіальним розширенням ядра концентрації (з можливим його ускладненням), що призводить до *агломерації*. Вважають, що міська агломерація, наприклад, Донецько-Макіївська, є наслідком промислової (у цьому випадку теж Донецько-Макіївська). Виділяють *моно-* і *багатоядерні* агломерації. Донецько-Макіївська агломерація – це двоядерна агломерація, а, скажімо, Київська є моноядерною.

Інтеграція у регіональному, загальнонаціональному і міжнародному масштабах відбувається найповніше шляхом комплексо- і системоформування.

Процеси геопросторового комплексо- і системоформування.

Деякі вчені вважають, що об'єктами дослідження СГ є, зокрема, територіальні демографічні, економічні, соціальні тощо комплекси і системи. Хоч це звужений підхід, бо такими об'єктами є також і країни, і райони, і зони та інші форми геопросторової організації суспільства і його складових частин, зокрема демографічної, соціальної, культурно-духовної, політичної, економічної та екологічної сфер. Але територіальні суспільні комплекси і системи посідають особливе місце. Це пов'язане передусім із впровадженням у процеси дослідження комплексного і системного підходів.

Комплексний територіальний підхід був розроблений після війни у праці московського професора Ніколая Колосовського (Н.Колосовский, 1947) “Виробничо-територіальне поєднання (комплекс) у радянській економічній географії”. Приблизно у той час американські вчені почали застосовувати системний програмно-цільовий підхід у плануванні і реалізації великомасштабних воєнно-оборонно-промислових операцій. Наукові основи системного підходу були розроблені трохи пізніше у працях Л.Берталанфі (L. Bertalanfi, 1952). В Україні його почали застосовувати вже у 60–70-х роках, коли теорія територіально-виробничого комплексування досягла апогею розвитку і виявила усі ознаки застою.

Суспільно-географічне системоформування. Для дослідження процесів системоформування важливе *поняття системи*. У науці системології є декілька (щонайменше три) підходів до розуміння системи як сукупності:

- певних реальних елементів разом із зв'язками і відношеннями між ними;
- взаємопов'язаних засобів, що моделюють складний об'єкт і дають змогу його дослідити. Це методично-дослідне розуміння системи, що передбачає системний аналіз і системний синтез;
- взаємопов'язаних елементів та відношень між ними, які штучно конструюють (створюють) для розв'язання певного суспільного завдання (наприклад, вирішення економічної проблеми території чи розв'язання соціальної проблеми ліквідування безробіття на ній). Якщо для цього розробляють систему цілей, які треба осягнути, щоб розв'язати певну проблему, створюють окрему програму цього осягнення, то такий системний конструктивний підхід ще називають *програмно-цільовим*.

Отже, коли маємо на увазі процеси системоформування, то розуміємо систему як сукупність певних реальних елементів із зв'язками і відношеннями між ними і як сукупності взаємопов'язаних елементів та відношень між ними, які штучно конструюють. Тому можна зробити таке її визначення:

“система – це поєднання об’єктів (з їхніми властивостями і відношеннями) з упорядкованими взаємними зв’язками, що надає поєднанню нових ознак: цілісності, яку розуміють як едину для системи мету і функції, яких не було в окремих елементів; автономності, яку розглядають як прагнення до більшої внутрішньої впорядкованості, заповнення “відсутніх” елементів і функцій; стійкості, яку розуміють як прагнення до збереження або такого розвитку структури, що забезпечує виконання системою головної функції”¹.

Отже, риси системи – її цілісність, конкретні функції і конфігурація.

Цілісність передбачає не лише єдину мету у системі, але й протиставлення певної системи її *середовищу*, тобто усій обстановці, що перебуває поза системою, і з яким система пов’язана своїми *функціями* (наприклад, виробляє для середовища певні продукти чи послуги) чи отримує від нього

¹ Алаев Э. Б. Социально-экономическая география... – С. 56–57.

ресурси (енергію, речовину, інформацію, людей тощо). Функції системи реалізуються через її *входи* і *виходи* – канали зв'язків від середовища до системи і навпаки – від системи до середовища. Головну частину системи (її підсистема), яка трансформує ресурси у продукти чи послуги і відтворює усю систему, називають *процесором*.

Для цілісності системи важлива внутрішня зв'язаність, упорядкованість складових частин системи, пов'язана з її головною (генеральною) функцією. Цю рису системи називають її *конфігураторм* (або *конфігурацією*). Для географічних систем конфігурація – це взаєморозташування і взаємовідношення елементів і підсистем у просторі.

Розроблено дуже багато класифікацій систем. Найчастіше їх поділяють на відкриті й закриті. *Відкриті* – це ті системи, які інтенсивно обмінюються енергією, речовиною, інформацією чи людьми із середовищем. *Закриті* – це системи, які не мають такого обміну (реально таких систем майже немає, хоч, наприклад, радянська економічна система, особливо у міжвоєнний період, мала усі ознаки великої закритості і нібито автономності).

У СГ більш практичне значення має поділ систем на великі і малі, складні і прості. Другий елемент цих пар не такий важливий як перший, бо власне системний підхід і весь методичний його апарат спрямований на дослідження великих і складних систем.

Великою вважають систему, яка має дуже багато елементів і, звичайно, зв'язків між ними. Наприклад, паливно-енергетична система України, у складі якої кілька тисяч підприємств (елементів), що пов'язані як між собою (постачання палива на електростанції), так із споживачами палива – енергії.

Складною вважають систему у тому разі, коли вона, по-перше, велика, і, по-друге, має у своєму складі різнопідвиди підсистеми. Наприклад, якщо ту ж паливно-енергетичну систему розглядати як велику, що складається з технічної, соціальної, людської, фінансової, економічної та екологічної складових частин – підсистем. Або, як ще кажуть, коли велика система має декілька структурних зрізів.

Під час вивчення процесів територіального системоформування важливим завданням є визначення структури системи.

Структура – сукупність у системі складових частин, що відіграють окремі ролі (мають свої функції), а також взаємозв'язків між ними.

Тобто структура завжди функціонуюча, функціональна. У процесі системного дослідження територіальних об'єктів (країна, район, вузол) найчастіше виділяють компонентну і територіальну (геопросторову) структури. Для економічного району компонентною може бути *галузева* структура (наявність галузей господарства і зв'язків між ними) і територіальна структура (наявність просторових складових частин – підрайонів, мікрорайонів тощо і зв'язків між ними). І компонентна, і територіальна структури є *функціональними*. Тому часто говорять про *функціонально-компонентну* і *функціонально-територіальну* структури.

Поняття “система” тісно пов’язане з категорією “комплексу”, у географії її застосовували ще з 20–30-х років ХХ ст. Тепер з’ясовано, що кожен реальний комплекс є системою, бо має усі її ознаки: цілісності, автономності, структурності. Тож, якщо економічний район є системою, то він *територіально-виробничий комплекс* з компонентною і територіальною структурою. Якщо “народне господарство” є системою, то воно одночасно є “національним комплексом” з його компонентною (в тому числі галузевою, міжгалузевою) і геопросторовою структурою (наявність великих економічних районів і зв’язків між ними).

Вважають, що комплекс – це система, яка відрізняється високим рівнем зв’язків між її складовими частинами за потоками речовини, енергії та інформації і з огляду на це характеризується високою енергетичною економічністю і підвищеною стійкістю щодо довкілля¹.

У СГ слово “комплекс” найчастіше вживають із терміноелементом “територіальний”. Це означає, що він займає більш-менш значну частину простору земної поверхні; у процесі його функціонування виникає необхідність переборювання цього простору й економії затрат на це переборювання.

Розрізняють *територіальні виробничі комплекси (ТВК)*, компонентами яких є складові частини сфери виробництва (галузі, міжгалузеві комплекси, енерговиробничі цикли; *територіально-господарські комплекси (ТГК)*), які охоплюють поряд з ТВК також виробничу, соціальну, наукову й інституційну *інфраструктуру*. Якщо такий комплекс як повноправна структурна частина охоплює населення території, то його називають *територіальним соціально-економічним комплексом (ТСЕК)*. Нарешті, ТСЕК разом з екологічною сферою, тобто природним довкіллям, зміненим

¹ Алаев Э. Б. Социально-экономическая география... – С. 59.

людиною, формує *суспільно-географічний комплекс території (ТСГК або СГКТ)*.

Всі ці комплекси за своїм розміщенням внутрішньодержавні. Хоч останніми десятиріччями формуються міждержавні комплекси на кордонах суміжних країн – так звані *еврорегіони*. Унаслідок глобалізації багато внутрішньодержавних комплексів мають міжнародну спеціалізацію, тобто представляють країну у міжнародному поділі праці.

Національний комплекс. У СГ віддавна використовують поняття народного господарства (національного комплексу) та світового господарства.

Національний комплекс – це геопросторове утворення, обмежене державними кордонами, у якому всі елементи і компоненти економічного життя – підприємства, заклади, галузі, регіони – функціонують з метою відтворення суспільного продукту й умов життєдіяльності населення.

Компонентна структура національного комплексу. Всі елементарні клітини національного господарства поділяють на дві великі групи: підприємства й установи. Різняться вони тим, що підприємства виготовляють продукти, а установи надають послуги. Відповідно у національному комплексі (НК) виділяють два великих структурних підрозділи, дві сфери – виробничу і послуг (вона головно збігається зі сферою послуг населенню).

Виробнича сфера складається з окремих секторів (їх ще називають національно-господарськими галузями). Зокрема, це промисловість (іноді виділяють в окремі сектори видобувну й обробну), сільське господарство, лісове господарство, рибальство, будівництво, транспорт, матеріально-технічне постачання, заготівля і збут тощо. У сфері послуг сектори не виділяють, бо чітку межу провести між ними важко, деякі їхні складові частини належать одночасно до різних галузей (наприклад, торгівля, транспорт, побутове обслуговування).

Сектори виробничої сфери поділяють на галузі: широкі і вузькі. Наприклад, паливно-енергетична промисловість є широкою (або, ще кажуть, великою, комплексною) галуззю, а нафтovidобувна – вузькою, машинобудування – широкою, а автомобілебудування – вузькою тощо. Аналогічно виділяють широкі та вузькі галузі у сфері послуг. Найголовніші з них: освіта, культура, охорона здоров'я, наука та ін.

Є ще й інший поділ національного комплексу на структурні підрозділи. Замість двох – виробничої і послуг – виділяють три сфери: первинну, вторинну і третинну. До первинної сфери належать галузі і виробництва, пов'язані з видобуванням і виготовленням сировинних необроблених продуктів (видобувна промисловість,

лісове та сільське господарство, рибальство, мисливство); до вторинної сфери – переробні галузі та виробництва, а до третинної – усі інші, особливо галузі сфери послуг.

Згідно з особливостями взаємозв'язку галузей та їхніми національно-господарськими функціями у НК формуються окремі блоки. Зокрема виділяють міжгалузеві національно-господарські комплекси (МНК).

МНК – це сукупність декількох галузей, які виробляють взаємозамінну продукцію (паливно-енергетичний) або послідовно переробляють певну вихідну сировину, її видобування чи виготовлення (лісовиробничий, агропромисловий), або розв'язують важливу загальнодержавну економічну, соціальну чи іншу проблему (військово-промисловий, продовольчий комплекси).

Найчастіше в НК виділяють такі МНК: паливно-енергетичний, машинобудівний, хімічний, лісовий, будівельно-індустріальний, агропромисловий, транспортний, рекреаційний тощо.

У структурі НК деякі вчені виділяють два функціональних блоки. Перший з них – блок галузей, які виконують головну функцію національного господарства: виробляють різні види продукції для населення, самого виробництва і сфери послуг. Це ніби верхня частина структури НК, його “ультраструктура”.

Друга частина структури НК – нижня, або так звана *інфраструктура*. До неї належать галузі, підприємства і заклади, які здійснюють виробниче і невиробниче обслуговування, створюють умови для нормального розвитку і функціонування господарства і для життя людей. Розрізняють два види інфраструктури: виробничу (транспорт, зв'язок, енергозабезпечення, будівельна індустрія тощо) та невиробничу, або соціальну (фактично збігається зі сферою послуг населення). Іноді ще виділяють окремо наукову, екологічну (охрана і захист природи) та інституціональну (установи і заклади управління) інфраструктури.

Галузі та сектори, міжгалузеві та функціональні блоки національного господарства формують його компонентну структуру.

Світове господарство – це сукупність національних комплексів і різного виду зв'язків між ними. Зв'язки між національними комплексами формують світові ринки: товарів (обмін товарів), послуг (надання різноманітних послуг однією країною чи її організаціями іншій), праці (міждержавна міграція робочої сили), капіталів (трансферт або вивезення і ввезення капіталу), фінансово- валютний (рух валюти між країнами), ринок інновацій (нов-хай) та ін.

Розвитку світового господарства сприяють *глобалізаційні процеси*. Тобто економічні, науково-технічні, культурні, інформаційні зв’язки, які швидко охоплюють різні сторони життєдіяльності усіх країн, народів і окремих людей. Сприятливими чинниками глобалізації є розвиток інформаційних технологій на основі світової мережі *Інтернет*, інформатизація управлінських і науково-дослідницьких процесів. У географії це виявляється передусім у дослідженні її об’єктів, які трактують як складні великі системи і вивчають за допомогою *геоінформаційних технологій* (методи ГІС – див. с. 272–273).

Організаційною ознакою глобалізаційних процесів є розвиток *транснаціональних корпорацій* – величезних монополістичних об’єднань, що займаються виробничою і комерційною діяльністю, яка охоплює цілі континенти або й світ в цілому.

Єдність світу характеризується також виникненням і розвитком міжнародних глобальних, регіональних і субрегіональних організацій: загальнополітичних, військово-політичних, економічних, валютно-фінансових, інтелектуально-аналітичних та ін.

Глобальні загальнополітичні організації – насамперед *Організація Об’єднаних Націй (ООН)*, що виникла у 1945 р. Членом-засновником її була і Україна. Головна мета ООН – збереження міжнародного миру і безпеки. У складі організації – *Рада Безпеки*, що складається з п’яти постійних і десяти тимчасових (обираються кожних два роки) членів; *Суспільно-Господарська Рада* (відповідає за реалізацію програм ООН щодо господарського, соціального і культурного розвитку, прав людини). Також спеціалізовані організації ЮНЕСКО (займаються справами освіти і культури), ЮОСТАД (торгівля), ФАО (продовольство), МОП (охорона здоров’я), ЮНЕП (довкілля) та ін. Штаб-квартира ООН розташована у Нью-Йорку. Іншою глобальною загальнополітичною організацією є *Рух країн, що не приседналися*.

До регіональних належать: Ліга Арабських Держав (ЛАД), Організація Американських Держав (ОАД), Організація Африканської Єдності (ОАЄ), Європарламент, Північна Рада, Рада Європи, Співдружність Незалежних Держав (СНД), Азіатсько-Тихоокеанська Рада (АЗПАК) та ін. Серед *військово-політичних організацій* слід назвати Організацію Північно-Атлантичного Договору (НАТО), Західно-Європейський Союз (ЗЕС), АНЗЮК, Організація прифронтових держав. До складу *НАТО*, створеної у 1949 р., належать США, Канада, Великобританія, Франція (з 1966 вийшла з його військових структур), Німеччина, Італія,

Португалія, Іспанія, Бельгія, Голландія, Люксембург, Данія, Ісландія, Норвегія, Греція, Туреччина. З 2000 р. – Польща, Чехія та Угорщина. Штаб-квартира НАТО у Брюсселі (Бельгія). На підставі угоди “Партнерство заради миру” (1997) Україна співпрацює з НАТО (спільні військові навчання, участь у миротворчих силах). Україна заявила (2002) про свій намір увійти в НАТО.

До міжнародних економічних об’єднань входять “Велика Сімка” (США, Канада, Великобританія, Франція, Німеччина, Італія та Японія), *Генеральна Угода з Тарифів і Торгівлі (ГATT)*, утворена у 1947 р., у складі понад 100 держав, що займають близько 90% світового торговельного обігу і *ОПЕК – Організація країн-експортерів нафти* (13 країн: Саудівська Аравія, Кувейт, Ірак, Катар, Об’єднані Арабські Емірати, Індонезія, Лівія, Нігерія, Габон, Алжир, Венесуела, Еквадор) із штаб-квартирою у Відні; *Чорноморська Зона Економічного Співробітництва (ЧЗЕС)*, створена у 1992 р., охоплює 11 країн: Україну, Туреччину, Грузію, Вірменію, Азербайджан, Болгарію, Росію, Молдову, Румунію, Грецію та Албанію.

Велика регіональна організація *Європейський Союз (ЄС)* – колишнє Європейське Економічне Співтовариство, створене у 1958 р. Членами його є 27 держав: Бельгія, Голландія, Люксембург, Данія, Ірландія, Німеччина, Франція, Великобританія, Італія, Іспанія, Португалія, Греція, Австрія, Швейція, Фінляндія, нещодавно до складу ЄС увійшло ряд країн колишньої “соціалістичної системи”: Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія і Словенія. Це організація найтіснішої у світі регіональної інтеграції держав, їхніх економік і фінансів. Введено спільну валюту – *евро*. Діють органи ЄС: Рада Міністрів, Європейський Парламент, Міжнародний суд (Трибунал). До європейських структур належать також Рада Європи і Європейський Парламент.

Рада Європи (з 1949 р.) складається з 37 країн (з 1995 р. її членом є і Україна), створена з метою забезпечення економічного та соціального прогресу, координації політичних заходів щодо європейської інтеграції. Штаб-квартира – у м. Страсбург (Франція).

Європейський Парламент (з 1962 р.) об’єднує країни трьох колишніх співтовариств: економічного (тепер ЄС), вугілля і сталі, Євроатома. Кількість місць у Парламенті – 518. З них Німеччина, Франція і Великобританія та Італія мають по 81 місцю кожна, Іспанія – 60, Голландія – 25, Бельгія, Португалія та Греція по 24, Данія – 16, Ісландія – 15, Люксембург – 6. Європарламент розглядає загальні регламентні акти для європейської спільноти і держав-членів. Розташований, як і Рада Європи, у Страсбурзі.

Серед міжнародних *валютно-фінансових* організацій виділяють *Міжнародний Банк Реконструкції та Розвитку (МБРР)*, *Міжнародний Валютний Фонд (МВФ)*, *Паризький Клуб*, регіональні і субрегіональні структури (наприклад, *Європейський Банк Реконструкції і Розвитку*, *Чорноморський Банк Реконструкції і Розвитку* та ін.

Усі ці організації створені наприкінці першої і протягом другої половини ХХ ст. Вони поступово залучають до свого складу нові країни, розвивалися, зважаючи на міжнародну ситуацію. Наприклад, на зламі ХХ і ХХІ ст. відбувалося поступове розширення НАТО на схід, до ЄС увійшли країни Центральної Європи; в орбіті європейських інтеграційних процесів увійшли колишні країни радянської Балтії (Литва, Латвія, Естонія), Україна, Словаччина і Румунія та ін.

Процес створення і функціонування цих міждержавних організацій є відображенням геопросторового регулювання і управління на глобальному, регіональному і субрегіональному (наддержавному) рівнях.

Запитання для самоконтролю

1. Чому поняття є елементом, суттєвою ланкою науки?
2. З якою метою використовують наукові терміни?
3. Наведіть приклади термінів-слів і термінів-словосполучень.
4. Що таке обсяг поняття?
5. Що таке зміст поняття?
6. У чому сутність закону оберненого співвідношення між обсягом і змістом поняття?
7. Які вимоги до введення термінів у науку?
8. Що таке ПТС?
9. З яких мов запозичують слова-терміни для позначення понять?
10. З яких наук найбільше понять запозичено СГ?
11. Назвіть терміни і поняття, запозичені з економічної науки.
12. Назвіть терміни і поняття, запозичені в соціології.
13. Які терміни і поняття запозичені СГ у демографії та етнології?
14. Що таке головне поняття науки?
15. Хто вперше назвав головним поняттям СГ географічний поділ праці: О. Константинов чи Н. Баранский?
16. Чому поняття “географічний поділ праці” недоречно вважати головним у СГ?
17. Яке поняття СГ є головним?
18. У яких значеннях вживають у СГ термін “територія”?
19. Що таке “акватоторія”?

20. Що таке “аероторія”?
21. Чому виникла потреба у впровадженні у СГ поняття “геоторії”?
22. Назвіть підтипи суспільно-географічного типу території.
23. Що таке державна територія?
24. Що таке національна (етнічна) територія?
25. Що Ви знаєте про “канонічну” територію?
26. Які знаєте властивості території?
27. Які класи природних властивостей території?
28. Що таке природні умови?
29. Що таке природні ресурси?
30. Які знаєте класифікації природних ресурсів?
31. У чому сутність комбінованої матричної класифікації ПР за О. Шаблієм?
32. Які знаєте підходи до оцінки ПР?
33. Що таке територіальне поєднання ПР? Наведіть приклади в Україні.
34. У чому сутність рентного підходу до оцінки ПР?
35. Що таке ємкість території?
36. Що таке освоєність території?
37. Які знаєте демографічні властивості території?
38. Які знаєте соціальні властивості території?
39. Назвіть економічні властивості території?
40. Які Вам відомі типи економічного розвитку території?
41. Що таке працересурсний потенціал території?
42. Назвіть два типи просторових властивостей території?
43. Наведіть приклад метричних характеристик території?
44. Які знаєте топологічні характеристики території?
45. Що таке форма території?
46. Які знаєте міри центральності?
47. Що таке географічне положення?
48. У чому полягає інерційність географічного, в тому числі суспільно-географічного положення території?
49. Що таке сусідське положення?
50. У чому сутність регіонального положення території держави?
51. Як би Ви охарактеризували глобальне географічне положення України?
52. Що таке функції території?
53. Назвіть економічні функції території.
54. Які є соціальні функції території?
55. Назвіть політичні функції території?
56. Перечисліть екологічні функції території?
57. У чому полягають інформаційні функції території?
58. Що таке територіальні процеси?
59. Які види територіальних процесів?
60. Що таке процеси симплексізації?
61. Які знаєте поселенські симплекси?
62. Що таке процес розселення населення? Які його форми?

63. Що таке процес урбанізації території?
64. Що таке процес міграції населення? Які види міграції?
65. Підприємство, заклад, установа як симплекс.
66. Які форми суспільної організації виробництва на підприємствах?
67. Що таке географічне поле симплекса?
68. Що таке регіоналізація?
69. Які види регіоналізації Ви знаєте?
70. Що таке регіональна політика?
71. Як Ви розумієте країноформування?
72. Чим відрізняються поняття країни і держави?
73. Які знаєте принципи державотворення (за С. Рудницьким)?
74. У чому сутність національного принципу державотворення?
75. Які типи станів націй, що характеризують можливість і необхідність створення і формування національних держав (за Р. Челленом)?
76. Які класифікації типізації держав?
77. Що таке унітарна і федеративна держави?
78. Якою є Україна: унітарною чи федеративною?
79. У чому сутність федеративності держави?
80. Які класи держав за формулою державного управління виділяють?
81. Які групи держав за типом суспільного розвитку розрізняють?
82. Які групи держав за рівнем економічного і соціального розвитку Вам відомі?
83. Класифікація і типізація країн за Б. Гаврилишиним.
84. Синтетична типізація країн за індексом людського розвитку та індексом людського сталого розвитку.
85. У чому полягає принцип україноцентризму у типізації країн (за О. Шаблієм)?
86. У чому сутність категорії зв'язків у СГ? Які агенти зв'язків у СГ?
87. Які типи і види зв'язків у СГ (за Е. Алаєвим)?
88. Що таке процеси територіальної агломерації?
89. Чому процес агломерування починається з територіальної концентрації?
90. Які “точкові” форми геопросторової концентрації?
91. Що таке геопросторова деконцентрація? Що таке територіальна дифузія?
92. Що таке геопросторова агломерація?
93. Що таке система? Що таке конфігуратор системи?
94. Які знаєте класи систем? Що таке структура системи?
95. Що таке територіальний комплекс? Які знаєте територіальні комплекси?
96. Чим комплекс відрізняється від системи?
97. Що таке національний комплекс? Що таке світове господарство?
98. Які знаєте світові ринки?
99. Які Вам відомі міжнародні глобальні організації? А які регіональні?
100. Охарактеризуйте місце України у світових і регіональних економічних організаціях.

IV. ЗАКОНИ І ЗАКОНОМІРНОСТІ

4.1. Поняття закону і закономірності науки

Кожна наука має свої закони і закономірності. Вони є результатом довготривалого розвитку науки, належать до її змісту і становлять основу її теоретичного надбання. Закони відображають найсуттєвіші зв'язки явищ і процесів, головні особливості розвитку, структури і функціонування тих об'єктів, які досліджує певна наука чи наукова дисципліна. Оскільки СГ вивчає передусім геопросторову (територіальну) організацію суспільства чи його складових частин, то її закони – це закони цієї організації.

Науковий закон – це відображення з допомогою понять і категорій суттєвих і необхідних зв'язків у навколоїнній дійсності і у мисленні.

Наприклад, закон Ома у фізиці, закон вартості в економічній науці, закон виключеного третього у формальній чи запереченні запереченні – у діалектичній логіці та ін.

Зміст закону може виражатися *вербально* (з допомогою розповідних речень) або *знаково* (за допомогою, наприклад, мови математики, формально). Наприклад, закон тяжіння двох тіл (F) записують формулою:

$$F = G \frac{M_1 M_2}{R^2},$$

де M_1, M_2 – маси тіл, R – відстань між тілами, G – гравітаційна константа ($6,67 \cdot 10^{-11}$). Отже, тяжіння двох тіл прямо пропорційне добутку їхніх мас і обернено пропорційне квадрату відстані між ними з поправкою на коефіцієнт гравітації, який є дробовим числом, меншим від одиниці (точніше – близьким до нуля).

Залежно від широти охоплення реальності усі закони поділяються на часткові, загальні і всезагальні. *Часткові* закони діють у певній науці чи науковій дисципліні (наприклад, в економічній географії – закон територіального поділу праці). *Загальні* закони (застосовуються, відкриваються) у декількох науках, що мають спільне походження або спільній загальний об'єкт дослідження. Це найчастіше загальні закони природи (наприклад, закон збереження енергії) чи суспільства. Нарешті, *всезагальні* закони застосовують в усіх науках, хоч можуть бути відкриті в одній з них. Наприклад, закони тої ж таки формальної чи діалектичної логіки. Проте не лише вони, наприклад, всезагальними є закони диференціації та інтеграції.

Розрізняють закони *емпіричні* й *теоретичні*, залежно від способу їх обґрунтування.

Емпіричні закони – такі, що обґрунтують на підставі даних спостереження, експерименту, в тому числі з моделями. Відповідно *теоретичні* закони обґрунтують за допомогою процедур узагальнення, ідеалізації. Закон територіального поділу праці є типовим теоретичним законом, бо він виділяється із поняття праці загалом, її суспільного поділу, категорії територіального зосередження людської діяльності і геопросторових зв'язків.

Внаслідок узагальнення емпіричних законів можна дійти до формулювання теоретичних. І навпаки. З фундаментальних теоретичних законів у науці нерідко виводять більш часткові емпіричні закони. Зазначимо, що часткові емпіричні закони, що є лише однією із сторін чи особливою формою прояву фундаментальних законів, іноді називають *закономірностями*. Наприклад, коли говорять про економіко-географічний закон інтеграції праці (як і закон поділу праці, він є теоретичним), то закон територіальної комплексності є його частковою формою вияву. Він відображає лише одну із сторін інтеграції праці, можна трактувати його як закономірність.

4.2. Система суспільно-географічних законів

|| Поняття закону – категорія філософської науки. Однією з головних тут є проблема існування законів

Одні філософські напрямки і системи заперечують функціонування у

реальній дійсності певних законів, інші ж, навпаки, стверджують про їхнє об'єктивне існування. Наприклад, матеріалістичні філософські вчення, зокрема так званий діалектичний матеріалізм визнав об'єктивні закони природи і суспільства. Завдання науки – відкрити ці об'єктивні закони, правильно їх сформулювати. Функції таких законів пояснювальні і прогнозистичні.

У 60–70-х роках велася дискусія, чи загалом існують географічні, зокрема суспільно- (тоді економіко-) географічної науки. Деякі вчені, особливо ті, які відносили економічну географію до економічних, а не географічних наук, стверджували, що достатньо економічних законів, за допомогою яких можна пояснити розміщення господарства на території країн чи навіть у світовому масштабі. Економіко-географічні закони розглядалися як форми вияву просторової дії економічних. Зокрема, це стосувалося закону *вартості, неухильного зростання продуктивності суспільної праці* тощо.

Більшість учених-географів визнавали географічні, зокрема суспільно-географічні закони. Наприклад, естонська вчена, професор Селма Ниммик зазначає, що: "... географічні закони як такі – це закони формулювання і переформування географічних відносин та їхніх систем (мереж географічних відносин) під час географічних процесів і внаслідок їхньої дії"¹. І додає: "географічні закони – закони, що визначають перебіг географічних процесів, які відбуваються у географічному просторі"².

С. Ниммик вважає основним економіко-географічним законом *процес суспільно-географічного системоформування*³. Вона виділяє, так звані особливі, закони:

- просторової концентрації і комплексоформування продуктивних сил;
- просторової інтеграції і диференціації.

У 1990 р. ми обґрунтували нову систему законів СГ. Ця система ґрунтуюється на ідеї існування декількох типів законів геопросторової організації суспільства. В основі кожного типу є тип геопросторових відносин (зв'язків) між явищами, предметами і процесами. Виділяємо такі *типи законів*: генетичні, структурні, відповідності, функціональні (рис. 17).

¹ Мерсете У., Ныммик С. Основы теории географии. – Москва, 1984. – С. 92.

² Там само. – С. 93.

³ Там само. – С. 201.

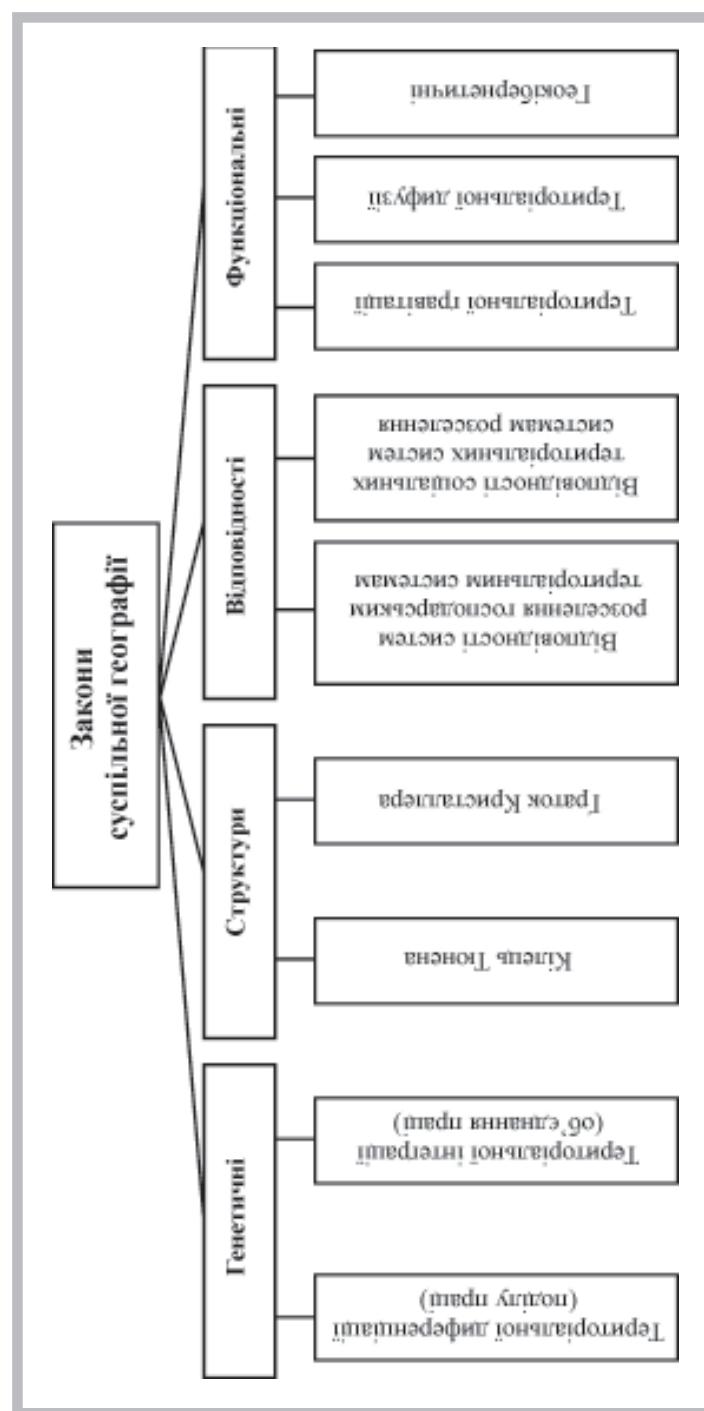

Рис. 17. Система законів суспільної географії (O. Шаблії, 1990)

Генетичні закони відображають зв'язки між чинниками геопросторової організації суспільства і самою цією організацією. Закони структури відображають необхідні і всезагальні зв'язки економічних, соціальних, демографічних та інших просторових відмін. Закони відповідності можна вважати окремим класом двох попередніх, коли, наприклад, територіальна організація і розміщення господарства так чи інакше корелюється з розміщенням чинників, які цю організацію визначають; або коли геопросторова структура системи розселення певної території корелюється зі структурою господарської системи цієї ж території. Нарешті, функціональні закони відображають суттєву взаємодію між входами і виходами територіальних систем, між окремими її компонентами, між геопросторовими структурами у процесі зміни їхніх станів.

4.3. Генетичні закони і закономірності

Цей тип законів найбільше вивчений. Він характерний передусім для економічної географії, бо донедавна вона відігравала домінуючу роль у системі СГ. Ці закони відображають суттєві і необхідні зв'язки між регіональними чинниками геопросторової організації суспільства, особливо господарства (його виробничої сфери), і самою цією організацією.

З-поміж генетичних законів економічної географії виділяють найважливіші: закон географічного поділу праці і закон географічного об'єднання праці (інтеграції) праці. Це два різних, але взаємокоординованих закони (див. рис. 18).

Відповідно, закон географічного поділу праці виявляється найкраще через закономірність територіальної (внутрішньодержавної) та міжнародної (міждержавної) спеціалізації. А закон географічної інтеграції праці – через закономірність локальної, регіональної, загальнодержавної і міжнародної комплексності.

Які найважливіші чинники впливають на геопросторові процеси, що зумовлює дію цих чотирьох законів і закономірностей територіальної організації суспільства, зокрема його виробничої сфери і сфери послуг? Це відмінність від місця до місця природно-географічного чинника, зокрема геопросторове розміщення і розподіл природно-ресурсного потенціалу. В останні десятиріччя головну роль починає відігравати екологічний чинник, особливо екологічні обмеження (заборони). Треба також зважати на традиційний демографічний чинник, зокрема працересурсний, і у зв'язку з

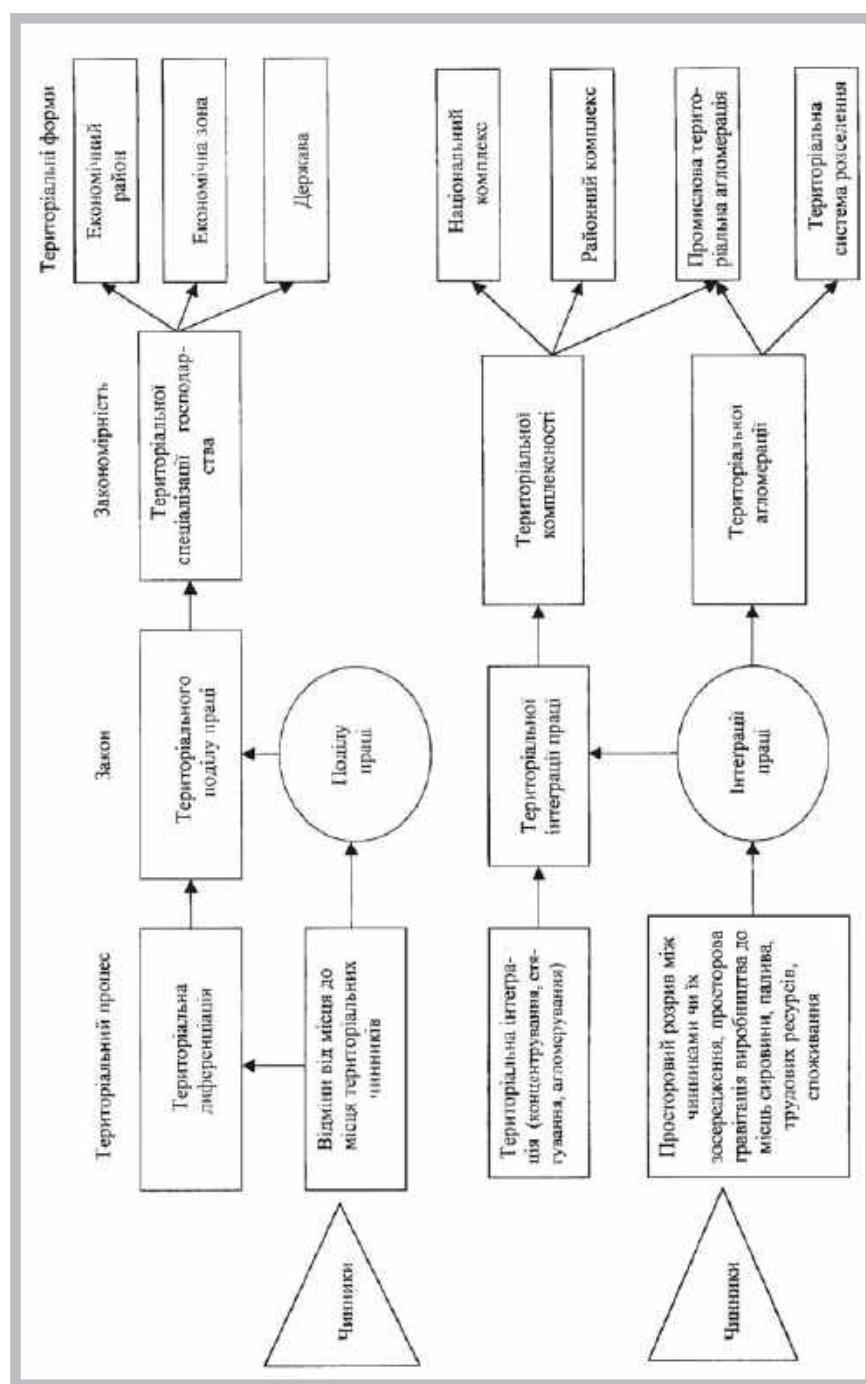

Рис. 18. Схема генетичних законів суспільної географії (О. Шабайі)

ним – чинник соціальний (геопросторові відмінності у соціально-класовій структурі населення, рівні прибутків, розподілі багатства, рівні життя тощо). В умовах економічної кризи не втратив свого значення такий чинник, як історично сформована геопросторова організація виробництва. Нарешті, чинник регіональної дії – це географічне, особливо економіко-географічне (в тому числі транспортно-географічне і сусідське) положення території.

У процесі обґрунтування і пояснення генетичних законів треба враховувати сукупну дію чинників, а також чинники, які не мають чітко вираженого регіонального характеру (чинник НТП, часу тощо). Серед процесів, які зумовлені дією зазначених чинників і які призводять до виникнення стабільних і необхідних зв'язків у вигляді законів, виділимо два: геопросторову диференціацію та інтеграцію.

Закон географічного поділу праці (ГПП) – це суттєві зв'язки процесу зосередження господарства у місцях, де для цього є найсприятливіші природні і суспільні передумови, а також обміну результатами зосереджених видів людської діяльності між окремими територіями.

У знаково-математичній формі цей закон записують формулою:

$$C_1 + E_{1-2} \langle C_2,$$

де C_1 і C_2 – вартість виробництва одиниці продукції відповідно на першій і другій території, E_{1-2} – вартість транспортування одиниці продукції з першої території до другої.

Отже, в основі закону ГПП лежить більш фундаментальний закон вартості. Іншими словами, ГПП діятиме навіть, якщо вартість виробництва одиниці продукції однієї території і її транспортування в іншу територію буде меншим, аніж вартість її виробництва в тій, у яку транспортують продукцію території.

Цей закон діє не лише у сфері виробництва, але й у сфері послуг. Однак у цьому випадку “продукт” сфери послуг виробляється і споживається одночасно. Тому транспортні витрати лягають на самого споживача, який їх покриває, переїжджаючи до місця “виготовлення” послуг. Наприклад, Карпати в Україні спеціалізуються на “виробництві” рекреаційних послуг і саме ця сфера діяльності характеризує їх у географічному поділі праці.

Закон ГПП діє у різних геопросторових масштабах. Передусім є міжнародний (міждержавний, міжнаціональний) і внутрішньодержавний поділ праці. Внутрішньодержавний поділ ще називають територіальним

поділом праці (ТПП). *Територіальний поділ праці* – це категорія і закон, які найповніше вивчені в економічній географії.

Виділяють такі види ТПП:

- *генеральний (всезагальний)*, який виникає і здійснюється між економічно цілісними територіями (країнами й економічними районами);
- *між окремими центрами* (промисловими вузлами, великими містами);
- який виникає в тому чи іншому просторовому “полі” навколо економічного центру (міста, комбінату, великого машинобудівного заводу). “Поля”, на яких розкидані ті чи інші пункти, що тяжіють до певного центру, можуть перехрещуватися, не збігаючись з економічними районами;
- *постадійний*. У цьому випадку стадії того чи іншого єдиного просторового процесу (виловлювання риби – первинна обробка риби – консервування риби; заготівля деревини – лісопильне виробництво – деревообробка – меблева промисловість) є територіально роз’єднаними і розташовані в різних пунктах чи місцевостях;
- *фазовий*, який полягає в тому, що одна й та ж продукція (наприклад, фрукти) надходить у центри споживання протягом року з різних місць. Відповідно до періодів року місця збору фруктів зміщаються із теплих районів у холодніші, де вони дозривають значно пізніше. Це отримало назву “географічні конвеєри”;
- *епізодичний*, коли країни (райони) вирішили обмінюватися будь-якими товарами з певних політичних чи економічних міркувань, хоча це і не відповідає традиціям, необхідності і т. д.¹

Ці види територіального поділу становлять геопросторовий процес, зумовлений різним регіональними, локальними чи загальнодержавними чинниками під впливом головних економічних законів, зокрема закону вартості.

Закономірність геопросторової спеціалізації. Найповніше ГПП виявляється через спеціалізацію території, країни, регіону (субрегіону), зони.

Спеціалізація – це економічна орієнтація території на виготовлення продукції і надання послуг як для внутрішнього, так і, особливо, зовнішнього щодо певної території споживання.

¹ Саушкин Ю. Г. Экономическая география: история, теория, методы, практика. – Москва, 1973. – С. 361–362.

Це так зване “вивізне” розуміння спеціалізації. Часто під нею розуміють і просте великомасштабне зосередження деякого виду людської діяльності на певній території.

Тому нерідко саму спеціалізацію визначають за допомогою показника *індексу локалізації*, який є відношенням частки певного виробництва регіону у його суперсистемі до частки цього регіону у його суперсистемі за якимсь загальним показником (частки площі чи населення). Наприклад, питома вага однієї з областей в Україні становить 5% за виробництвом продукції машинобудування, а за населенням – 4%. Тоді індекс локалізації машинобудування дорівнюватиме 1,25% ($5 : 4 = 1,25$). Отже, ця область спеціалізується на машинобудівній галузі.

Реальна спеціалізація території – це важливе підтвердження дії *закономірності територіальної спеціалізації* (ЗТС). Однак, якщо спеціалізація території створена штучно з порушенням закону вартості (що часто простежувалось у тоталітарному СРСР, коли, наприклад, цукробурякову спеціалізацію нав'язували Поліссю, де для цього несприятливі природні передумови), то порушуються і ЗТС, що має негативні соціальні та економічні наслідки.

Закон ГПП і закономірність географічної (територіальної) спеціалізації, поряд із іншими законами і закономірностями, є основовою виникнення і функціонування територіальних господарських відмін різних типів (галузевих, міжгалузевих, інтегральних) і масштабів (локальних, регіональних, а у випадку міжнародного поділу праці – і загальнодержавних).

До локальних належать економічний (господарський) вузол та мікрорайон, до регіональних – субрайон, район (чи мезо- і макрорайон), економічна (господарська) зона. Міжнародний поділ праці, як один з генетичних законів, сприяє формуванню мережі господарсько-економічних відмін держав чи країн.

Закон географічного об’єднання (інтеграції) праці (ГОП або ГП) – це відображення суттєвих і необхідних всезагальних зв’язків між чинниками (переважно просторово-локалізованими) та формуванням і розвитком геопросторових утворень (єдностей).

Цими єдностями є геопросторові системи різного типу (галузеві, міжгалузеві, інтегрально-господарські) та різного масштабу (локальні – господарських вузлів і мікрорегіонів, регіональних – мезо- і макрорегіонів та зон, країнні, навіть світогосподарські).

Геопросторову інтеграцію треба розуміти ширше, ніж в економічному, тобто господарському значенні. Геопросторові єдності формуються не лише на підставі поділу праці. Вони є у демографічній (наприклад, це “нації”, де об’єднавчим фактором є не поділ чи інтеграція праці, а спільність мови, культури й історичної долі населення певної території), соціальній, релігійній чи політичній сферах.

Тому, коли говоримо про ГІП, то маємо на увазі поняття і закон, які відображають реальні процеси дедалі тіснішої виробничо-економічної і соціально-обслуговуючої зв’язаності окремих геомісць, точніше зв’язаності їхніх функцій. Поділ праці є важливою історико-генетичною передумовою його інтеграції. Однак і реальна інтеграція теж стає важливим чинником її поділу, зокрема й географічного.

Суттєвою передумовою, що впливає на інтеграційні процеси (концентрацію, стягування, агломерацію), є просторовий розрив між чинниками чи їх просторове зосередження, просторова гравітація виробництва до джерел сировини, палива-енергії, трудових ресурсів чи споживача.

На наш погляд, інтеграцію праці треба розглядати в двох аспектах: як компонентно-системний і як територіально-системний процеси. Приклади компонентно-системного процесу – концентрація, комбінування і кооперування виробництва, формування енерговиробничих циклів, міжгалузевих комплексів. Унаслідок територіально-системного процесу зростає просторова цілісність геопросторових утворень. Це виявляється у їхніх формах:

прогресуючої систематизації (зростання внутрішньої зв’язаності, ускладнення структури підсистем та ін.);

прогресуючої централізації, тобто виділення і посилення просторових інтеграторів – ядер, ліній, смуг, а в загальному – каркасу геопросторової інтеграції.

В окремі періоди розвитку суспільства (війни, кризи, депресії тощо) можливі протилежні до зазначених сприятливі процеси *дисиміляції* і *децентралізації*, тобто діють зворотні до інтеграції тенденції. Однак ці тенденції, як і процеси, тимчасові. Хоча існує один дезінтеграційний процес, який виникає як заперечення надмірної територіальної концентрації. Це процес *дегломерації* – коли міська агломерація (надзвичайне і великомасштабне зосередження міського населення на порівняно невеликій території) досягає певної величини. Наприклад, найбільші американські міста, що мають понад 3–5 млн жителів, вже декілька десятиліть втрачають населення. Люди, зазвичай, переселяються у приміські зони, хоч не перестають працювати у місті. Створюється оригінальна приміська урбанізована “лісова цивілізація”

(не сільська!), бо садиби мешканців тут розміщені у лісових масивах. Повна автомобілізація дає змогу виявитися агломерації лише у денний період (на нічний час населення, яке працює, повертається у приміську “лісову” зону).

Закон ГПП є суттєвою основою формування просторових спільностей (єдностей, утворень, систем) різного виду, типу і масштабу.

Такі реальні географічні утворення, як соціально-економічний, господарський і, особливо, виробничий комплекси країни, економічного району, промислової чи міської агломерації навіть окремого населеного пункту є результатом дії не лише ГПП, але й ГП. Міжнародний поділ праці та її інтеграція у світовому масштабі призвели до виникнення такого феномена, як світове господарство.

Закономірність геопросторової комплексності. Подібно до того, як закономірність геопросторової (територіальної) спеціалізації є формою прояву закону ГПП, так само **закономірність геопросторової (територіальної) комплексності** (ЗГК) є конкретним виявом закону ГПП. Їй відповідають територіальні комплекси різного виду, типу і масштабу.

Одне з визначень поняття ЗГК подає акад. Максим Паламарчук: “Закономірність комплексності виробництв – це об’єктивні технологічні й економічні взаємозв’язки і пропорції між окремими виробництвами (підприємствами), які дають змогу максимально і раціонально, з погляду територіального поділу праці, використовувати природні, трудові й інші економічні ресурси, а також вигоди економіко-географічного положення й отримувати значний додатковий економічний ефект за інших однакових умов шляхом розміщення підприємств у вигляді певних територіальних поєднань”¹. У цьому, визначені акцентовано на взаємозв’язаності та пропорційності між виробництвами певної території, що сприяє отриманню певного економічного ефекту.

¹ Паламарчук М. М. Современное состояние учения о производственно-территориальных комплексах и задачи его дальнейшего развития // Закономерности формирования производственно-территориальных комплексов. – К., 1968. – С. 10.

Отже, же комплексність передбачає: взаємозв'язаність певних компонентів (елементів) і балансованість (пропорційність) розвитку цих складових частин.

Однак ці дві риси не треба зводити лише до виробничо-технологічної зв'язаності чи збалансованості. Простежується зв'язаність і взаємозумовленість між сферами господарства і його секторами, між природним потенціалом території і її господарством, між населенням, як виробником і споживачем, і господарством тощо. Отже, розгортається не лише виробничо-технологічна, але й ширше – соціально-економічна, екологічно-господарська, соціально-екологічна комплексність. Відповідно до цих видів комплексності формуються реальні територіальні системи: виробничі, соціально-економічні, соціально-екологічні, екологічно-господарські (економічні) комплекси. Найбільш вивчені серед них ТВК.

На думку Алаєва Е., ТВК – це "... поєднання підприємств (закладів), для якого територіальна спільність його компонентів – додатковий чинник підвищення економічної ефективності завдяки: а) значній стійкості взаємних зв'язків (особливо зв'язків інформаційних) і ритміч-ності виробничого процесу; б) скорочення транспортних витрат; в) раціонального використання всіх видів місцевих ресурсів і сприятливих умов для маневрування ними; г) створення оптимальних умов для поєднання галузевого (міжгалузевого) планування та управління з територіальним планування й управлінням".

Трактування цікаве тим, що крім виробничих зв'язків охоплено і транспортні (через категорію витрат), і ресурсні й управлінські.

Нову суттєву інформацію про територіальну комплексність приніс депресивно-кризовий період у розвитку країни, коли внаслідок падіння виробництва більше ніж удвічі скоротилися міжгалузеві і міжрегіональні зв'язки. Це привело до розриву багатьох зв'язків (особливо тих, що і перед тим були штучними, нав'язаними галузям і підприємствам зверху) і зростання диспропорцій всередині комплексів. Лише розвиток ринкових відносин, конкуренція і боротьба з монополізмом створять сприятливі передумови для формування територіальних комплексів нового типу на підставі науково-технічних технологій та інтелектуальних ресурсів. Саме тоді сповна виявляться позитивні риси закономірності територіальної комплексності.

¹ Алаев Э. Б. Социально-экономическая география... – С. 212.

4.4. Закони геопросторової структури та відповідності

Закони структури відображають формування і відтворення геопросторових складових частин територіальних систем і зв'язків між ними. Відомо, що у будь-якій територіальній системі формуються і функціонують її геопросторові підсистеми. Ці підсистеми, чітко фіксовані у географічному просторі, є його геомісцями з тільки їм властивими функціями. Звичайно, найбільш вивчені виробничо-територіальні системи.

Проблема законів структури територіальних систем поки що перебуває у початковій стадії розвитку. Можна говорити лише про окремі моделі, які підтверджують дію цих законів. Відомі три таких приклади. Це, зокрема, приклад структури у геопросторовій організації сільського господарства ідеальної держави – так звані *кільця Тюнена*. Другий приклад – це структури *граток Кристаллера* стосовно геопросторової організації розселення і сфери послуг. Нарешті, третій приклад – це так звані структури *нестрого-го поділу систем на підсистеми*. Усі ці приклади трапляються часто, особливо нестрого-го поділу систем на підсистеми. А так звані кільця Тюнена і структури граток Кристаллера просто відображають ідеальні ситуації, тобто тут закони призводять до формування необхідних структур у випадку дотримування певних умов.

Закон кілець Й. Тюнена. Цей закон сформулював німецький учений Йоган Тюнен у 1826 р. у книзі “Ізольована держава в її відношенні до національної економії”. У цій праці він уперше обґрунтував модель територіальної спеціалізації головної галузі економіки початку XIX ст. – сільського господарства – у вигляді концентричних кілець навколо єдиного центру споживання – столичного міста “ізольованої держави” (“ізольованої” тому, що у моделі передбачається відсутність зовнішніх зв'язків). Окрім того, допускається, що геопростір цієї “ізольованої держави” однорідний (рис. 19).

Й. Тюнен брав до уваги три чинники, які суттєво впливають на вартість виробництва сільськогосподарської продукції: вартість землі (вона знижується унаслідок переходу у віддалені від центру держави місця), вартість робочої сили (вона теж зменшується) і вартість транспортування (вона прямо пропорційна відстані від окремих місць виробництва до центру споживання).

Комбінації значень вартостей цих трьох показників зумовлюють формування, функціонування і постійне відтворення своєрідних зон товарної спеціалізації сільського господарства у вигляді кілець. Такими послідовними зонами є:

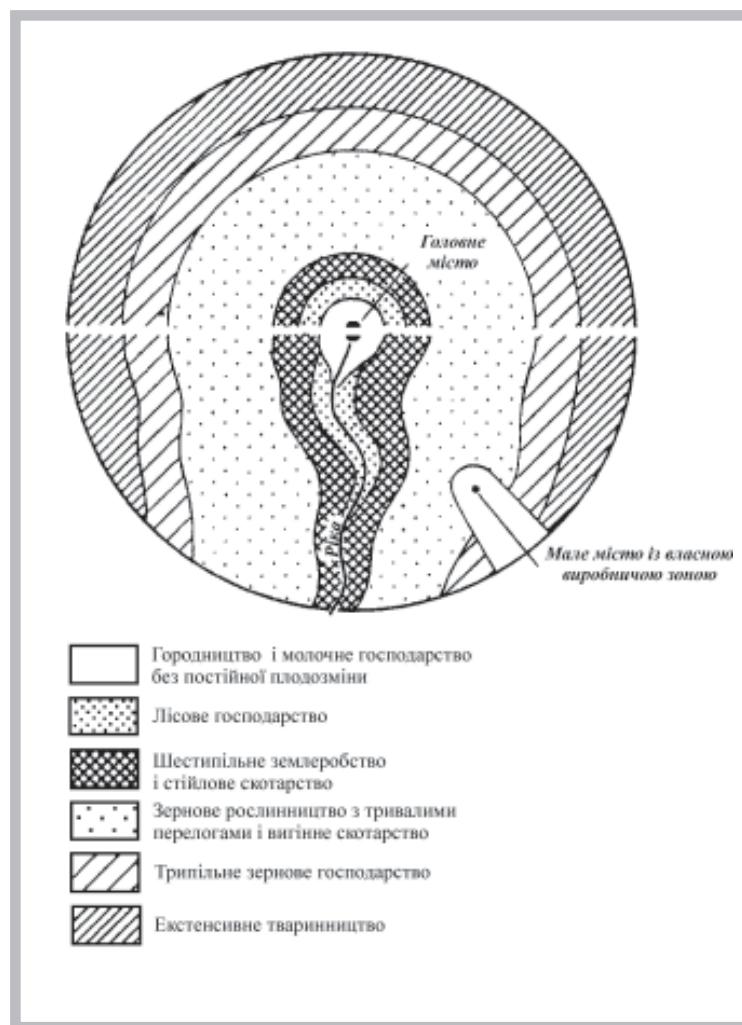

Рис. 19. “Кільця” Йогана Тюнена

перша: “вільне” приміське господарство (городництво, виробництво молока тощо);

друга: лісове господарство (у часи Тюнена його ще не виділили із сільського господарства, лісове господарство заготовляло паливо – дрова);

третя: інтенсивне шестипільне землеробство і стійлове скотарство;

четверта: зернове господарство і вигінне скотарство;

п’ята: трипільне зернове господарство;

шоста: екстенсивне тваринництво (скотарство і вівчарство);

сьома: натуральне господарство.

У цій геопросторовій структурі шість кілець – це зони товарного господарства, а сьоме – натурального (самовистачального). Зауважимо, що, починаючи з першої до шостої зони, поступово знижується інтенсивність сільського господарства і набір його товарних галузей (продукції, яка виготовляється). Ще одна риса, яка свідчить про певну закономірність: це магічні числа 6 (кількість зон товарного господарства) і 7 (загальна кількість зон). Причому шість перших, разом узяті, передусім взаємодіють із центром (ядром системи), а сьома – протиставлена усім їм разом узятым.

Насправді ж ця ідеальна модель має багато відповідників. Зокрема, чи не кожне місто, особливо багатомільйонне, має приміські плодоовочеві та молочні зони (перший концентр), далі – відпочинкову зону (тут змінилася функція лісового господарства на рекреаційну), а потім на значній відстані, особливо там, де невелика густота населення, розташовані фрагменти зон зернового господарства (зона Степу в Україні, “цілинні” землі у Казахстані). І у найбільш віддалених (гористих) місцевостях розвивається вигінне скотарство і вівчарство, часто і натуральне господарство. Тобто і нині цей закон “кілець Тюнена” виявляється у формуванні “фрагментів” зон спеціалізації.

Кільце Тюнена віддалено нагадує карту інтенсивності сучасного сільського господарства Європи, створена С. ван Валькенбергом і К. Гелдом¹.

Закон ґраток В. Кристаллера. Німецький учений В. Кристаллер обґрунтував закономірне розміщення поселень у вигляді решіток (рис. 20). У цьому випадку найоптимальнішою вважають *гексагональну (шестисторонню) структуру*. Іншими словами, цей закон розкриває *теорію центральних місць*.

Закон гексагональності ґрунтуються на таких положеннях:

- 1) у системі розселення формуються різні групи поселень за людністю. Людність (кількість жителів) будь-якого поселення визначається кількістю *центральних функцій*, які воно виконує;
- 2) чим більше поселення, тим менша кількість йому подібних у системі розселення. Кількісні співвідношення між поселеннями сусідніх груп (сусідніх рівнів) становить сталу величину – 3:1 (за винятком співвідношення між “столицею” і поселеннями першою за нею ієрархічного рівня); отже, якщо маємо чотири рівні (без

¹ Блій де Г., Муллер П., Шаблій О. Географія: світи, регіони, концепти. – К.: Либідь, 2004. – С. 69.

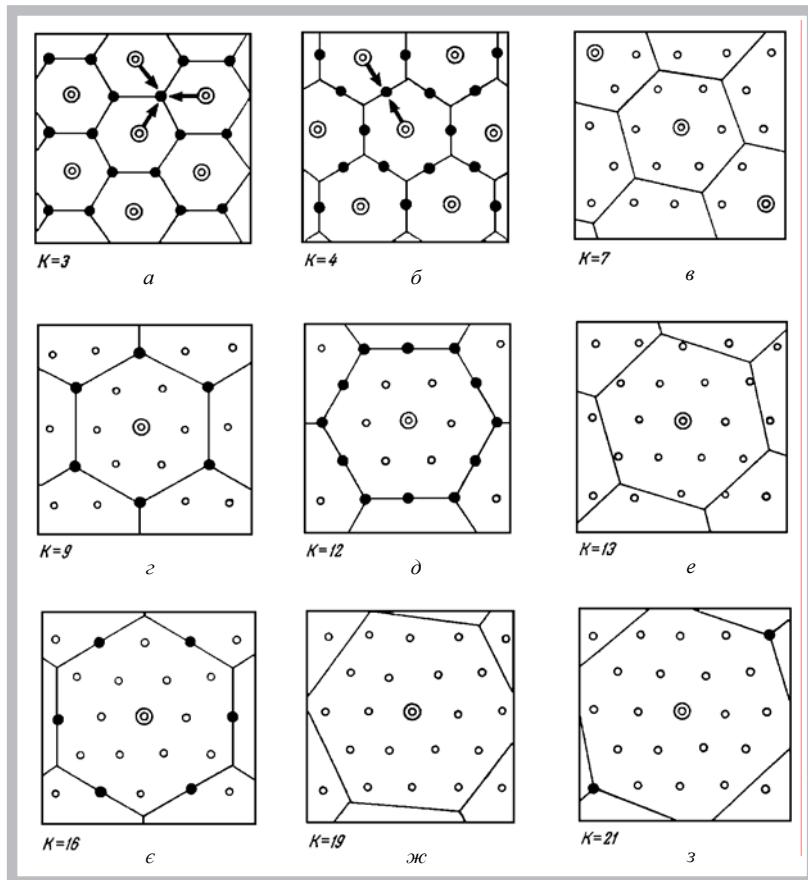

Рис. 20. “Гратки” Вальтера Кристаллера

нульового “столичного”), то загальна кількість поселень становитиме $1 + 2 + 6 + 18 + 54 = 81$; якщо шість рівнів, то число досягне 729;

3) поселення розміщені регулярно, що названо гексагональною структурою. Території, які формуються підсистемами поселень, мають вигляд шестикутників. У вершинах певного шестикутника є шість поселень, які тяжіють до “своєго” центрального (більш високого ієрархічного рівня) місця (правда, вони одночасно тяжіють до інших центрів, і тому кожен центр шестикутника ніби “роздирається” трьома центрами вищого рівня, а відповідно виникає числоконстанта 3).

Звичайно, цей закон гексагональної структури (територіальної організації розселення, сфери послуг тощо) характеризує лише геопросторову

таксономію. Він був описаний Кристаллером на прикладі розселення Баварії. Однак загалом підтверджується організацією систем розселення багатьох давноосвоєних регіонів, де розселення відбувалося “природним” способом.

Закон нестрогого поділу територіальних систем на субсистеми (або інакше: *нестрогоого входження систем у суперсистеми*) ми вперше описали разом з Б. Заставецьким і М. Мальським у 1984 р.¹

Розкриємо сутність цього закону від супротивного. Тобто припустимо, що територіальні субсистеми строго входять у системи вищого ієрархічного рівня. Виявляється, що така ситуація насправді трапляється надзвичайно рідко, тобто вона не є необхідною, а швидше випадковою (рис. 21). Отже, закономірним є нестроге входження субсистем у систему. Це простежується і у системах розселення, і у системах сфери послуг, у територіально-виробничих чи соціально-економічних комплексах тощо.

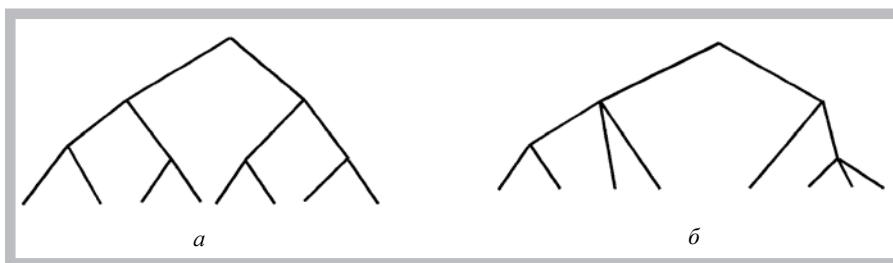

Рис. 21. Приклади “строгої” (а) і “нестрогої” (б) деревоподібних структур

Системи, про які йдеться, зазвичай, моделюються графами з деревоподібною структурою, де чітко фіксуються ієрархічні рівні. Найпростішою та ідеальнострогою буде така структура, коли кожен вищий рівень поєднує дві субсистеми нижчого. З ними можна порівнювати “нестрогої” системи, визначаючи їх “відхилення” від ідеальних. Для цього можна використовувати теоретико-графові ідеї.

У першому випадку використовують *міри складності*: абсолютну і відносну². Міру абсолютної складності $s(D)$ визначають як сумарну складність його вершин за формулою:

¹ Шаблій О. І., Заставецький Б. І., Мальський М. З. Особенности пространственной организации территориальных систем расселения // География населения. – Ленинград, 1984. – С. 7–8.

² Шаблій О. І. Математичні методи в економічній географії... – С. 129.

$$\sigma(D) = \sum_{x \in M} \sigma(x),$$

де M – множина відношень строгого порядку і $s(x) = d(x) + s(y)$, тобто складність вершин x визначається кількістю ребер, що виходять униз із цієї вершини, та складністю вершини попереднього ярусу, з'єднаної з x (якщо $x = x_0$, то вважають, що $s(y) = 0$). Після деяких перетворення попередню формулу запишемо так:

$$\sigma(D) = \sum_{y \in M} d(y)k(y),$$

де $k(y)$ позначає, скільки разів вершина y бере участь у виразі для $s(D)$, тобто $k(y)$ дорівнює числу вершин у піддереві, для якого y є коренем. Іншими словами, міра абсолютної складності – це сума добутків кількості ребер, що виходять униз з коренової вершини кожного підграфа, на кількість вершин цього підграфа. Для ідеальної структури (рис. 21 а) $s(D)$ дорівнює 82, а для реальної (рис. 21 б) – 129. Тоді “відхилення” реальної від ідеальної становитиме: а) абсолютно – 47, б) відносне – 0,6 (як відношення різниці між “реальною” та “ідеальною” складністю до “ідеальної”, оскільки ця різниця не завжди буде додатною, то відносне відхилення не в усіх випадках є додатною величиною). Тобто названі структури збігаються лише на 60%.

Закон (закономірність) нестрогого поділу системи на субсистеми потребує додаткового обґрунтування не лише емпіричним способом чи пошуками математичних показників, які описують реальну складність (і “нестрогість”!) систем порівняно з “ідеальною” складністю.

Закони відповідності характеризують просторовий збіг територіальних структур, що належать до різних сфер суспільства. Наприклад, у суспільно-географічних джерелах зазначено, що “рисунок” системи розселення дуже подібний до “рисунка” господарських територіальних систем. Особливо це чітко виявляється на обласному рівні. Тут головний центр розселення майже завжди збігається з головним ядром обласної господарської системи; майже повний збіг районних центрів тощо і, нарешті, великий збіг територіальних субсистем – відповідно у розселенні та господарстві.

Простежується також збіг обласних (чи низових районних) систем сфери послуг і розселення, тобто маємо певну *геопросторову закономірність відповідності одних структур іншим*.

Цей закон (закономірність) підтверджується деякими показниками і математичними моделями. Покажемо це на одному досить відомому прикладі.

Відоме рівняння “ранг–людність” міських поселень у системі розселення (формула Ціпфа):

$$H_j = C j^{-a},$$

де H_j – гіпотетична людність j -го міста ($j = 1, 2, \dots, n$), C – обчислена теоретична людність першого міста системи, a – тангенс кута, утворений лінією абцис і прямою, що апроксимує людність міст у логарифмічній шкалі.

Виявилося, що стосується це і господарства міст. Як довів проф. Михаїло Шаригін (Росія), цією ж формулою виражається залежність “ранг–основні виробничі засоби” міст. Також подібна залежність є між рангом і сферою послуг міських поселень систем. Особливо близькі показники степеня a . Це свідчить про високу додатню кореляцію самих рангів різних показників (населення, господарство, сфера послуг) чи рядів фактичних або трендових значень показників. В усякому разі, рангова чи парна кореляція становить $+0,8 - +0,9$. Цим, отже, можна підтвердити високий рівень відповідності одних територіальних структур іншим.

4.5. Функціональні закони

Гравітаційні закони. Їх, на нашу думку, доречніше було б називати законами функціонування систем. А функціонування систем, як відомо – це зміна їхніх станів.

Закони функціонування (ЗФ) відображають передусім зміни параметрів “виходів” систем унаслідок зміни параметрів її “входів”. Ці закони найповніше розкриті кібернетикою, як наукою про управління з урахуванням зворотних зв’язків.

Найпростішими моделями функціональних законів (без урахування управлінського чинника) є *моделі гравітації* між населеними пунктами чи регіонами. Ще у 1850 р. дослідники відзначили, що потік мігрантів між містами прямо залежить від їх (міст) людності і обернено – од відстані між ними. Вже у 1885 р. англійський демограф Равенштейн вивів найпростіші “закони міграції”. Висновки ґрунтувалися на ідеї закону І. Ньютона про те, що два тіла взаємно притягуються з силою, прямо пропорційною добутку їхніх мас і обернено пропорційною квадрату відстані між ними. Гравітаційні моделі у 1929 р. впровадив Рейлі для аналізу торгових зон, а згодом інші вчені їх застосували, наприклад, для проектування шляхів сполучення¹.

¹ Хаггет П. География: синтез современных знаний. – Москва, 1979. – С. 467.

Тяжіння між двома (кількома) поселеннями чи регіонами, яке виражається через міграційні потоки між ними, можна змоделювати формулою, ізоморфною до відомої формули закону гравітації I. Ньютона. В такому разі виникає питання інтерпретації “маси” і “відстані” та її самого показника степеня відстані.

У географічних дослідженнях за масу міст (регіонів) найчастіше беруть їхню людність. Часом вводять “вагові” поправки – коефіцієнти у межах 0,5–2,0, тобто “маса” (людність) відповідно зменшується (якщо поправка менша від 1,0) чи збільшується (коли показник більший від 1,0). Інший спосіб впровадження поправок – це множення кількості населення міста (регіону) на душовий прибуток¹.

Що ж стосується “відстані”, то її, зазвичай, вимірюють по прямій лінії між поселеннями. Однак нерідко враховують час на переміщення або його вартість. Показник степеня при “відстані” теж не є квадратом (як і у формулі Ньютона), а визначається емпірично (отже, може бути і меншим від 2,0).

Гравітаційна модель

$$F_{12} = G \frac{M_1 \cdot M_2}{d^2}$$

є добрим засобом визначення міграційних потоків між містами чи регіонами. Якщо, наприклад, перше і друге місто мають відповідно 4 і 20 тис. мешканців, а відстань між ними 100 км, то

$$F_{12} = \frac{4000 \cdot 20000}{10000} = 8000 \text{ (осіб)}$$

міграційний потік F_{12} буде становити (тут G прирівняно до 1, а показник степеня при D умовно взято 2).

Кібернетичні закони. Складнішими є моделі законів функціонування систем із циркуляцією інформації, що передбачають діяльність органів управління (регулювання) і зворотних інформаційних зв’язків (рис. 22). Найпростішим є приклад системи з одним регулятором і однією підсистемою управління (рис. 22 а).

Формулу регулювання у цьому найпростішому випадку (головна формула) запишемо так:

¹ Хаггет П. География: синтез современных... – С. 467.

$$X = \frac{S}{1 - SR} Y,$$

де X – значення виходу системи (її стан на виході), Y – значення входу, S – пропускна здатність регульованої системи ($S = X/Y$), R – пропускна здатність регулятора. Вираз $S/(1 - SR)$ називають пропускною здатністю системи регулювання. Якщо $R = 0$ (тобто фактично він відсутній), то пропускна здатність системи дорівнює S . Отже, регулятор зумовлює функцію множення правої частини головної формули теорії регулювання (або з управлінням) на величину $1 / (1 - SR)$, яка характеризує дію регулятора.

Ця величина виражає зворотний зв'язок у системі регулювання і називають її оператором (мультиплікатором) цього зв'язку.

Для випадку, зображеному на рис. 31 б (два оператори регулювання) та в (дві підсистеми регулювання), основна формула буде відповідно модифікованою:

$$\begin{aligned} 1) \quad X &= S/[1 - S(R_1 + R_2)]Y, \\ 2) \quad X &= \frac{S_2}{1 - S_2 R_2} \cdot \frac{S_1}{1 - S_1 R_1} Y. \end{aligned}$$

У цих, як і в багатьох складніших випадках, закон функціонування систем із регулюванням (і зворотними зв'язками) виражений відповідними формулами.

Отже, СГ перебуває лише на етапі пошуку системи її законів і законоспірностей; можливе поширення законів (їхніх моделей), визначених у суміжних науках (економія, соціологія, демографія, політологія), на різні галузі СГ з урахуванням специфічності їх реальних об'єктів дослідження.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке науковий закон?
2. Як виражається зміст закону?
3. Які закони називають теоретичними?
4. Що таке емпіричні закони?
5. Що таке закономірність? Чим вона відрізняється від закону?
6. Які докази існування географічних законів?
7. Які закони у СГ виділила проф. С. Ниммик?

8. Які знаєте типи законів у СГ (за О. Шаблієм)?
9. Що таке генетичні закони?
10. Чому закон географічного поділу праці належать до генетичних?
11. Які чинники зумовлюють появу і функціонування генетичних законів?
12. Напишіть формулу географічного поділу праці. Поясніть її символи.
13. Які види ТПП (за Ю. Саушкіним)?
14. Що таке закономірність територіальної спеціалізації?
15. Як визначається індекс локалізації?
16. У чому сутність закону географічного об'єднання праці?
17. Розкрийте сутність територіальної інтеграції.
18. У чому полягає закономірність геопросторової комплексності?
19. Що таке закони геопросторової структурності?
20. У чому сутність закону кілець Й. Тюнена?
21. У чому зміст закону граток В. Кристаллера?
22. Поясніть на конкретних прикладах зміст закону нестрогого поділу територіальних систем на субсистеми.
23. Які знаєте прояви закону територіальної відповідності?
24. Поясніть сутність закону “ранг-людність” (Ціпфа).
25. Що таке функціональні закони?
26. Розкрийте сутність закону геопросторової гравітації.
27. Що таке кібернетичні закони?
28. Що таке оператор (мультиплікатор) зв’язку у системі регулювання?

V. ТЕОРІЇ І КОНЦЕПЦІЇ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

5.1. Поняття наукової теорії і концепції

Кожна розвинена наука має у своєму арсеналі систему теорій і концепцій. Функції теорій і концепцій двоякі: *пояснювальна і прогностична*. Вони подібні до функцій законів науки. По суті, кожен закон повинен пройти своє теоретичне обґрунтування. Отже, у широкому розумінні закони науки та їх закономірності так чи інакше входять у систему її наукових теорій і концепцій.

Що таке наукова теорія і концепція?

Теорія – це форма наукового знання, що є сукупністю достовірних, логічно несуперечливих положень про певну галузь реального (об'єктивного і суб'єктивного) світу. Термін “теорія” походить від грец. *τεωρία* – “розглядаю”, “досліджую”.

Концепція (від латинського *conceptio* – розуміння, система) – це спосіб розуміння, трактування певного предмета; керівна ідея для його систематичного висвітлення.

Співвідношення між теорією і концепцією структурне і динамічне. Одні концепції органічно входять у теорію, яка, відповідно, є ширшою і фундаментальнішою. Інші концепції започатковують розвиток нової теорії і згодом самі переростають у теорію.

Наприклад, відома в економічній географії концепція енерговиробничих циклів була започаткована у системі теорії територіального комплексування. Однак з часом вона і переросла у теорію, хоча залишилася у рамках тої ж теорії ТВК. Навпаки, концепція міжгалузевих комплексів на початку

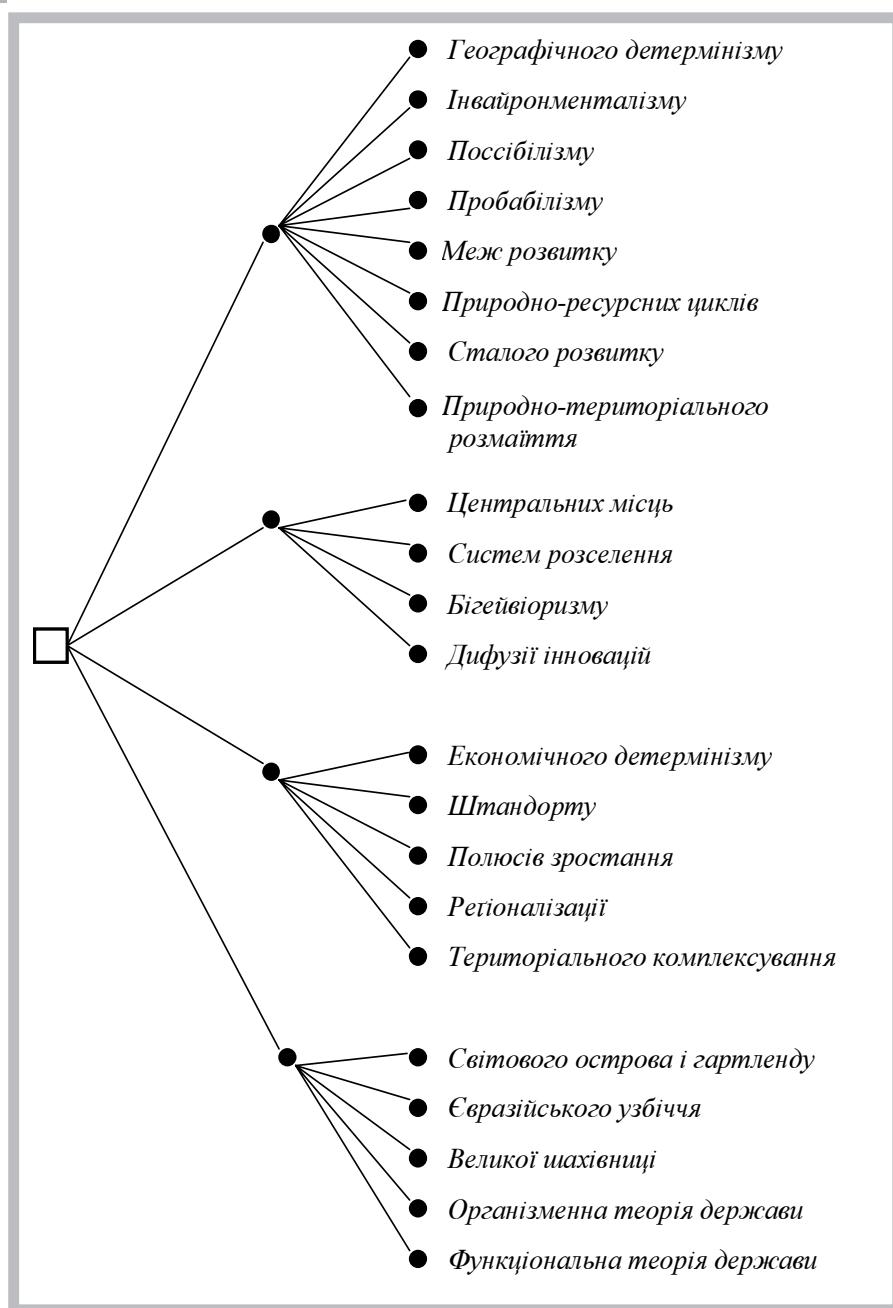

Рис. 22. Теорії і концепції суспільної географії (О. Шаблій, 2001)

1 – географо-екологічні, 2 – географо-демосоціальні, 3 – географо-економічні,
4 – географо-політичні

свого розвитку входила у теорію ТВК. Згодом її стали ширше застосовувати до аналізу структури міжгалузевого балансу виробництва і споживання національних комплексів. Тепер, коли виникли і діють транснаціональні об'єднання і корпорації, її використовують і для аналізу міждержавних економічних і науково-технічних зв'язків.

Деякі теорії і концепції, які використовують у СГ, запозичені у суміжних науках. Інші лише започатковані у суміжних науках, а вже потім розвинені у СГ в цілому чи в окремих її галузях. Класичним прикладом є теорії штандорту, які запозичені в економічній науці. А, наприклад, теорія районування була започаткована економічною статистикою, згодом її розвивала економічна географія і у 60–80-х роках ХХ ст. частково регіональна економіка.

Сьогодні можна стверджувати, що деякі теорії і концепції СГ мають міждисциплінарний характер. Тобто їх успішно розвивають у СГ та інших суміжних науках. Наприклад, теорія економічного районування.

З огляду на походження та історію розвитку теорій і концепцій СГ їх можна поділити на такі чотири групи: геоекологічні, геоекономічні, геодемо-соціальні і геополітичні. Між ними нема “кордонів”, які між явищами та процесами, що охоплюються цими теоріями і концепціями (рис. 22). Можливі й інші класифікації теорій і концепцій СГ.

5.2. Географо-екологічні теорії і концепції

Географічний детермінізм та інвайронменталізм. Суть цих теорій і концепцій полягає у тому, що розвиток і геопросторову організацію (тобто розміщення, територіальна структура і функціонування) суспільства чи його складових частин – населення, господарства, політичної і навіть державної сфери можна пояснити впливом природного довкілля, зокрема його відмінностями від місця до місця.

Історично першою виникла теорія географічного детермінізму. Ідеї вирішального впливу природного довкілля на людину і її життедіяльність простежуються ще у Давній Греції.

Зокрема, Страбонові належить думка, що Земля є “домом людства”. Особливо давньогрецькі мислителі звертали увагу на вплив природного довкілля на політико-географічні явища.

Теорія географічного детермінізму обґрунтована у XVIII ст. французьким мислителем і просвітителем **Шарлем Луї Монтеск'є**, зокрема у його книзі “Про дух законів”. Головна ідея цієї теорії полягає в тому, що не надприродні, а природні умови (зокрема клімат) місцевості вирішально впливають на духовний світ людей, які там проживають, на їхню суспільну організацію. Наприклад, вважалося, що тропічний клімат не сприяє розвитку духовного і матеріального потенціалу людей. Тому місцевості з таким кліматом характеризуються низьким ступенем духовної культури і примітивним господарством (збиральництво, рибальство, мисливство). Кліматичні умови сухих субтропіків (Середземномор'я, Близький і Середній Схід), на думку географічних детерміністів, стимулювали розвиток рабовласництва (необхідність створення великих іригаційних споруд зумовлювала потребу у великій кількості дешевої робочої сили, яку можна було отримати тільки шляхом завойовництва і роботоргівлі).

Нарешті, згідно з твердженням теорії географічного детермінізму, найкращі природні умови для розвитку духовного і матеріального життя наявні у помірній зоні, зокрема у її західноєвропейській частині (м'який клімат із теплим літом і порівняно нехолодною зимою, достатньою кількістю опадів). Тому Західна Європа стала “бабою-повитухою капіталізму”.

Останніми найбільшими геодетерміністами XVIII і XIX ст. були німецькі вчені: історик **Йоган Готфрід Гердер** (1744–1803) та географ **Карл Ріттер** (1779–1859). Головна праця Й. Гердера “Ідеї до філософії історії людства”, де він трактує історію суспільства як продовження розвитку природи, критикуючи Монтеск'є. Однак тут же Гердер зазначає, що “відмінність людей, подібно як і всіх інших тварин, зумовлена відмінностями місцевостей”. Як Іммануїл Кант, Гердер стверджує, що *історія є зведеню до руху географією усіх часів*.

Зауважимо, що великий німецький географ першої половини XIX ст. Карл Ріттер теж був географічним детерміністом щодо суспільного розвитку. Однак його можна вважати і теократичним детерміністом, тобто таким, що пояснює зумовленість усіх суспільних явищ, зокрема і політичних, Божою волею. На думку М. Гласснера, “Загальна порівняльна географія” К. Ріттера “...була, по суті, першою спробою створення моделей у політичній географії, і він є одним з фундаторів сучасної географії”¹.

Головним недоліком раннього географічного детермінізму було те, що до уваги брали передусім вплив довкілля на духовні (і

¹ Glassner M. I. Politikal Geography... – P. 4.

культурні у широкому розумінні цього слова) особливості життєдіяльності людини, менше – на суспільні відносини між людьми, зокрема суспільний устрій, ще менше – на розвиток і розміщення господарської діяльності.

З розвитком капіталізму дедалі більше звертали увагу на залежність господарського життя окремих місцевостей, а навіть великих регіонів, у тому числі держав, від забезпеченості їх окремими природними ресурсами чи на їх поєднання. Це ніби посилило обґрутованість теорії географічного детермінізму.

Водночас було очевидно, що багато територій з однаковими чи майже однаковими природними умовами і ресурсами мають різний рівень господарського розвитку й економічну орієнтацію. Цим аргументом теорії географічного детермінізму, що розглядала прямий вплив природи на духовне, політичне й економічне життя суспільства, а людину трактувала як пасивний елемент взаємодії, було завдано дошкільного удару. З'явилися її (теорії) різновиди (концепції), які стали більш гнучко трактувати вплив природного довкілля на геопросторову організацію суспільства.

Сукупність концепцій кінця XIX – першої половини ХХ ст., які враховують нові умови й особливості взаємозв'язку суспільства і природи та їхню зміну від місця до місця, можна об'єднати загальним поняттям інвайронменталізму (від англ. environment – “довкілля”).

Зазначимо, що початки інвайронменталізму закладені ще у праці Чарльза Дарвіна “Про походження видів” (1889). Проте першим географом цього напрямку вважається німецький учений **Фрідріх Ратцель** (Fridrich Ratzel). Його наслідувала американська дослідниця **Еллен Черчіл Семпл** (E. Ch. Sampl, 1911), яка стверджувала, що “людина – продукт земної поверхні”. Пояснення прямого впливу довкілля на людину у працях інвайронменталізму іноді видавалися абсурдними. Тому виникли нові концепції.

Концепції посиблізму та пробабілізму. Вони належать до новітніх в історії науки.

Концепція посиблізму (від англ. і франц. слова “possible” – “можливий”) розвинена французьким географом **Полем Відалем де ля Бляшем**. На відміну від класичного детермінізму, поссіблізм розглядає людей у їхній взаємодії з природним довкіллям як активне начало, наділене волею й озброєне здобутками культури. Отже, природа у її зміні від місця до

місця створює лише можливості для різноманітної життєдіяльності людини. А людина, озброєна здобутками культури (матеріальної і духовної), може або не може ці можливості реалізувати з користю чи шкодою для себе і самого довкілля.

Концепція пробабілізму (від англ. “*probability*” – “вірогідність”, “ймовірність”) підкреслює ймовірний, але не обов’язковий вплив довкілля на людську життєдіяльність. Середовище лише створює альтернативи (розмаїття умов) для життєдіяльності. А рішення людини щодо використання цих умов ймовірно підпорядковані певним гіпотетичним нормам. Ці норми теж у широкому розумінні є елементами культури і залежать від способу життя і діяльності. Теорію пробабілізму сформулював англійський вчений **О. Спейт** (O. Spate, 1957).

Концепції меж розвитку та стального розвитку. У другій половині ХХ ст. постали концепції “меж розвитку” та “географічного розмаїття”.

Концепція “меж розвитку” розроблена так званим Римським клубом у 50–70-х роках ХХ ст. Її автор – американський учений Д. Медоуз (D. Meadows), який у книзі “The Limits to growth” (1972 р.) зазначав, що розвиток людства на підставі *індустріальної* моделі обмежений *вичерпними* ресурсами. Обсяги цих ресурсів, особливо викопних (паливно-енергетичних, металевих, хімічних та ін.), обмежені у глобальному і регіональному масштабах. Отже, якщо зростатиме їх споживання, то на початку другої четверті ХХІ ст. почнеться поступовий занепад, особливо промислового розвинених країн. А із середини ХХІ ст. настане швидка деградація господарського потенціалу людства, всезагальна криза (колапс), виходу з якої немає.

Ця концепція не врахувала принаймні двох чинників:

- на зміну індустріальній прийдуть постіндустріальна й інформаційна епохи. Тобто людство не буде розвиватися прямолінійно. А, отже, потреби кожної окремої людини у викопних ресурсах не будуть зростати пропорційно до розвитку індустріальної сфери суспільства;
- одні види обмежених (вичерпних) ресурсів поступово замінююватимуться іншими, зокрема відновлюваними і невичерпними. Особливо енергетичні вичерпні ресурси замінююватимуться так званими нетрадиційними енергетичними ресурсами (сонця, вітру, гідротермальними); збільшиться коефіцієнт корисної дії різних засобів, що прямо чи посередньо використовують природно-ресурсний потенціал.

Концепцію “меж розвитку” суттєво доповнила і розвинула у постін-

дустріальний період **концепція “сталого (стабільного) розвитку”**. Вона була розроблена у 1992 р. у Ріо-де-Жанейро на II конференції ООН з довкілля і розвитку. Конференція брала до уваги межі росту і розвитку людства, які випливають не лише з обсягів природних ресурсів, але й ступеня забрудненості, деградації довкілля.

Концепція сталого розвитку передусім передбачає:

- як найощадливіше використання природно-ресурсного потенціалу, його розширення, відновлення і поліпшення з метою створення умов стабільного економічного, соціального і демографічного розвитку людства;
- зведення до мінімуму забруднення і деградації довкілля унаслідок цього забруднення; поліпшення природних умов життєдіяльності людини як біологічної істоти;
- глобальні, регіональні та локальні умови і процеси сталого розвитку перебувають у найтіснішому зв’язку. Це випливає з екологічного імперативу (беззастережної вимоги): **діяти локально і регіонально, а мислити глобально**.

На конференції ООН “Rio+20” у червні 2012 р. було прийнято новий головний документ “Ми хочемо майбутнього”. У ньому відзначено необхідність: а) зміцнення інституційних механізмів сталого розвитку; б) створення умов розвитку “Зеленої економіки”; в) затвердження “Цілей сталого розвитку” (головних кінцевих результатів); г) прийняття рамкової десятирічної програми сталого споживання і виробництва.

Концепція природно-ресурсних циклів. У системі географо-екологічних теорій у 60–70-х роках ХХ ст. московський учений **В. Комар** розвинув концепцію природно-ресурсних циклів (автор називав їх ресурсними). Книга В. Комара “Ресурсные циклы” була опублікована в Москві у 1961 р. Ця концепція є суспільно-географічною, бо вона передбачала використання природно-ресурсного потенціалу виробничою і споживчою сферами – від їх відтворення чи експлуатації аж до повернення відходів у природне довкілля.

Отже, природоресурсний цикл (ПРЦ) – це ланцюг поступових перетворень і переміщень певного виду чи типу природного ресурсу, починаючи від його забирання із природного довкілля і закінчуючи поверненням у це довкілля залишків (відходів), що створюються унаслідок його (ресурсу) транспортування, переробки, трансформації і споживання.

Виділяють декілька стадій у ПРЦ:

- а) отримання у довкіллі певного виду (типу) сировини чи палива шляхом їх видобування (у широкому розумінні слова, охоплюючи і виловлювання риби, збиральництво, мисливство) чи вирощування (культивування), як це характерне для аграрної і лісової сфер;
- б) виробництво із цієї речовини певних корисних для людини предметів коротко- і довготривалого споживання;
- в) споживання вироблених продуктів;
- г) повернення відходів від виробництва і споживання у природне довкілля.

Протягом останніх десятиріч почали виділяти ще одну стадію: відтворення і поліпшення стану природного довкілля після або навіть перед викиданням у нього відходів виробничої чи споживчої життєдіяльності суспільства. Отож стадію відтворення можна ввести у ланцюг ПРЦ на його початку або в кінці.

Зазвичай, стадії ПРЦ розірвані у просторі. Починається цикл в одному місці (районі, країні), а закінчується в іншому, віддаленому на сотні і тисячі кілометрів. Звичайно, у видобувних районах часто розвинена переробка ресурсів, їх споживання і повернення у природу відходів попередніх стадій. На цій основі побудована навіть теорія ТВК і частково концепція енерговиробничих циклів (див. с. 220–222). А у більшості випадків початкові і прикінцеві стадії ПРЦ відрівні як у просторі, так і в часі. Внаслідок цього відбувається розсіювання і докорінна зміна як форми, так і змісту одержаної у природі вихідної речовини (енергії), що призводить до засмічування великого простору земної поверхні або й у глобальному масштабі природного довкілля.

Отже, концепція ПРЦ у своїй основі є географо-екологічною.

В. Комар запропонував класифікацію ПРЦ. Залежно від виду вихідної речовини (енергії) він виділив декілька груп. Це такі генералізовані ПРЦ:

- енергоресурсів та енергії з енергохімічним підциклом;
- металорудних ресурсів і металів із коксохімічним підциклом;
- неметалічної викопної сировини з підциклами гірничу-хімічним і мінерально-будівельних матеріалів;
- лісових ресурсів і лісоматеріалів з лісохімічним підциклом;
- земельно-кліматичних ресурсів і сільськогосподарської сировини;
- ресурсів дикої флори і фауни з групою підциклів, які визначають на підставі біологічних ресурсів.

5.3. Географо-демосоціальні теорії і концепції

До географо-демосоціальних належать теорії і концепції, які сформувалися головно у післявоєнний період, коли виявилися тенденції до гуманізації і соціологізації СГ, особливо розвиненої тоді галузі – економічної географії. Тоді стало очевидним, що трактувати людину лише як ресурс (чинник) для розвитку і розміщення господарства вже недоречно. В епоху, що замінила індустріальну й отримала назву постіндустріальної, центральне місце у житті суспільства зайняла соціальна сфера, зокрема сфера послуг. Вона охопила працівників, інвестиції, науково-технічну інформацію. Водночас географічно і функціонально вона була і залишається орієнтованою на людину, розміщення населення. Відповідно, урізноманітнилося суспільне середовище діяльності людей, середовище їхньої геопросторової поведінки, що не могло не вплинути на розвиток нових теорій і концепцій у галузі демо- і соціальної географії.

Найпоширеніші теорії демо- і соціальної географії: теорія просторової поведінки людини (так звана бігейвіористська географія); поширення нововведень (“дифузії інновацій”); “решіток Кристаллера” (виникла ще у 30-х роках ХХ ст.); теорія систем розселення та ін. У деяких з них розвивалися окремі концепції. Зокрема, у теорії систем розселення формувалась концепція “єдиної системи розселення СРСР” (Шешельгіс), “системи міського розселення” (Г. Лаппо), “системи сільського розселення” (С. Ковалев) та ін. У теорії бігейвіоризму розвивалася концепція “ментальних карт” та ін.*

Теорія центральних місць. Одна з перших у СГ за часом виникнення – **теорія центральних місць**. Висунули її німецькі вчені **В. Кристаллер** (W.Christaller, 1933) і А. Льюїс (A.Lüsch, 1954), а розвинув та удосконалів теорію американський учений В. Ізард (W. Izard, 1956). Стосується вона передусім закономірностей розміщення населення, полягає у пошуках та обґрунтованій певної регулярності у просторовій організації розселення, соціальної сфери, зокрема сфери послуг.

У розділі про закони геопросторової організації суспільства ми вже акцентували увагу на трьох головних засадах теорії центральних місць (див. с. 148–149). Розглянемо ідеї, що лягли у

* Повніше про ці теорії див.: Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії... – С. 259–286.

фундамент теорії центральних місць за П. Гаггетом (P. Haggett, 1968)¹:

- *ідея поля.* Поле у географії – це просторова сфера впливу певної територіальної точки (ядра, фокуса, поселення тощо). Це може бути сфера впливу міста, порту, може бути так зване міграційне поле (зона маятникової міграції до певного міста);

- *ідея форми поля,* оскільки мислиться “просторове” поле. Це поле замкнute. Отже, має периметр, його довжину. Форми можуть бути найрізноманітнішими, зазвичай, неправильні. Однак вчені визначають подібність “неправильних” форм до деяких плоских геометричних фігур, від трикутника, інші правильні багатокутники (квадрат, п’яти-, шести-, семи-, восьмикутники тощо) і до кола, як багатокутника з нескінченною кількістю кутів і сторін;

У процесі діяльності людина діє за принципом мінімізації використання енергії на переміщення у межах полів та утримування їхніх меж. Тому зроблено такі висновки щодо ефективності форм полів за критерієм мінімізації енергії (витрат):

- a) форми правильних багатокутників економічніші, ніж неправильних. Чим більша різниця у довжині суміжних сторін, наприклад, прямокутника, тим він менш економічний як з позиції доступності з його центра, так і за довжиною периметра. Тому серед усіх прямокутників найекономічніший квадрат;

- б) від квадрата економічніше коло (точніше, круг) – приблизно на 50%, десятикутник, для прикладу, лише приблизно на 10%;

- в) серед усіх фігур найекономічніший *шестикутник* – багатокутник, який дає змогу максимально зменшити витрати коштів і затрати часу на переміщення у межах полів та утримування їхніх меж. Вони (шестикутники) за економічністю лише на 20% поступаються кругу, як за радіальною відстанню з центра до периферії, так і за периметром.

Дослідники вводять поняття ієархії населених пунктів, поле впливу яких вивчають. Ця ієархія ґрунтується на тому, що одні з пунктів виконують специфічні функції стосовно інших (див. рис. 20). На дев’яти простих схемах *центральні місця*, що виконують спеціалізовані функції, позначені подвійними кружечками, а *залежні* – простими, якщо вони перебувають у полі впливу центрального, або замальованими кружечками, коли вони знаходяться по периметру такого поля.

¹ Хаггет П. Пространственный анализ... – С. 66–75, 142–155.

Беручи до уваги працю В. Кристаллера (W. Chrystaller, 1933), позначимо символом k загальну кількість населених пунктів, які обслуговує кожне центральне місце. На рис. 20 a величина k для кожного центрального місця дорівнює 3. Вона складається із самого центрального місця і однієї третини від кожного із шести прилеглих поселень. Тут кожне пограничне місце можна поділити між трьома центральними. Звідси:

$$6 \cdot \frac{1}{3} = 2; 2 + 1 = 3.$$

Також вводиться поняття орієнтації шестикутної решітки і розміру кожної клітини. Наприклад, на діаграмі (рис. 20 b) шестикутна решітка повернена на 90° . Унаслідок цього пограничні місця можна поділити тільки між двома центральними місцями. Тому число k зростає до 4. Далі, змінюючи орієнтацію і розширяючи решітку, обчислюємо, що дев'ять найменших полів утворюють ряд значень k . Зокрема це: 3, 4, 7, 9, 12, 13, 16, 19 і 21.

Дослідження В. Кристаллера і А. Льоша виявили, що найбільш ефективна решітка з числом $k = 7, 13, 19$. Найефективніша решітка з числом $k = 12$. А. Льош вважав, якщо $k = 7, 13$ чи 19 , то забезпечується повна нероздільність залежних населених пунктів, тобто жодне із залежних місць не підпадає під вплив іншого центрального місця.

Отже: правильна решітка дає перше число рішень про кількість центральних місць; доведено, що порівняльна ефективність таких рішень різна.

Ієрархічні системи центральних місць В. Кристаллера. В. Кристаллер розглянув ієрархію центральних місць з фіксованим значенням величини k . Це означає, що у будь-якому регіоні попередньо прийнята величина k постійно залишається незмінною. Тобто сталою на усіх ступенях ієрархії центральних місць: між фермами і селами, селами і містечками, малими і великими містами. На рис. 23 a зображено триступеневу ієрархію ($k = 4$): нижній шар тут утворюють залежні села, на ньому – шар центральних містечок, а над ними – шар центральних середніх (великих) міст. Завершена схема ієрархії для ряду, побудованому до $k = 4$, відповідає правильній геометричній прогресії: 1, 4, 16, 64 і т. д. Якщо $k = 7$, отримаємо таку прогресію: 1, 7, 49,

343 і т. д. (рис. 23 δ). Співвідношення між кількістю місць на кожному ступені ієрархії і фіксованим значенням k за В. Кристаллером таке:

$$N_1 = K^t,$$

де N – кількість залежних місць, K – число k , t – ступінь ієрархії. Наприклад, для ієрархічної системи з $k = 7$ центральне місце на четвертому ступені ієрархії буде “володіти” 2401 залежним місцем.

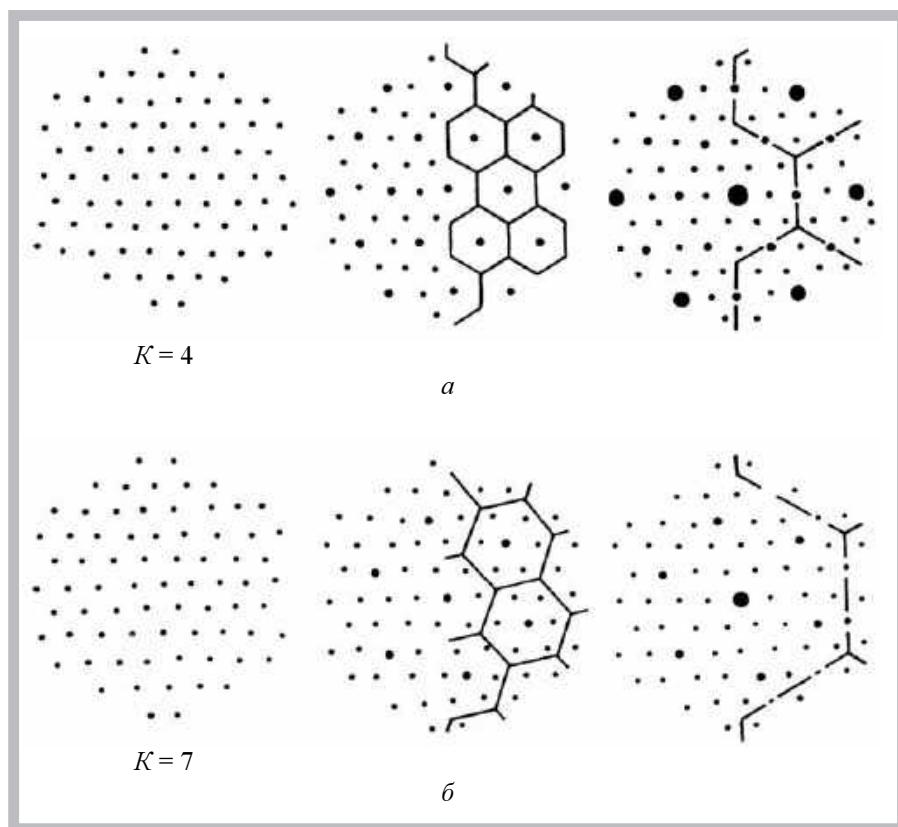

Рис. 23. Триступенева ієрархія ЦМ із фіксованими числами k

В. Кристаллер дійшов висновку, що ситуація найкраща, коли залежні центри “тніздяться” навколо центрального місця, а не розподілені між сусідніми центральними місцями з утворенням шестикутних меж полів.

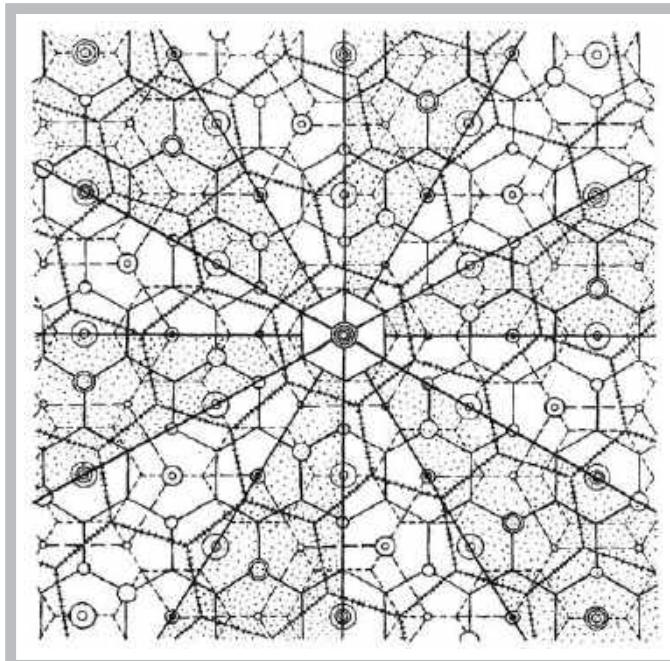

Рис. 24. Спрощена схема Александра Льоша

Для ієрархії В. Кристаллера характерні такі моменти:

- усі центральні місця певного ступеня однакові за розмірами і функціями;
- усі місця більш високого рангу виконують усі функції менших за розмірами центрів.

Ієрархічні системи центральних місць А. Льоша. Уже у післявоєнні роки А. Льош (A. Lösch, 1954), працюючи з тими самими кристаллерівськими шестикутними решітками, уdosконалив і поглибив теорію свого попередника, зробив її гнуточкішою (у книзі під назвою “The economics of location”, 1954). Теорія А. Льоша базується на майже безперервній послідовності центрів (центральних місць), а не на чітких ступенях, як у В. Кристаллера (рис. 24).

Отже, у А. Льоша населені пункти – центральні місця одинакових розмірів, але вони не обов’язково повинні виконувати одні і ті ж функції; більші центри не обов’язково виконують усі функції менших центрів.

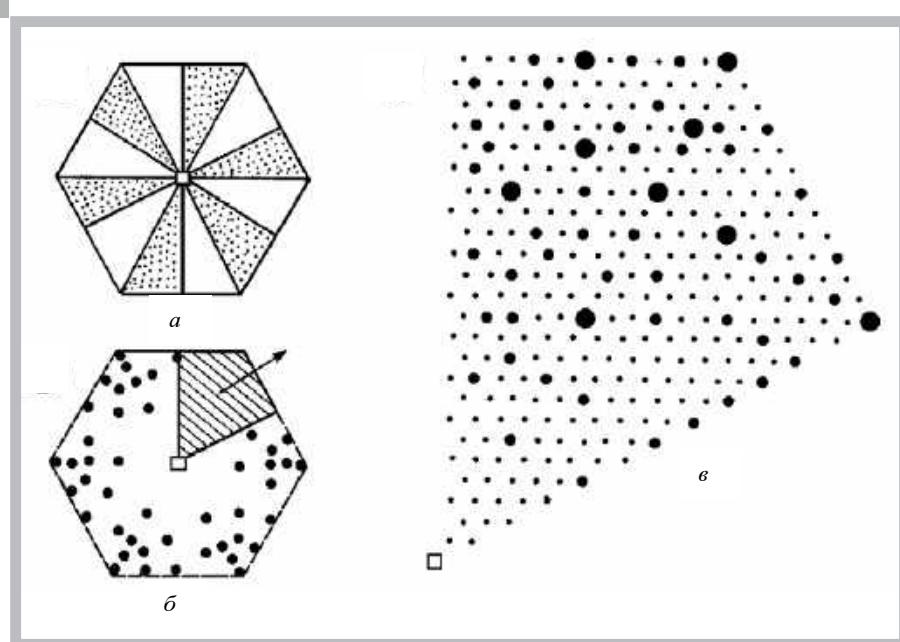

Рис. 25. “Ландшафт” Александра Льоша

Для підтвердження своїх міркувань А. Льош центрував різні за величиною шестикутники в одному пункті (наприклад, у метрополітенському центрі) й обертав усі мережі навколо цього пункту, щоб отримати шість секторів з великою кількістю виробничих точок і шість – із незначною” (рис. 24). Зазначимо, що усі мережі шестикутників мали “принаймні один спільний центр, [...] більша частина пунктів розміщення виробництва збігалася, [...] сума мінімальних відстаней між пунктами розміщення виробництва набуvalа найменшого значення...” (A.Lisch, 1954). Обертання мереж створює різкі контрасти як між секторами, так і всередині секторів залежно од відстані до метрополітенівського центру (метрополітенський центр на рис. 25 – перебуває на чолі 150 різних полів; водночас центри більше чотирьох і більше восьми полів, які збігаються, помічені на рис. 25 в двома крапками вищого розряду).

Отже, теорія А. Льоша дає змогу побудувати схеми, які близчі до реальності. Його модель із змінною величиною k дає рівномірніший розподіл, що майже не відрізняється від логарифмічного.

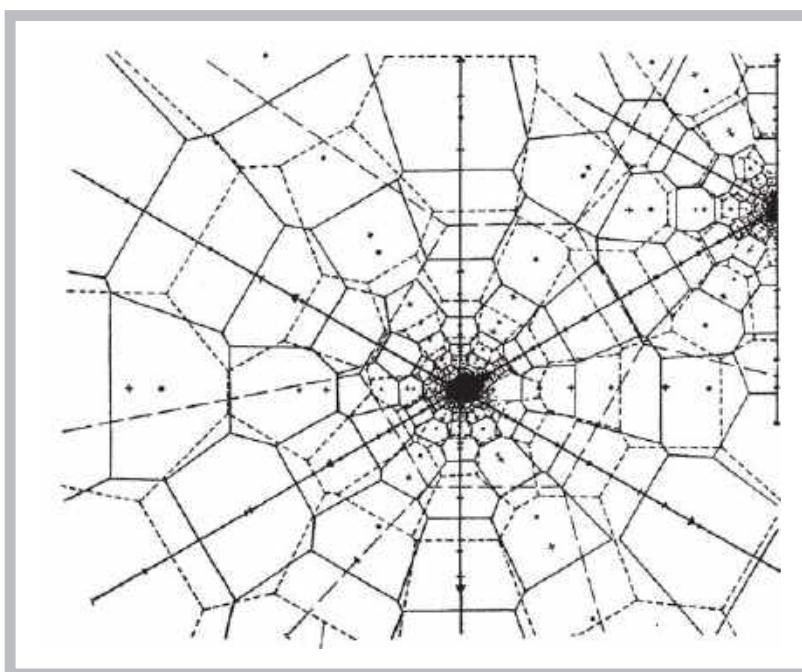

Рис. 26. Перетворення схеми Александра Льоша

Модифікація гексагональної моделі В. Ізардом. Американський учений **Волтер Ізард** (W. Izard, 1956) у книзі “Розміщення і геоекономіка” (повна назва: “Location and space-economy: a general theory relating to industrial location, market areas, land use, trade and urban structure”, New York, 1956)¹ наголошував, що правильні гексагональні решітки Кристаллера-Льоша трапляються дуже рідко². Внаслідок великої щільності населення у центральному ядрі (за А. Льошем) площа ринків збуту в ньому менша. Водночас на відстані від цього центра вона, зазвичай, більша. Максимально зберігаючи положення А. Льоша, вчений запропонував концепцію, яка враховує *ефект агломерації*, тобто вплив збільшеної густоти населення і поселень поблизу головного центру – ядра міської агломерації. На рис. 26 бачимо, що шестикутники, по-перше, модифіковані (неправильні) і, по-друге, вони менші за площею біля головного ядра агломерації, більші – на відстані від

¹ Російський переклад.² Хаггет П. Пространственный анализ... – С. 71–75.

нього. Сам В. Ізард писав, що правильний шестикутник – це така ж абстракція, як і концепція “чистої” вільної конкуренції у політичній економії.

В. Ізард, а також інші вчені, зокрема А. Гетіс і В. Тоблер (A.Getis, 1963; W. Tobler, 1963), довели, що правильних шестикутників територій на земній поверхні немає. Тому що їхня конфігурація пов’язана не з топографічним простором населення, прибутків, витрат та ін. Отож шестикутники треба розглядати як *приховані форми* територіальної організації людської діяльності. Їх можна “спостерігати” на моделі лише внаслідок відпо-відних перетворень географічного простору.

Теорія систем розселення. Інтегральні системи розселення. Цю теорію і одну з її концепцій (наприклад, “єдиної системи розселення”) сформульовано тоді, коли в науці почав впроваджуватися системний підхід. Він надзвичайно розширив методичний апарат опису розміщення населення як не поодиноких поселень, а їхніх взаємопов’язаних територіальних груп.

Вихідні положення теорії інтегральних систем розселення:

1) первинними елементами систем розселення є поселення – міські та сільські. Оскільки міські поселення концентрують у собі переважну більшість населення і в них зосереджені різноманітні функції, то вони є організаційними ядрами систем розселення. Їх ранг за людністю визначає і рівень (ранг) системи розселення;

2) між поселеннями виникають різноманітні зв’язки: демографічні (міграція населення, зокрема маятникова), економічні, соціальні, адміністративно-управлінські тощо. Чим більше розташовані поселення і чим вищий їхній демо- та соціально-економічний потенціал, тим більші масштаби зв’язків між ними, тим ймовірніше входження їх у певну систему розселення. Іншими словами, зв’язаність поселень у систему є функцією відстані між ними та їхнього суспільного потенціалу;

3) системи розселення є ієрархічними структурами. Тобто системи нижчого рівня належать до складу систем вищого рівня, так звані *суперсистеми* і є їхніми *підсистемами*. Найвищим рівнем є загальнодержавна система розселення, організаційним ядром якої є столиця країни.

Найнижчий рівень – елементарна система розселення, що є територіальною єдністю декількох сусідніх поселень (зазвичай, сільських).

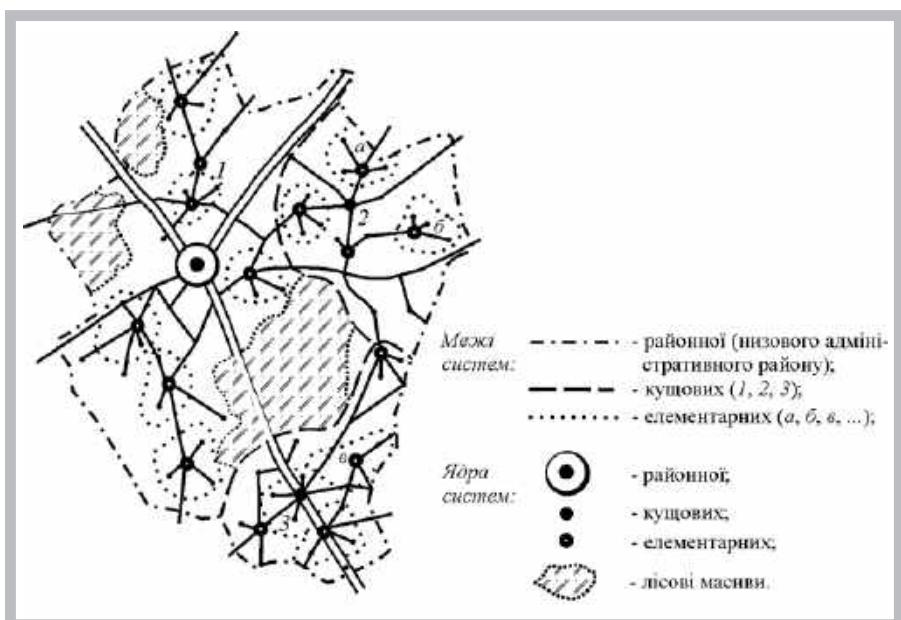

Рис. 27. Локальні системи розселення:
елементарні, кущові, низових районів

Усі системи розселення поділяються на декілька типів залежно від їхніх просторових масштабів: локальні, регіональні і загальнодержавні.

Локальні системи розселення – це уже зазначені (елементарні), а також кущові, районні (низових адміністративних районів) та окружні (субобласні) утворення (рис. 27).

Кущова система – це територіальна єдність декількох (мінімум двох) суміжних елементарних систем на підставі їхніх зв’язків з організаційним ядром однієї з них.

Зазвичай, цим організаційним ядром є найбільше за людністю міське поселення сусідніх елементарних систем.

Районна система розселення – взаємозв’язана єдність усіх поселень, їхніх елементарних і кущових субсистем у межах низового адміністративного району.

Найважливішим видом внутрішньосистемних зв’язків є адміністративно-управлінські, а організаційним ядром системи – районний центр, з якого виходять ці зв’язки і у якому вони сходяться (прямі і зворотні зв’язки). Для розвитку районних систем розселення розробляють схеми і проек-

ти районного планування – документи, які регламентують людність, економічну і соціальну базу поселень району і зв'язки між ними на 10–15-річний період.

Окружна система розселення, як вид локальних систем, є територіальною єдністю декількох сусідніх районних систем на основі різного виду зв'язків між ними, особливо зв'язків з найбільшим за людністю міських поселень однієї з них.

Це найбільше поселення і є організаційним ядром окружної системи. Її часто називають підобласною чи внутріобласною. Зазвичай, у кожній області України (за винятком Чернівецької) формуються дві–три окружні системи розселення. У Тернопільській області, наприклад, одна центральна (ядро Тернопіль) і дві периферійні з ядрами у Кременці на півночі і Чорткові на півдні. У Хмельницькій області – відповідно Хмельницька (центральна) та Шепетівська і Кам'янець-Подільська (периферійні). Часто окружні системи не займають території всієї області. Тобто трапляються районні системи розселення поза окружними.

Основою формування окружних систем є передусім господарські (економічні) зв'язки між ядрами районних і кущових систем, з одного боку, і найбільшим за людністю ядром однієї з районних систем – з іншого. Організаційне ядро окружної системи – це одне з міст, які за людністю посідають в області перше–третє (рідко четверте) місце.

Регіональні системи розселення – обласні та міжобласні (надобласні) (рис. 28).

Обласна система – це взаємозв'язана єдність районних та окружних систем розселення у територіальних межах адміністративної області. Іноді сюди належать пограничні сільські поселення сусідніх областей.

Організаційним ядром обласної системи є найбільше місто області, її адміністративний, економічний і культурний осередок – обласний центр. Вертикальними адміністративно-управлінськими зв'язками він об'єднує усі поселення області і передусім районні центри. Економічними зв'язками обласний центр, зазвичай, найтісніше пов'язаний з ядрами окружних систем розселення. А демографічними зв'язками, особливо маятниковою міграцією, а також різного виду соціальними відносинами він пов'язаний з поселеннями своєї окружної системи розселення. В Україні виділяють 25 обласних систем розселення.

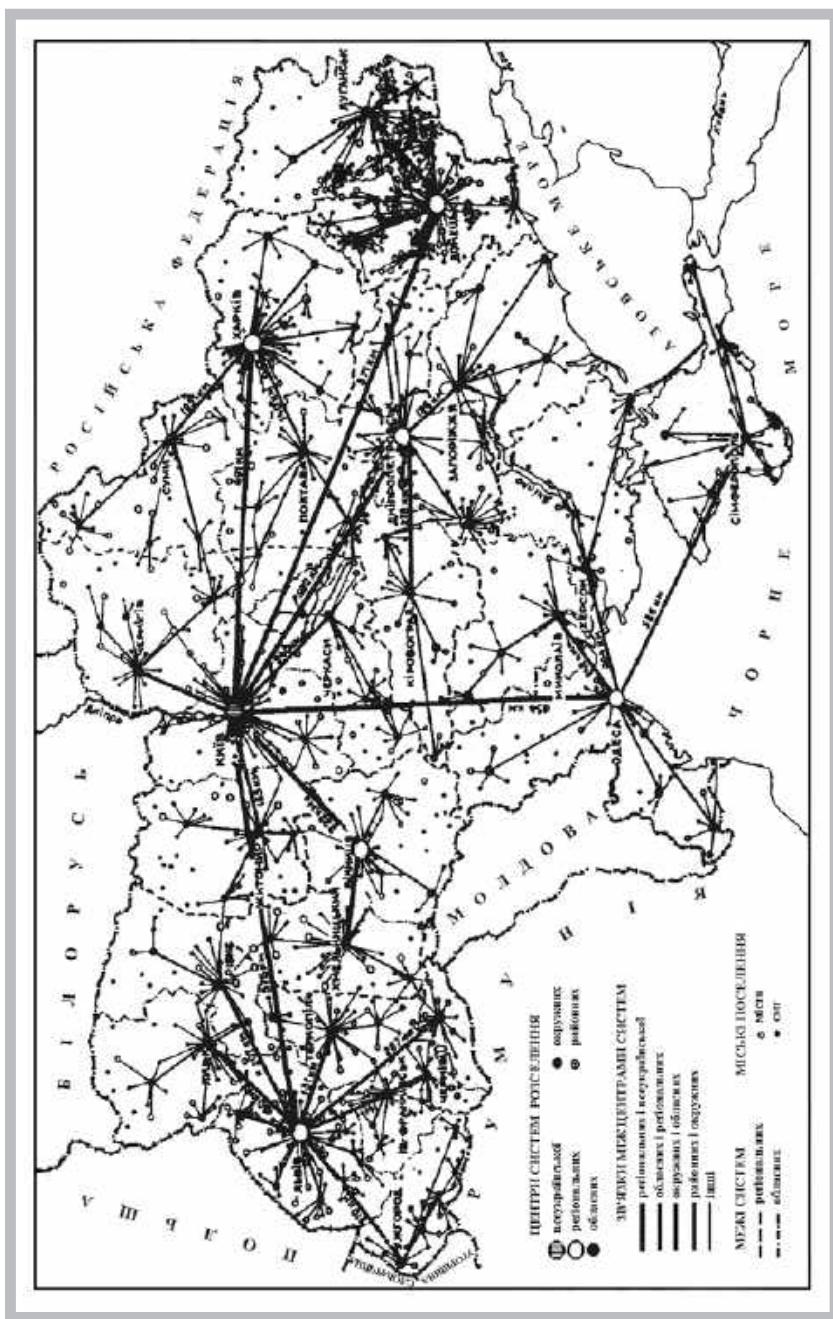

Рис. 28. Регіональні і загальнодержавні системи розселення України (за Ю. Питоренком)

Міжобласна система розселення – територіальна єдність декількох (мінімум двох) обласних систем на підставі передусім демосоціальних зв'язків між ними.

Особливо велике значення цих зв'язків між самими організаційними ядрами обласних систем, зокрема між найбільшим з них і рештою обласних центрів. Зокрема, у Західній міжобласній системі таким головним ядром є майже мільйонне місто Львів. Його демографічний потенціал сформований передусім населенням Львівської області і суміжних областей. Між ним (а також областю в цілому) і сусідніми областями простежують найбільші міграційні та щоденні інформаційні (телефонні розмови, поштові відправлення тощо) потоки.

В Україні виділяють шість міжобласних систем розселення: Центральна (Столична) з ядром у м. Києві; Західна (Львів), Північно-Східна (Харків), Центрально-Східна (Дніпропетровськ), Східна (Донецьк) і Південна (Одеса). Деякі вчені виділяють ще Подільську систему, яка охоплює області Центральної (наприклад, Вінницьку) і Західної (наприклад, Тернопільську) системи. У цьому випадку важко визначити системоформуюче (організаційне) ядро і, відповідно, високу зв'язаність суміжних областей з ним.

Загальнодержавна система розселення (рис. 28) має своїм організаційним ядром столицю, яка концентрує у собі головні політичні і у більшості випадків економічні, соціальні та культурні функції всекраїнного масштабу.

Однак столиця є організаційним ядром і столичної (вона ще центральна) міжобласної системи розселення. Зауважимо, що формується також столична обласна система. Отже, столиця є організаційним ядром, як мінімум, трьох великих систем розселення: загальнодержавної і двох регіональних.

Отже висновок: загальнодержавна система розселення є надзвичайно складною і великою, ієрархічно побудованою системою систем.

В Україні, наприклад, вона охоплює 29,96 тис. поселень, у тому числі міських приблизно 1344 (з них 458 міст і 886 селища міського типу) і 28504 сільських, які є елементарною базою її формування, розвитку і функціонування. У ній формуються шість великих міжобласних, 25 обласних, приблизно 60 окружних, 490 районних субсистем, а також близько півтори тисячі кущових субсистем (на 01.012008 р.).

Міські системи розселення. Поряд із теорією загальних системах розселення розвивалася і концепція спеціальних систем розселення, зокрема міських. Між цими теоріями і реальними загальними та спеціальними системами розселення багато спільного. Майже у всіх випадках організаційними ядрами є ті ж міські поселення. Однак територіальний збіг простежується не завжди. Зокрема, не висловлюються про елементарну міську систему розселення, хоч, очевидно, у гірничо-видобувних регіонах є дватри містечка, які розміщені поряд і між ними налагоджені тісні зв'язки. Однак це швидше виняток, аніж правило. Міські системи розселення найповніше виявляються не на кущовому чи елементарному, а на районному (отже, вирізняють і міські системи адміністративних низових районів), окружному, обласному та міжобласному рівнях. Звичайно, можна стверджувати і про загальнодержавну систему міських поселень, яка об'єднує різними видами зв'язків усі міста і містечка країни.

У концепції міських систем розселення використовують два поняття, яких немає у загальній теорії поселенського системоформування, а саме: міської агломерації та опорного каркаса міських поселень.

Міська агломерація – це сукупність просторово близьких, часом і просторово зрощених міських поселень, між якими налагоджується тісні демографічні, економічні, соціальні і часто адміністративно-управлінські зв'язки.

Класичним прикладом міської агломерації є сукупність міських поселень в українському Підкарпатті – Дрогобич, Борислав, Трускавець, Стебник і Східниця. Однак міська агломерація охоплює і сільські поселення, що розташовані на окраїнах міських чи вже увійшли у її територіальні межі. Наприклад, у тій же Дрогобицько-Бориславській агломерації такими сільськими поселеннями є Мразниця, Тустановичі, Баня Котовська, Губичі (околиці Борислава), Млинки (околиця Дрогобича), деякі села (Дережичі, Модричі, Попелі, Раневичі та ін.).

Такі агломерації, де взаємодіють декілька значних за людністю міських поселень, називають поліядерними. Інший тип утворюють так звані моноядерні агломерації. У них виділяється одне велике ядро, а інші міські поселення (це значною мірою селища міського типу) є дрібними. Прикладом може бути Львівська міська агломерація, у якій ядром виступає майже мільйонний Львів і поруч з ним міста – Винники, Дубляни, Пустомити, селища міського типу Брюховичі й Рудне, село Запитів. Спосіб життя, використання земель і загалом природних ресурсів, сукупність внутрішніх комунікацій і

зв'язків тощо – усе це є основою входження у цю міську агломерацію також сільських поселень в її межах. Усі села тут субурбанізовані, тобто у них переважає міський спосіб життя (значна частина їхнього населення працює у сусідніх містах, збут продовольчої продукції і сільськогосподарської сировини відбувається тут же на місці тощо).

Концепція опорного каркаса розселення. Сукупність міських поселень країни (регіону), особливо великих і середніх, разом з лініями комунікацій між ними, утворює опорний каркас міського розселення. Ідею, поняття і концепцію опорного каркаса розвинув російський учений Георгій Лаппо ("Города на пути в будущее", Москва, 1987).

Автор концепції виділяє такі просторові форми регіональних опорних каркасів міського розселення (рис. 29):

а) *радіально-кільцева*. У ній є одне велике ядро, а інші ядра розміщені на радіальних лініях, що йдуть від головного і часто з'єднані кільцями (іхніми частинами, хордами) між собою. Прикладом може бути опорний каркас міського розселення Західного суспільно-географічного регіону України (Львів – головне ядро, Тернопіль, Івано-Франківськ, Луцьк, Рівне тощо – інші ядра);

б) *прямокутно-регулярна, решітчаста, гратчаста*. В ній міські поселення і лінії, що їх з'єднують, візуально утворюють сукупність прямокутників. У кутах цих фігур розташовані значні за людністю міські поселення. В Росії прикладом такого каркасу може бути система міст Центрально-Чорноземного району. Подібний опорний каркас виділяють і на півночі Казахстану;

в) *лінійно-узлова*. Більшість значних поселень цього каркаса перебувають на одній лінії вздовж потужної залізничної чи річкової магістралі. "Річковий" приклад – це Київ–Черкаси–Дніпропетровськ–Запоріжжя–Херсон;

г) *приморська*. Ядра зосереджені вздовж морського побережжя (Одеса–Миколаїв–Херсон в Україні). Вони пов'язані з містами гінтерлянді;

д) *нерегулярна (багатоядерна)*. Ця форма характерна для гірничовидобувних регіонів, у яких важко визначити якусь закономірність у розміщенні більш-менш значних за людністю міських поселень. Приклад нерегулярного опорного каркаса – система міських поселень Донбасу з його містом-мільйонером Донецьком та містами Луганськ, Маріуполь, Краматорськ, Слов'янськ, Бахмач (Артемівськ), Макіївка та ін.

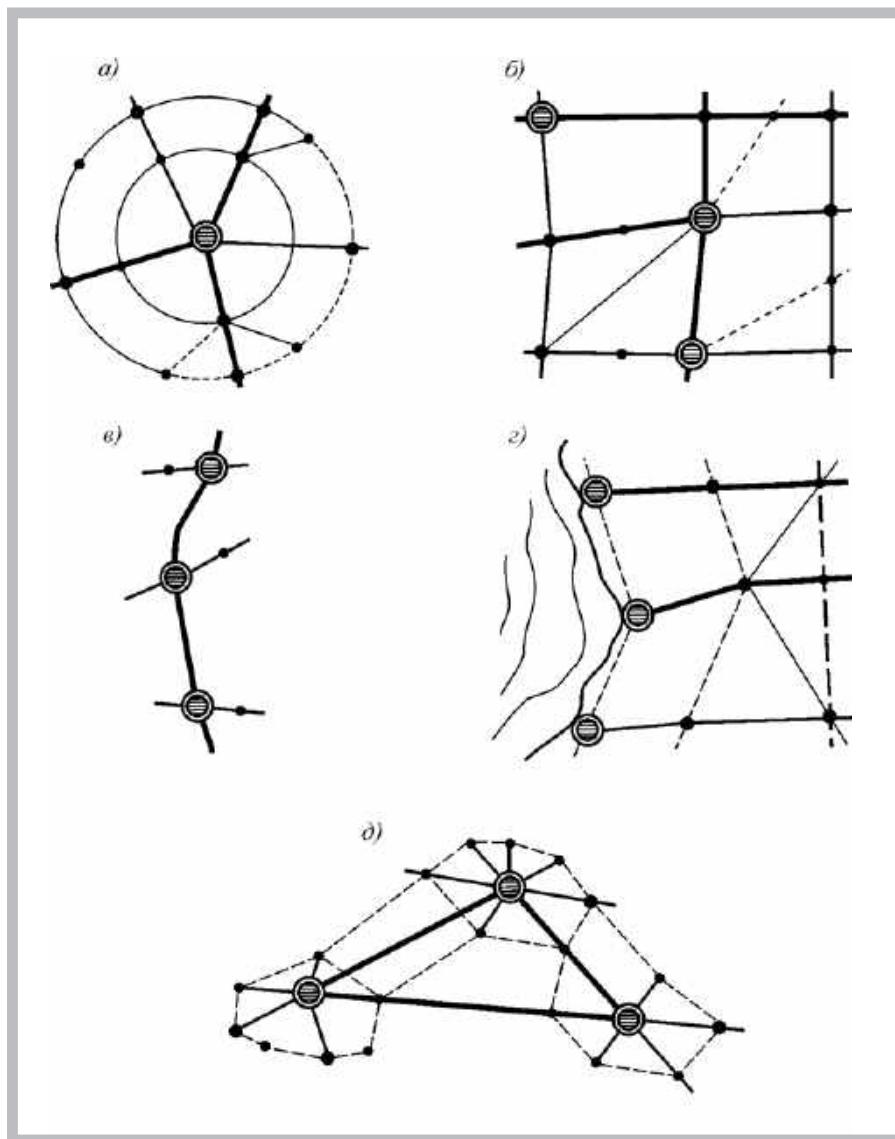

Рис. 29. Опорні каркаси розселення (Г. Лаппо, 1987):

a - радіально-кільцевий; *б* - гратчастий; *в* - лінійно-вузловий;
г - приморський; *д* - перегулярний.

Теорія просторової поведінки людини. Терміни і поняття.

По-іншому цю теорію, а по суті цілий напрямок розвитку СГ, особливо її соціальної гілки, називають *бігейвіористською* (від англ. “*behaviour*” – поведінка). Її започаткував англійський географ **Джуліан Волперт** (*J. Wolpert*) у 1964 р. статтею, надрукованою у часописі “Annals of the Association of American Geographers”. У публікації “Прийняття рішення у просторовому контексті” (“The decision in spatial context”) він підкresлив, що географія просто-рової поведінки¹ “зайнята побудовою географічної теорії на підставі постулатів поведінки людей..., зосереджуючи увагу на соціальних і психологічних механізмах, які мають яскраво виражену просторову складову і діють на просторову структуру”². Теорія бігейвіоризму із самого початку формувалась як міждисциплінарна – у контакті із СГ, соціологією та психологією.

У географічній науці цю теорію розвивали переважно англійській американські вчені. Певний внесок також зробив відомий шведський географ Т. Гегерстранд (T. Hgerstrand). Науковці вважали, що людині (групі людей) у повсякденному житті доводиться постійно приймати рішення і виконувати їх на підставі неповної інформації та в умовах невизначеності про стан суспільного (чи природного) довкілля. Саме бігейвіористський підхід досліджує процеси прийняття рішень у територіальному аспекті: у міграції населення; поширенні нововведень; політичній, економічній, соціальній, екологічній поведінці тощо.

Бігейвіористська географія розробила ряд наукових термінів, поняття і категорій. Зокрема таких, як просторово-часова призма, просторово-часова біографія, життєва лінія, корпореалізація людей, ментальна (когнітивна) карта, бігейвіористське довкілля та ін. Ці поняття і терміни стосуються самої людини (групи людей), довкілля її просторової поведінки, вибору варіантів поведінки, їхніх критеріїв та ін.

Людину у теорії географії поведінки розглядають як таку, що ставить перед собою певну мету, визначає критерії її досягнення, оцінює довкілля (переважно суспільне) і відповідно діє у просторі і часі. Поведінка людини у просторі (і у часі) залежить від її загальної культури, життєвого досвіду, набутих знань. У цьому випадку велику

¹ Сам термін “*behavioural geography*” вжито дещо пізніше – у 1969 р. у праці К. Кока (K. Cox) і Р. Голледжа (R. Golledge).

² Тут і надалі цитування і посилання за кн.: *Johnston R. J. “Geography and Geographers”*. – London, 1983. У перекладі на російську мову (Москва, 1987).

роль відіграє *оцінювання* свого місця у просторово-часових координатах і оцінка середовища.

Категорія **довкілля** – одна з центральних у географії поведінки. Довкілля розглядають: як *реальне* і як *бігейвіористське*. Головним є бігейвіористське, тобто таке довкілля, як його сприймає людина з певною культурою, стереотипом простору (“земної поверхні”) тощо. Довкілля, у якому діють індивіди, є для них таким, яким вони його сприймають. Причому сприйняття довкілля може відрізнятися від природи реального світу (П. Голд – P. Gould, 1980).

Індійський географ **В. Кірк** (W. Kirk) визнає два окремих, але незалежних один від одного довкілля: феномenalne (як сукупність явищ і процесів на земній поверхні) і бігейвіористське, як частину феномenalного, сприйняття й інтерпретовану людиною. Для прийняття рішень вирішальне значення *має оцінка бігейвіористського довкілля*.

Для теорії географії поведінки важливе значення має обґрунтоване Т. Гегерстрандом комплексне розуміння простору і часу як обмеження поведінки. Простір і час він розглядає як ресурси і параметри, які обмежують діяльність. Будь-яка поведінка, що потребує переміщення, пов’язана з переборюванням індивідуумом чи групою людей простору і часу (рис. 30)¹.

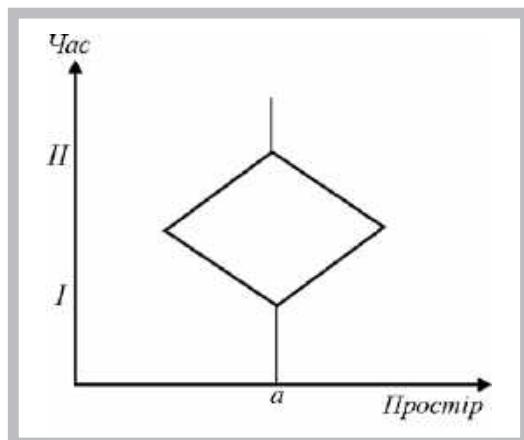

Рис. 30. Просторово-часова призма
(за Г. Гегерстрандом)
 a - початок руху індивіда з точки a (I період)
і його повернення у цю точку (II період)

¹ Johnston R. J. Geography and Geographers... – C. 187.

Т. Гегерстранд назвав зображення на рисунку *просторово-часовою призмою*. Тут переміщення вздовж осі абсцис (горизонтальній) відповідає переборюванню простору, а по осі ординат (вертикальній) – часу. Як зазначає Т. Гегерстранд, опір, що постає у процесі руху у просторі і часі, діє у трьох напрямках:

- 1) є природні обмеження людини (біологічна потреба у сні – обмеження часу; можливості транспортних засобів – обмеження стосовно простору);
- 2) необхідність індивіда (групи людей) бути одночасно у певному місці (наприклад, студентів і викладача в аудиторії);
- 3) офіційні заборони перебування індивідуумів чи їхніх груп у деяких місцях у певний час.

Разом узяті ці три обмеження визначають просторово-часову призму індивіда, яка оконтурює усі можливі його “життєві лінії” (термін Т. Гегерстранда), що починаються у певному пункті часу і простору і повернуться у той же пункт простору, але в інший час. Впровадження у географію поведінки *континууму* (єдності, безперервності) простору–часу було великим досягненням СГ загалом. Як зазначав *A. Pred* (*A. Pred*) “просторово-часова географія, звичайно, не панація для соціогеографів [...]. Однак вона – заклик до того, щоби перестати даремно стверджувати про відстань як таку [...], щоби сприйняти універсальність і неподільність простору і часу, упевнитися у тому, що питання організації людей на земній поверхні, соціальної екології, еволюції ландшафтів не можуть ігнорувати граничність простору і часу [...]. Це заклик повернутися обличчям до “хорографії” (просторовості. – *O. Ш.*) індивідуального і колективного існування, до відмови від зайвої внутрішньодисциплінарної і міждисциплінарної спеціалізації задля копіткового вивчення другорядних процесів”¹.

Ментальні карти. Однією з характерних рис теорії географії поведінки є впровадження і використання у ній поняття ментальної (когнітивної) карти довкілля, як передумови для прийняття рішень.

Ментальна карта – це певний образ простору. Виявилося, що чим реально віддаленішим є певне місце, тим на ментальній карті відстань до нього непропорційно зменшується. Якщо поглянути зі Львова на схід, то здається, що Харків знаходиться десь там недалеко за Києвом (насправді від Києва до Харкова така ж відстань, як зі Львова до Києва). Із зростанням відстані зменшується “знання” про складність довкілля. Ментальна карта на дедалі більшій відстані (яка в уяві ще й зменшується) надзвичайно спрощується.

¹ Johnston R. J. Geography and Geographers... – C. 188–189.

П. Гоулд (P.Gould), акцентуючи на значенні ментальних карт, стверджував, що на прийняття рішень визначальний вплив має сприйняття *якості* довкілля. Тому необхідно знати, як це довкілля оцінюють. Він запропонував інтерв'ювати людей у різних країнах з метою виявлення і ранжування їхніх переваг у виборі місця проживання. Зауважимо, що опрацювання таких даних дає змогу складати вже не індивідуальні, а *групові* ментальні карти. Такі карти, як зазначають П. Гоулд і Р. Вайт (P. Gould, R. White, 1974), придатні не лише для аналізу просторової поведінки, але і для планування інвестицій у соціальну сферу, а також для обґрунтування диференційованої заробітної платні з метою залучення людей у менш обжиті райони.

Теорія дифузії інновацій. Механізм поширення інформації.

Теорію поширення інновацій розробив у післявоєнний період шведський географ Т. Гетерстранд (T. Hegerstrand, 1953). Найкраще ця теорія виявляється у концепції просторової дифузії інформації на основі міжлюдських контактів. Доведено, що навіть економіко-технологічні процеси (наприклад, поширення нового способу обробітку сільськогосподарських земель) є демосоціальними, їх можна описати і прогнозувати за концепцією дифузії інформації, зокрема інформації у сфері нововведень (інновацій). А щодо поширення нових форм телекомунікацій, книговидавництва, освіти, нових ліків, то у цьому випадку теорія дифузії нововведень виявляється як найкраще.

Для пояснення механізму дифузії інформації наведемо спрощений приклад. Якщо простір, у якому поширюється інформація, є *ізотропним (однорідним)*, тобто відсутні бар'єри, перепони, населення розміщене рівномірно, а вартість комунікації пропорційна до відстані, то за таких ідеальних умов простежується закономірність: *частота контактів, що зумовлюють дифузію інформації, зменшується у разі збільшення відстані від джерела інформації*. У цьому випадку також припускають, що залежність частоти контактів од відстані є лінійною, а *джерело інформації* перебуває у центральному місці простору.

Будують квадратну матрицю чисел (частота контактів), у якій джерело інформації розміщене у її центрі. Це джерело матиме і найбільшу частоту контактів (у табл. 3а це число дорівнює 10)¹. У інших квадратах вписують числа, зменшенні пропорційно до збільшення відстані осередків від центрального квадрата. Виконують певні перетворення:

¹ Toyne P. Organization, Location and Behaviour. Decisionmaking in Economic Geography. – London, 1974. – С. 22 (тут подано за: Domacski R. Teoretyczne podstawy geografii ekonomicznej. – Warszawa, 1982. – S. 229).

Таблиця 3

Визначення поля поширення інформації

0,6	1,6	3,3	1,6	0,6
1,6	5,3	6,6	5,3	1,6
3,3	6,6	1,0	6,6	3,3
1,6	5,3	6,6	5,3	1,6
0,6	1,6	3,3	1,6	0,6

a)

.007	.019	.038	.019	.007
.019	.062	.076	.062	.019
.038	.076	.016	.076	.038
.019	.062	.076	.062	.019
.017	.019	.038	.019	.007

б)

.007	.026	.064	.083	.090
.109	.171	.247	.309	.328
.366	.442	.558	.634	.672
.691	.753	.829	.891	.910
.917	.936	.974	.993	1,000

в)

.000 .007	.008 .026	.027 .064	.065 .083	.084 .090
.091 .109	.110 .171	.172 .247	.248 .309	.310 .328
.329 .366	.367 .442	.443 .558	.559 .634	.635 .672
.673 .691	.692 .753	.754 .829	.830 .891	.892 .910
.911 .917	.918 .936	.937 .974	.975 .993	.994 1,000

г)

а) числа кожної клітки ділять на суму усіх чисел матриці (тут на число 86) і отримують матрицю *поля середніх значень інформації* (ПСЗІ) (див. табл. 3б). Сума усіх чисел ПСЗІ дорівнює одиниці;

б) елементи матриці ПСЗІ поступово сумують по рядках, починаючи з лівого верхнього кута. У першій клітці першого рядка записують незмінене число 0,007, у другій – 0,026 (тобто сума $0,007 + 0,019$), у третій – 0,64 (тобто $0,026 + 0,038$) і т. д. Нову матрицю називають *матрицею поля кумульованих значень інформації* (ПКЗІ) (див. табл. 3в);

в) ПСЗІ виражається у термінах ПКЗІ. Для цього кожній клітині надають інтервал значення, що дорівнює значенню відповідних елементів матриці ПСІ. Цей інтервал обчислюють шляхом віднімання від кумульованого значення попередньої клітки (нижня межа) кумульованого значення даної клітини (верхня межа). Нову матрицю називають *матрицею поля ймовірностей інформації* (ПЙ) (див. табл. 3г).

Показники останньої матриці відображають відносну ймовірність передачі інформації до простору, який позначає певна клітина. Зрозуміло, що показник найбільший у центральній клітині і поступово зменшується з віддаленням від неї. Найвірогідніше, що інформація буде спрямована до сусідньої клітини (якої саме – залежно від випадку, відповідно до його ймовірності на проміжку від 0 до 1,00).

5.4. Географо-економічні теорії та концепції

Економічний детермінізм у суспільній географії. В історії СГ економічний детермінізм прийшов на зміну і значною мірою на противагу географічному детермінізму. Саме поняття економічного детермінізму означає, що розвиток і геопросторова організація суспільства зумовлені вирішальним впливом економічного чинника, зокрема економічних законів.

Економічний чинник важливий у розвитку і життєдіяльності суспільства, у його геопросторовій організації. Однак із розвитком суспільства, дедалі більшу роль відіграють інші чинники – демографічні, соціальні, екологічні, духовні тощо.

Сьогодні світове співтовариство вступило у постіндустріальну стадію розвитку, що виявляється у скеруванні левової частки засобів (праця, капітал, досвід тощо) у соціальну сферу (особливо сферу послуг) для задоволення безпосередніх потреб людей (освіта, охорона здоров'я, культура).

Виникли нові тенденції у сфері виробництва: тут постійно зменшується кількість зайнятих унаслідок зростання продуктивності праці. Це пов'язане з тим, що сама вона інтелектуалізується, тобто поступово переходить із сфери, де переважає фізична праця, у сферу розумової праці. Якщо у марксистському розумінні *сфера виробництва* і *фізична праця* були майже синонімами, то тепер фізична праця втрачає свої позиції і у цій колись вирішальній сфері життя суспільства.

Штандортні теорії. Загальні риси розмісницьких теорій. Штандортні теорії – це і є теорії розміщення господарства. “Штандорт”, як вже зазначалося, від нім. *stehen (stand, gestanden)* – стояти; *ort* – “місце”. Отже, штандорт – це місцестояння, місцевознаходження, розміщення. Замість назви “штандортні теорії” можна вживати “теорії розміщення”.

Уперше термін “штандорт” вжив німецький учений-економіст **A. Вебер** (A. Weber) у праці “*Über den Standort der Industrien. I. Rein Theorie der Standortes*” (Тьбинген, 1909), тобто українською “Про розміщення промисловості. Ч. I. Чиста теорія штандорту”. Зауважимо, що першу теорію розміщення важливої галузі – сільського господарства – розробив теж німецький учений **Й. Тюнен** (J. Thünen, 1826). Зазначимо, що у ХХ ст. теорію штандорту

розвивали **A. Льюїс** (A. Lusch), **B. Изард** (W. Izard) та ін. У СРСР, зокрема, відомий російський економіст Абрам Пробст¹.

Виділимо спільні риси усіх “теорій розміщення”:

- розміщення господарства чи його окремих секторів (сільське господарство, промисловість, транспорт тощо) розглядали як результат дій певних чинників;
- йшлося головно про *локалізацію*, вибір точного місця зосередження окремого підприємства чи групи підприємств, зокрема взаємозв'язаних;
- локалізацію обґруntовували на підставі *економічних критеріїв*: мінімізації втрат на створення підприємства (іхньої групи) чи виробництва продукції на ньому, і перевезення її до споживача; максимізації прибутку чи так званої “народногосподарської ефективності”, як це було в СРСР (до речі, так і не було з'ясовано, що таке “народногосподарська ефективність”).

У радянський період виникла теорія “*комплексного розміщення продуктивних сил*”. Сама ідея такого розміщення була прогресивною. Однак вона ґрунтувалася на ідеї спеціалізації районів у всесоюзному масштабі. Зауважимо, що спеціалізація районів у всесоюзному масштабі не мала під собою економічних підстав. А на практиці “блокове” формування ТВК, особливо на сході СРСР, унаслідок гігантоманії відтягувало великомасштабні інвестиції від розвитку (і розміщення!) галузей сільського господарства, легкої і харчової промисловостей, виробництва споживчих товарів, машинобудування, хімії, лісової і будівельної індустрії тощо з давнообжитих районів, призводило до їхнього економічного і соціального занепаду.

Теорія штандорту сільського господарства Йогана Тюнена. Цю теорію розробив ще у першій четверті XIX ст. німець **Йоган Тюнен** (J.Thünen, 1826) у праці “Ізольована держава у її відношенні до сільського господарства і національної економіки” (“Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie”). У цій книзі йшлося про розміщення сільського господарства – галузі, яка на початку XIX ст. була домінуючою у національній економіці європейських держав, але вже мала добре виражену ринкову орієнтацію.

¹ Називмо лише дві монографії A. Пробста: “Размещение промышленности (теоретические очерки)” (Москва, 1962); “Вопросы размещения социалистической промышленности” (Москва, 1971).

Ця теорія спрощувала реальні умови територіального розвитку сільського господарства. Йшлося про так звану “ізольовану державу”, тобто таку, що не має “зовнішніх зв’язків”, особливо з постачання і збуту сільськогосподарської продукції. Були й інші спрощені умови:

- усі ґрунти та території “ізольованої держави” однорідні за родючістю;
- транспортування сільськогосподарської продукції від виробників до єдиного споживача – “столиці” цієї ідеальної держави – здійснюється найкоротшим шляхом;
- витрати на транспортування прямо пропорційні до відстані, ваги товару і його здатності до псування;
- на ринку (у “столиці”) діє вільна конкуренція між виробниками, які прагнуть домогтися максимального прибутку;
- виробники сільськогосподарської продукції не обмінюються нею між собою.

Отож, лише дві умови, що стосувалися витрат на транспортування і вільної конкуренції на ринку були чисто економічними. Інші лише спрощують ситуацію, необхідну для ідеального моделювання розміщення типів сільськогосподарського виробництва. Звичайно, урахування таких економічних чинників, як вартість транспортування, вартість землі, праці тощо брали до уваги автоматично.

За таких обмежень виявилося, що найближче до ринку розмістяться виробництва, продукція яких швидко псується (наприклад, молоко, овочі) і є великоваговою. А найдальше від ринку локалізуватиметься виробництво продукції, яка тривалий час зберігається і має у цілому меншу вагу.

Про так звані “кільця Тюнена” йшлося (див. с. 145–147) (рис.19), коли ми висвітлювали закони геопросторової організації суспільства, зокрема його економічної сфери. Зауважимо, що “кільцева” структура розміщення сільського господарства – це ідеальний випадок, а реальні умови значно складніші. Сам Й. Тюнен розумів, що на територіальну організацію (тут – спеціалізацію) аграрної сфери впливає і відмінність у родючості ґрунтів, і конкуренція між різними видами транспорту, і тривалість вегетаційного періоду і кваліфікованість управління підприємством (менеджмент) тощо. Він склав модифіковану схему штандорту сільського господарства, у якій ідеальні кільця змінюють свою конфігурацію, деформуються під впливом: появі ще одного споживача (рис. 19 – верхня частина), дешевшого виду транспорту, різних за родючістю земель (рис. 19 – нижня частина).

Теорія штандорту промисловості А. Вебера. Ця теорія з'явилася на початку ХХ ст., коли у європейських країнах відбулася друга технічна революція (перехід господарства на машинне виробництво). Домінуючою у національній економіці стала промисловість, урізноманітнилися чинники її розвитку і територіальної організації. Інтенсивне формування світового і національних ринків було зумовлене технічним прогресом у транспорті (залізниці, морські й річкові пароплави, трубопроводи). Це ж стимулювало розвиток територіального і міждержавного поділу праці. Поділ праці як найповніше відбувався у промисловому виробництві, концентрація якого в окремих місцях приводила до зосередження великої кількості населення у містах і їхніх скупченнях – агломераціях.

Тому теорія штандорту А. Вебера стала велінням нового часу. Вчений вважав, що головні чинники, які впливають на розміщення промисловості, такі: *транспорт, праця, агломерація*.

Транспортний чинник А. Вебер вважає визначальним. Йдеться передусім про затрати на транспортування промислової продукції, їх мінімізацію. Цим визначається розміщення виробництва у місцях зосередження сировини, біля споживача готової продукції чи десь між ними. Це стосується головно переробної промисловості. Во видобувна може розміщуватися лише там, де є сировинні ресурси.

А. Вебер стверджував, що обробна промисловість розміщується біля видобувної у тому випадку, якщо у процесі переробки сировина втрачає велику частину своєї ваги або якщо витрати на транспортування одиниці сировинної продукції більші від вартості виробництва одиниці готової продукції. У протилежному випадку вона тяжіє до споживача. Наприклад, вага вихідної сировини цукрової промисловості у вісім–десять разів більша від ваги готового продукту цукру-піску. Тому галузь у своєму розміщенні орієнтується на місце виробництва цукробурякової сировини. Інший приклад – виробництво цукру-рафінаду, яке може зосереджуватися як у місцях виробництва цукру-піску, так і біля споживача, оскільки затрати на транспортування цукру-піску невеликі, а витрати “сировини” (цукру-піску на одиницю ваги цукру-рафінаду майже однакові). Отже, вкажемо на двояку орієнтацію у розміщенні одного і того ж продукту.

Повністю тяжіє до місць споживання виготовлення таких продуктів, як хліб чи хлібобулочні вироби. Це продукти, що не лише швидко псуються (черствіють, втрачають споживчу якість), але й їхній обсяг, а часто й вага значно більші від таких показників стосовно вихідної сировини (зокрема, муки), яку перевозять від місць її виробництва.

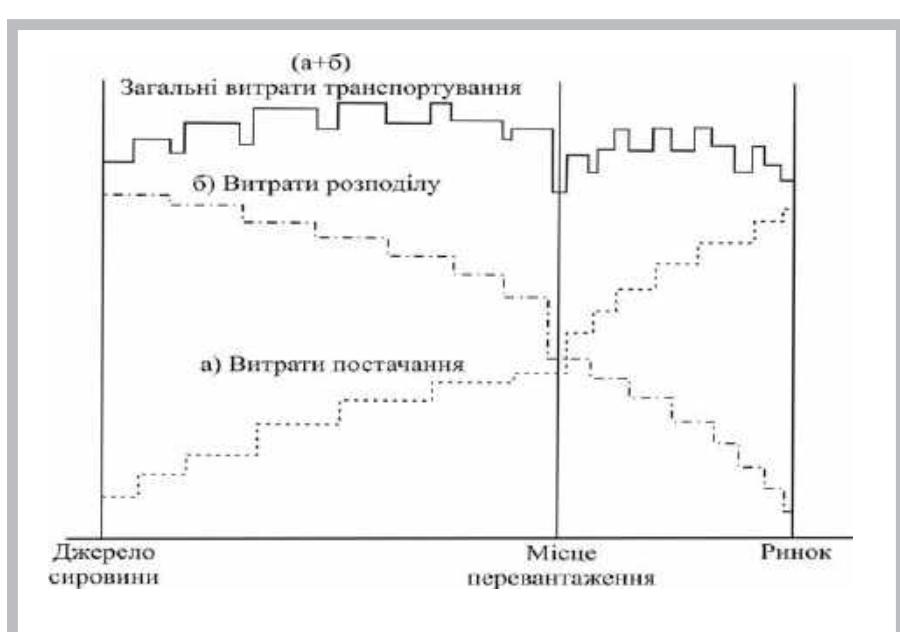

Рис. 30. Криві витрат постачання, дистрибуції (розподілу) і загальних витрат транспорту на одиницю продукції (за Е. М. Гувером, 1962)

Багато виробництв зосереджуються між виробниками (продуцентами) і споживачами (консументами) продукції. Це виникає тоді, коли сировину перевантажують в окремих вузлах транспортних шляхів, постачають з різних місць чи готовий продукт споживають у багатьох місцях.

Як зазначає *Е. Гувер* (E. Hoover, 1962, польське видання його книги “Розміщення господарської діяльності”), витрати транспорту найнижчі у сировинному районі, якщо крива витрат на перевезення сировини стрімкіша, ніж крива витрат на доставку готового товару на ринок (рис. 30). І навпаки: мінімальні витрати транспорту в центрі збути продукції тоді, коли крива витрат на розподіл продукту стрімкіша.

Є багато способів визначення місць мінімальних транспортних витрат. Наведемо один з них – метод *ізодапан*. За А. Вебером, ізодапани – це лінії, які з'єднують точки з однаковими транспортними витратами на одиницю продукції. Пункти найнижчих транспортних витрат окреслює найбільш внутрішня ізодапана найвищого ряду, тобто ізодапана з найнижчим порядковим числом (рис. 31)¹.

¹Льюїс А. Вказана праця (польське видання 1961 р.). Рисунок із праці Р. Доманського.– С. 188.

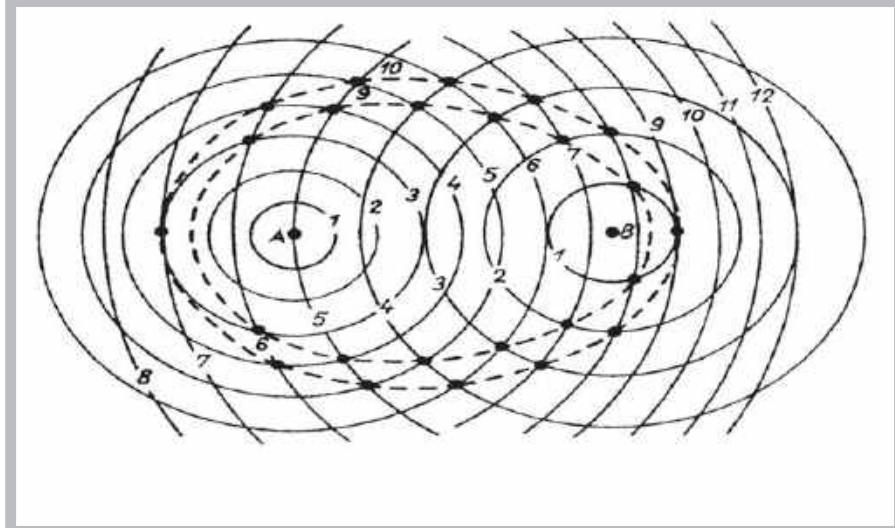

Рис. 31. Конструкція ізодалан

Для обґрунтування конкретного розміщення певного виробництва А. Вебер вводить поняття *індексу орієнтації*. Щоб його визначити, він користується такими міркуваннями. Переміщення складається з трьох компонентів: відстані, ваги транспортованого продукту, зусиль чи затрат на транспортування матеріалів (продукції) на одиницю відстані. Відстань (*км*) і вага (*т*) об'єднують як показники *валових затрат на переміщення* (*Q*) – гривні (*у.о.*) на один тонно-кілометр.

Показник *Q* застосовують у випадку перевезень між двома пунктами. У цьому разі вводять два додаткових поняття (і відповідні показники): переміщення у напрямі переробного підприємства (*Q_a*), так зване *постачальне перевезення*; переміщення від виробника готової продукції до споживача (*Q_b*) – *розподільче (дистрибутивне) перевезення*. Індекс орієнтації (*V*) – це відношенням *Q_a* до *Q_b*:

$$V = Q_a : Q_b.$$

Якщо індекс орієнтації більший від одиниці, то підприємство вибирає місце біля джерел постачання, а якщо менший, то орієнтується на місця призначення продукції.

Зазначимо, що А. Вебер, визначаючи показник *V*, виходив із звичайної *вагової* залежності (це так званий матеріальний індекс).

Цей індекс, на його думку, дорівнює частці від поділу загальної ваги усієї сировини, палива і матеріалів, які надходять на підприємство, на вагу готової продукції. Це дало змогу поділити усі галузі промисловості на дві групи: одні у своєму розміщенні орієнтуються на джерела постачання, інші – на ринок збути.

Однак насправді описаний випадок трапляється рідко. Зазвичай є багато пунктів постачання і багато місць призначення (споживання) готової продукції.

Важливого значення у розміщенні промисловості А. Вебер надає також таким **чинникам, як праця й агломерація**. З прогресом у розміщенні виробництва внаслідок здешевлення перевезень дещо зросло значення чинників праці й агломерації, особливо чинників праці. Тепер важлива не кількість трудових ресурсів, а їхня якість. Отже, виробництво стало територіально тяжіти до місць зосередження висококваліфікованої праці чи до центрів підготовки робочої сили. У багатьох державах прагнуть реалізувати програми розвитку так званих *технополісів* – центрів фундаментальних і дослідно-конструкторських наукових досліджень. У них вищі навчальні заклади готують висококваліфікованих працівників. Тут осідають найсучасніші виробництва комп’ютерної, аерокосмічної техніки, біоінженерії, а також ліків, тонкої і малотоннажної хімії, виготовлення найсучасніших конструкторських матеріалів.

Чинник агломерації відігравав важливу роль на початкових стадіях індустріалізації. Ще у позаминулому столітті Ф. Енгельс (F. Engels) у праці “Становище робітничого класу в Англії” писав, що у великих містах, де все під рукою, легше осісти підприємцеві. Тут ринок сировини і матеріалів, кваліфікована робоча сила, дешевше обходиться будівництво, довезення матеріалів, тут інформація з біржі праці, одним словом, по суті, усі чинники у їхній комбінації є сприятливими для створення нових підприємств. Тому агломерація як велике скупчення “продуктивних сил” різної спеціалізації була суттєвим чинником розміщення промисловості.

Однак промислова агломерація привела до надзвичайного зосередження населення у великих містах та їхніх територіальних скupченнях – міських агломераціях. Виникли, зважаючи на це, соціальні негаразди: великі затрати на внутрішньоагломераційний транспорт і взагалі комунікацію, на водозабезпечення і відведення та утилізацію відходів виробництва і побуту. Погіршився стан природного довкілля.

Тому вже у другій половині ХХ ст. роль цього чинника різко зменшилась. Виявом цього було те, що міста-мільйонери, особливо

їхні агломеративні скупчення, стали втрачати не лише населення (переміщення його передусім у приміські зони), але й, що важливо, промислові підприємства. Тобто чинник агломерації поміняв плюс на мінус. Малотоннажні виробництва, особливо ті, що не потребують великих ресурсів праці завдяки автоматизації і комп’ютеризації технологічного процесу, зосереджуються у віддалених, але добре транспортно з’єднаних місцях, у сільській місцевості.

Як саме виробництво, так і пов’язане з ним населення дедалі більше орієнтуються на місця з чистим довкіллям. Одну з вирішальних ролей почав відігрівати *екологічний* чинник.

Сьогодні розміщення виробництва відбувається в умовах вже складної його територіальної організації. Тому *сама ця організація стала чинником свого розвитку і відтворення*. Постала проблема не так нового розміщення, як реорганізації існуючого, надання його елементам нового змісту в умовах комп’ютерної революції. Наприклад, зміна профілю діючих підприємств, впровадження сучасних технологій, розширення чи звуження. Все це сприяє появі ідеї *гнучкої територіальної організації виробництва (ГТОВ)*¹.

Гнучка територіальна організація виробництва (ГТОВ) передбачає:

1. Швидке й ефективне “налаштування” територіальних господарських систем на вирішення проблем і завдань, що поставлені їхніми суперсистемами. Проблеми і завдання можна окреслити за змістом і за просторовими масштабами. У першому аспекті – це проблеми економічні (продовольча, енергетична тощо), соціальні (освіта, підготовка кадрів), політичні (безпека країни) і екологічні (охорона довкілля загалом чи її компонентів). Інший аспект – це проблеми міжнародні, загальнодержавні, міжрегіональні, регіональні та локальні.

2. Швидке й ефективне усунення невідповідностей між окремими елементами і компонентами територіальних систем, а саме: а) між довкіллям, його природно-ресурсним потенціалом і рівнем, а також характером соціально-економічного розвитку; б) між соціальним, у тому числі працересурсним, потенціалом території та її господарським потенціалом; в) між сферами виробничою і послуг; г) між окремими компонентами цих сфер (наприклад, видобувною й обробною промисловістю, промисловістю і сільським господарством та ін.).

¹ Шаблій О. І. Основи загальної... – С. 297–305.

3. Швидке й ефективне пристосування територіальних систем до змінних за відомими траекторіями демографічною, соціальною і економічною ситуаціями (наприклад, у випадку заздалегідь відомої зміни демографічної ситуації регіону, що впливає в підсумку на його трудові ресурси, необхідна своєчасна перебудова господарської системи з орієнтацією її на розвиток, наприклад, непрацемістких галузей, впровадження працевберігаючих технологій, зміна професійного і кваліфікаційного складу працівників тощо).

4. Швидкий вибір системою оптимального шляху до “виживання” у випадку виникнення непередбачених проблемних ситуацій.

Об’єктивні чинники і логіка внутрішнього розвитку СГ ставлять перед нею на найближчі роки велику проблему – розробити методологічні, теоретичні і методичні засади концепції ГТОВ і суспільства в цілому.

Теорія “полюсів зростання”. Теорію “полюсів” зростання (анг. *poles of growth*) розробив французький економіст **Ф. Перро** (F. Perroux) на початку 50-х років ХХ ст. (рис. 32). Пізніше у 80-х роках вона була удосконалена і поглиблена у працях **Віллера і Мюллера** (Whiller, Müller, 1981) і отримала назwę теорії “полюсів розвитку”. Її положення висвітлені також у праці Н. Вангова і Л. Кляссена (N. Vanhove, L. Klaassen, 1980) “Регіональна політика. Європейський підхід” з урахуванням західно-європейських реалій.

В основі теорії “полюсів зростання” (ПЗ) лежить положення про те, що великі підприємства відіграють фундаментальну роль у розвитку господарства міст і довколишніх територій. Як пункти прискореного розвитку, такі підприємства разом з поселенням їх локалізації називаються **полюсами зростання**. У працях Перро зазначено, що велике **підприємство-урухомлювач** обов’язково має бути промисловим. Це характерна ознака індустриальної епохи. Пізніше увага була звернена на можливу роль бути урухомлювачами локального і регіонального зростання також підприємств (закладів) сфери послуг, рекреації, транспорту тощо.

Автори ПЗ висувають три вимоги до підприємства (закладу), що створює полюс зростання¹:

- мати великі розміри, щоб безпосередньо чи посередньо вплинути на господарство території;
- належати до галузі, яка розвивається динамічно;

¹ Domacki R. Podstawy planowania przestrzennego. – Poznac; Warszawa, 1989. – S. 59.

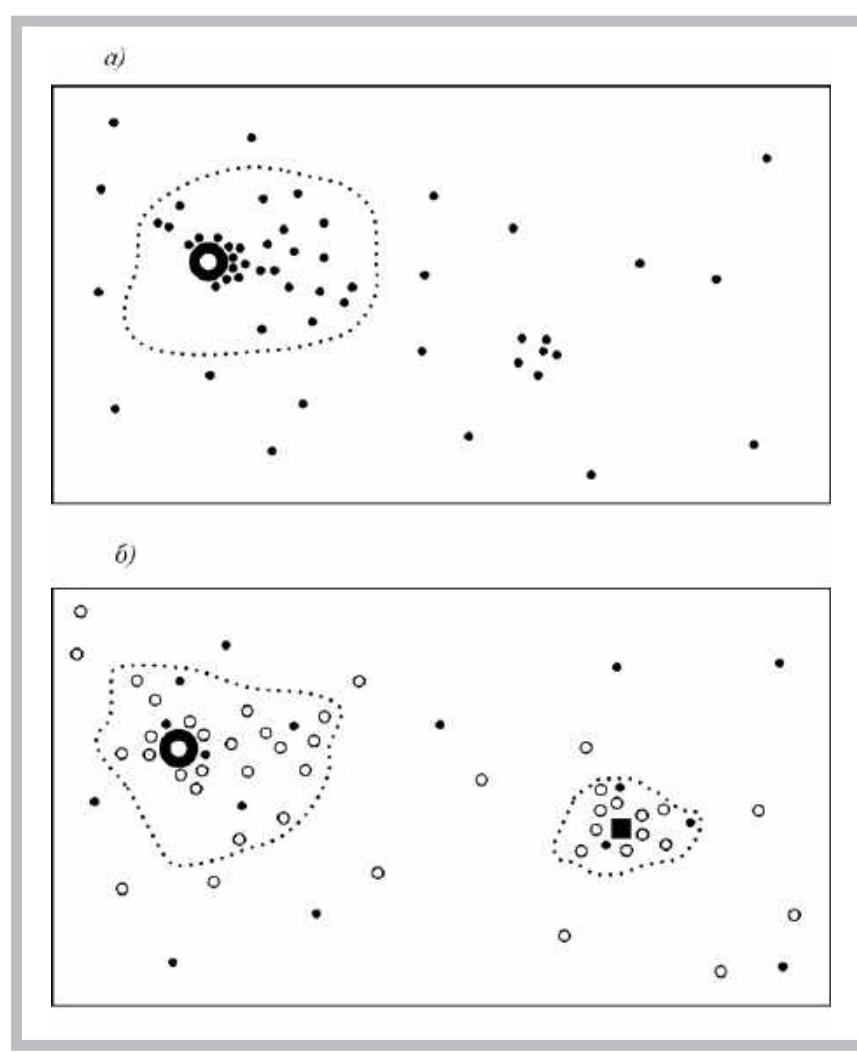

Рис. 32. Схема “полюсів зростання”:

a) полюс зростання на фоні регіону:

● - збуджувач зростання; ● - збуджениі підприємства (заклади);

b) полюси зростання на фоні регіону:

● - збуджувач зростання першого ступеня;

■ - збуджувач зростання другого ступеня;

○ - збудженні підприємства (заклади) першого ступеня;

● - збудженні підприємства (заклади) другого ступеня.

мати багатосторонні та інтенсивні зв'язки з іншими галузями для того, щоби велику кількість урухомлюючих ефектів можна було передати їм.

За допомогою цих зв'язків підприємство-урухомлювач впливає на інвестиції (капіталовкладення) в інших підприємствах (закладах), інспірує нововведення, перетворює галузеву і територіальну структуру свого регіону чи сусідніх територій (рис. 32).

Велике підприємство-урухомлювач може бути пов'язаним з іншими підприємствами (закладами) технологічним збудом готової продукції, кадрами. Галузі і підприємства, які у цьому випадку виникають, називаються *збудженими*. Такими можуть бути банкова справа, підготовка кадрів, проектування, охорона здоров'я та ін. Отже, з часом “полюси зростання” перетворюються у “*полюси розвитку*”, бо змінюють усе соціальне життя у сфері своєї дії.

Р. Доманський (R. Domacski, 1989) виділив чотири форми (поляризації), в яких виявляється поляризаційне зростання (розвиток)¹.

*Технічна поляризація*буває двох видів:

- підприємство-урухомлювач зумовлює потребу створення нової взаємозалежної одиниці;
- притягує до себе вже існуючу одиницю.

З огляду на це виникають вигоди технологічні (близькість постачальників і споживачів) та економічні (зниження витрат одного підприємства у зв'язку з функціонуванням іншого, біжнього).

Прибуткова поляризація полягає у тому, що реальні прибутки населення, підприємств, регіональної адміністрації дедалі більше переходять із сфери споживання у сферу нагромадження, тобто ідуть на інвестиції. Інтенсивність цього переливання прибутків залежить: а) від обсягів регіонального споживання, б) відпліву фінансових засобів, які заробляють працівники поза регіоном; в) нагромаджень підприємств, які залишаються у регіоні після відрахувань до центрального бюджету, г) масштабів і диференціації господарської діяльності у регіоні.

Психологічна поляризація полягає у тому, що малі підприємства, залежні від великих (урухомлювачів), часто діють у руслі великих, маючи від цього певну економічну вигоду і стабільність.

Географічна поляризація. Полюс зростання чи підприємство-урухомлювач, зазвичай, є змістово і просторово центральними. Інші підприємства (заклади), що збуджені урухомлювачем, можуть розміщуватися безпосередньо біля нього або на деякій відстані.

¹ Domacski R. Podstawy planowania przestrzennego... – S. 60–61.

Важливою є проблема вибору таких центрів біля полюса зростання, щоб ефект від цього був якнайкориснішим.

Виділяють і негативні сторони зазначеної “поляризації суспільного ландшафту”. Особливо на початку розвитку полюсів зростання, коли збільшуються територіальні диспропорції між полюсами зростання і навколоишньою територією. З часом ці невідповідності зменшуються. Трапляються випадки, коли сам полюс зростання втраче свою буджувальну силу і затухає. Виникає потреба його *заміни (субституції)* на інший полюс зростання. Тоді виникає новий процес реструктуризації, пристосування усіх раніше збуджених одиниць до нової ситуації.

Теорії регіоналізації стосуються процесів обґрунтування поділу всієї земної поверхні або її великих частин на менші фрагменти, але такі, що відіграють важливу роль у світі, на континенті чи у межах країни – райони, регіони.

Наприклад, говорять про “Південно-Східний регіон Азії”, що охоплює чимало країн цієї частини евразійського континенту із специфічним для них політичною та економічною історією, характером природного довкілля, культурою населення та ін. Інший приклад стосується певної країни. Зокрема, коли говорять про Західний регіон України, то мають на увазі не лише ту її частину, яка розташована у західній її частині, але й те, що ця територія виділяється особливими рисами на фоні усієї держави, характеризується спільністю історико-політичних процесів, особливим менталітетом її населення, умовами господарського розвитку тощо.

Поняття “регіоналізація” вживають у двох значеннях:

- як процес наукового обґрунтування регіону (-ів), визначення його (їхніх) просторових меж і складу, а також загальних рис;
- як реальний поділ земної поверхні, зосередженій на ній елементів суспільства чи суспільства в цілому на окремі великі частини.

Регіоналізація буває інтегральною і спеціальною (компонентною). **Інтегральна** регіоналізація – обґрунтування окремішності частин земної поверхні разом з їхнім суспільним наповненням. **Спеціальна** регіоналізація – це обґрунтування існування і розвитку геопросторових частин в окремих сферах суспільства. Якщо такою сферою є господарство, то це **економічна**, якщо населення – тоді це **демографічна**, якщо політична сфера – то це **політична**, якщо соціальна сфера – то це **соціальна** регіоналізація тощо.

Теорія регіоналізації розвивалася передусім у тих державах, які самі були великороз простірними або володіли значними територіями поза своїми національними кордонами, тобто були імперіями. Тому теоретичні положення з цієї галузі науки, а також конкретні спроби регіоналізації були зроблені вченими саме цих держав – *М. Баранським* (Н. Баранский) та *М. Колосовським* (Н. Колесовский) в Росії та проф. Р. Гартшорном (R. Hartshorn) – у США. Значний внесок зробили вчені й інших країн. Наприклад, праці професора Селми Ниммик (S. Niemmi) стосувалися так званої мікрорегіоналізації Естонії. Незаперечний внесок і українських географів, зокрема акад. С. Рудницького, проф. А. Синявського, проф. В. Садовського.

Теорія регіоналізації є однією з найрозвиненіших у науковому багажі СГ. Однак вона стосується головно регіоналізації окремих країн. Серед різних теорій регіоналізації найрозвиненіша теорія економічного (економіко-географічного) районування, яку розвивали економісти й економіко-географи. У цій теорії окреме місце належить інтегральному і галузевому (міжгалузевому) районуванню.

Поняття економічного (економіко-географічного) району. Є, як мінімум, три підходи до розуміння такого району.

Перший підхід. Економічний (економіко-географічний) район – це господарсько своєрідна частина земної поверхні, що відрізняється від інших частин. Тобто район – це своєрідна територіальна господарська відмінність.

Другий підхід пов’язує поняття району із *закономірним поєднанням* господарських явищ на певній території. Український учений проф. Валентин Садовський писав: “Під економічним районом слід розуміти певну відмежовану територію, на якій господарське життя в цілому, чи певна група господарських явищ пов’язана певною закономірністю”¹. Це визначення є актуальним і сьогодні.

Третій підхід економіста П. Алампієва². На його думку, економічний район – це географічно цілісна територіальна частина народного господарства, яка має виробничу спеціалізацію, характеризується тісними внутрішніми економічними зв’язками і пов’язана з іншими частинами територіальним поділом праці³.

¹ Садовський В. Світове господарство... – С. 11.

² Походив із Сіверської України. У 1920-х роках публікував літературні твори українською мовою.

³ Алампіев П. М. Экономическое районирование СССР. – Москва, 1959. – С. 11.

Сьогодні використовують поняття соціально-економічного і суспільно-географічного району. Вони відображають не лише нову якість господарства і суспільства в цілому на зламі тисячоліть, але й структурні особливості районів.

Соціально-економічний район (СЕР) – це географічно цілісна, просторово відмежована частина країни, на якій елементи господарського і соціального життя утворюють органічну єдність. Відповідно, суспільно-географічний район (СГР) є просторово відмежованою частиною країни, в якій органічна єдність створена елементами економічної, соціальної, демографічної та екологічної сфер.

Якщо в СЕР увага зосереджується передусім на економічній сфері, у її найтіснішому генетичному та функціональному зв'язку із сферою соціальною, то в СГР – на головному і визначальному компоненті суспільного життя – людині.

Отже, найвужчим поняттям є економічний, а найширшим – суспільно-географічний район. У широкому розумінні всі ЕР і СЕР є суспільно-географічними, так само, як усякий ЕР є і соціально-економічним. Водночас економічне районування стосовно суспільно-географічного є компонентним, бо регіоналізується лише одна сфера – господарська.

Чинники районоформування. В економічній географії розроблено концепцію чинників районоформування.

Чинники районоформування – це рушійні сили, які суттєво впливають на процеси розвитку і функціонування району, його структуру і геопросторові межі.

Чинники впливають на розвиток чи функціонування району в цілому і на його окремі сторони, зокрема, на компонентну чи територіальну структуру. Наприклад, наявність у якісь частині країни родючих ґрунтів і достатніх тепла та вологи може стати чинником розвитку сільського господарства певної спеціалізації (для цього потрібні ще інші чинники). Відповідно, спеціалізація аграрної сфери стає чинником (знову ж таки за сприяння інших) розвитку харчової і легкої промисловостей. Спочатку формується потужний агропромисловий **міжгалузевий район**. Якщо це початковий етап освоєння регіону, то міжгалузевий район є одночасно і економічним районом.

Отже, на початковому етапі (виникнення і становлення) району особлива роль **сприятливих чинників**, якими визначається його головний економічний профіль і межі. На подальших етапах розвитку галузево-

компонентна, територіальна структура, зазвичай, ускладнюються, а межі змінюються у контексті взаємозв'язку із сусідніми територіями (акваторіями).

Більшість авторів виділяють серед найголовніших чинників районоформування такі: географічний поділ праці, природно-географічний, працересурсний, матеріальної бази і науково-технічної інфраструктури, географічного положення території, регіональної політики держави. Треба зважати й на сучасні чинники: міждержавної інтеграції, економічної глобалізації, інформатизації процесів виробництва та ін.

Чинник географічного поділу праці у теорії економічного районування вважали найголовнішим. Зауважимо, що у радянській період підкреслювали лише роль *територіального* поділу праці. Однак, як відомо, вже віддавна важливу роль у формуванні районів відіграє і *міжнародний* поділ праці. Роль міжнародного поділу праці у минулому була не менша, ніж територіального (внутрішньодержавного). Це особливо стосувалося регіонів у межах залежних, зокрема й колоніальних країн. Чим можна пояснити формування, наприклад, міdevидобувного району у Бельгійському Конго як не міжнародним поділом праці (звичайно, за наявності у цьому регіоні мідних руд).

Географічний поділ праці, як зазначалося, сприяє просторовій локалізації певних видів людської діяльності на певних територіях (акваторіях). В його основі закладена економічна вигода виробників продукції. А його сила виявляється в умовах високорозвиненого суспільного поділу праці, ринкових відносин. Тому за відсутності ринкових відносин, зазвичай, не говорять про розвиток економічних районів, а про формування *територіальних економічних (господарських) відмінностей*.

Наприклад, внаслідок порівняно низького рівня розвитку економіки України-Русі і недостатнього внутрішньодержавного поділу праці виділяли дві територіальні господарські відмінності: поліську і лісостепову. Пояснити їхній довготривалий розвиток чинником територіального поділу праці недостатньо. Очевидно, тут рушійну роль відіграв природно-географічний чинник.

Природно-географічний чинник був і є одним із найголовніших, що визначає на початкових етапах районоформування економічне спрямування регіону, а у подальшому – його галузеву і навіть територіальну структуру.

Природне середовище впливає на розвиток і функціонування району, (рельєф і кліматичні умови, викопні ресурси тощо).

|| Головне ж – це природно-ресурсний потенціал регіону.

Виділимо лише декілька особливостей природно-ресурсного потенціалу регіону:

- *обсяги, склад і якість.* Від обсягів природно-ресурсного потенціалу залежить масовість виробництва району, його концентрація (виробнича і територіальна). Склад природно-ресурсного потенціалу впливає на галузеву структуру господарства району. А якість (великий відсоток корисної речовини у руді, значний відсоток гумусу у ґрунті, великий дебіт джерел лікувальної мінеральної води тощо) впливає на економічну ефективність функціонування окремих видів діяльності, що ґрунтуються на окремих складових природно-ресурсного потенціалу і району в цілому;

- *територіальні поєднання природних ресурсів.* Територіальні поєднання природних ресурсів – це сукупність декількох видів природних ресурсів, зосереджених на певній території. Особливо важливі для формування району ті територіальні поєднання природних ресурсів, складові яких необхідні для певного виду виробництва (сфери послуг) чи взаємозв'язують групи видів людської діяльності. Поєднання рекреаційних ресурсів (мінеральні цілющі води, гірське чисте повітря, красиві краєвиди тощо) на території Українських Карпат для розвитку рекреації; або газонафтovі, гірниchoхімічні (сіль, сірка, озокерит), водні та інші ресурси Підкарпаття для розвитку паливно-енергетичного чи хімічного комплексу;

- *взаємозамінні види природних ресурсів,* наприклад, паливних (нафта, газ, вугілля, горючі сланці, деревина, гідротермальні в Українських Карпатах), гірниchoхімічних та ін. Це дає змогу використовувати одні види після вичерпання інших, не змінюючи принципово галузевої структури району;

- “*конкурентні*” види природних ресурсів, скажімо рекреаційних і гірниchoхімічних, на одній і тій самій території. Прикладом може стати територіальне поєднання цілющих мінеральних вод Трускавця і Східниці з нафтогазовими ресурсами Борислава і Східниці, калійними солями Стебника. Це потребує не лише економічного, але й соціального та екологічного обґрунтування розвитку “конкуруючих” галузей на підставі цих ресурсів;

- *поділ природно-ресурсного потенціалу на потенціал ресурсів місцевого, загальнорайонного, міжрайонного (загальнодержавного) і світового значення.* Ця риса особливо важлива на початковій стадії використання потенціалу, бо з нею пов’язані обсяги інвестицій (і шляхи їх залучення), інвестиційна привабливість регіону для зовнішніх вкладників, якщо ресурси

мають, наприклад, загальнодержавне чи світове (міждержавне, загальноконтинентальне) значення;

• екологічний стан природно-ресурсного потенціалу впливає як обмежуючий чинник на рівень розвитку галузей регіону і загалом визначає доцільність їх розвитку в ньому.

Працересурсний чинник впливає на рівень розвитку району, його спеціалізацію, на спектр видів людської діяльності в ньому. Велику роль відіграє як кількісна (в тому числі структурна), так і якісна сторона працересурсного потенціалу.

За кількістю трудових ресурсів регіони поділяють на праценадлишкові і працедефіцитні. Цим великою мірою визначається розвиток у структурі господарства району працемістких видів діяльності чи впровадження у його виробництвах працевбірігаючих технологій. Якщо інші чинники (наприклад, високоекономічні природні ресурси) потребують розвитку працемістких галузей, то працересурсний чинник стає лімітуючим. Необхідні великі затрати на мобілізацію робочої сили з інших територій, де є надлишок трудових ресурсів.

Структура трудових ресурсів за віком, статтю, соціальним станом і навіть їхній національний склад прямо і посередньо визначають структуру господарського комплексу. Велика кількість населення молодшого працездатного віку (16–30 років) свідчить про значні можливості для економічного розвитку району у найближчі 25–50 років; розподіл населення за статтю на чоловіків і жінок є чинником, що зумовлює необхідність розвитку сфер і галузей діяльності відповідно з перевагою чоловічої чи жіночої робочої сили (відомо що, наприклад, жінки більше зайняті у легкій і харчовій промисловості та у сфері послуг, наприклад, в освіті, рекреації тощо).

Якісна сторона працересурсного потенціалу. Наявність у регіоні висококваліфікованих спеціалістів і центрів їхньої підготовки сприяє зосередженню у ньому відповідних видів людської діяльності – точного машинобудування, приладобудування, виробництва ЕОМ і створення програмного продукту, сучасних засобів комунікацій тощо.

Структура зайнятості за галузями і у територіальному аспекті є чинником закріплення відповідної компонентної і територіальної структури району. Це чинник інерційної дії, пов’язаний зі слабкою міжгалузевою чи внутрішньорегіональною міграцією населення.

Взаємозамінність праці і капіталу. Дефіцит трудових ресурсів у регіоні може успішно замінити впровадженням працезберігаючих технологій.

Чинник безробіття впливає прямо і посередньо як на ефективність використання працересурсного потенціалу, так на розвиток району у перспективі.

Чинник матеріальної бази регіону та його інфраструктури є сукупністю матеріальних засобів, капіталом, створеним у регіоні у попередній період. Галузева структура цих засобів (особливо так званих основних фондів), їхній територіальний розподіл великою мірою закріплюють існуючу галузеву і територіальну структуру його господарства, визначають шляхи подальшого розвитку, їхню ефективність. Наприклад, у структурі матеріальної бази Придніпров'я левову частку займають засоби чорної і кольорової металургії, хімії та енергетики. Це у сукупності з іншими чинниками (природно- і працересурсним) закріплює зазначені галузі на цій території і на майбутнє. Однак велика фізична і моральна зношеність цих фондів потребує або їх поновлення або, що сьогодні актуальне, реструктуризації всього господарського комплексу регіону на новій технологічній основі.

Так само чинник інфраструктури – виробничої, соціальної, науково-технічної, екологічної та інтелектуальної – є тим, що стимулює розвиток регіону чи стимулює його.

Сьогодні всі інфраструктури мають рівнозначні, хоч і різні за метою діяльності функції. Наголосимо на особливості ролі *транспортно-комунікаційної* інфраструктури, функція якої полягає в об'єднанні людської діяльності різних галузей і територій району в одне органічне ціле. У сучасному світі дедалі важливіше місце у цьому виді інфраструктури відведено комунікації сфери зв'язку (внутрішнього і зовнішнього).

Чинник географічного, особливо економіко- і транспортно-географічного положення регіону. Він значною мірою визначає місце району у національному комплексі країни, а також на міждержавному і світовому рівні. Наприклад, причорноморське положення Південного району України суттєво впливає на розвиток у ньому експортно-імпортних функцій. Він є репрезентантом України на зовнішніх ринках, особливо середземноморському. Його інфраструктура є галузевий склад господарства великою мірою пов'язана з цими функціями (поєднання у транспортних вузлах ліній залізничних, морських, річкових і трубопровідних комунікацій, підготовка кадрів для морського транспорту, особливо торгового флоту, виробництво водотранспортних засобів та ін.).

Регіональна політика держави. Це поняття можна трактувати як:

а) державне (не громадське, самоврядне) регулювання територіального суспільного (в тому числі економічного) розвитку;

б) регулювання розвитку регіонів, що здійснюється *центром*, яким, зазвичай, є столиця країни. Базовим об'єктом регіональної політики в Україні тепер є обласний регіон. Однак такими об'єктами можуть бути регіони вищого (міжобласного) і нижчого (внутрішньообласного) чи навіть локального рівня. Зауважимо, що проблема *депресивних регіонів* – міжобласних (територія Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну; територія українського Полісся) чи внутрішньообласних (територія Львівського Розточчя; Трускавецького курортополісу) – не може бути вирішена лише силами областей. Вона потребує, державної уваги на тривалий час.

Чинник міждержавної інтеграції (в його основі лежить закон географічної інтеграції) сприяє передусім формуванню економічних регіонів на пограничні двох (часом і трьох) країн. Прикладом може бути формування єврорегіонів на межі Польщі і Німеччини (“Нисса”), Польщі та Словаччини (“Татри”), Польщі й України (“Буг”) та ін. Однак не треба зводити роль цього чинника лише до формування єврорегіонів. Будь-який активний розвиток регіону певної країни, що здійснюється з допомогою навіть однієї (може і просторово віддаленої) країни і тим більше – міжнародного капіталу є свідченням впливу зазначеного чинника.

Чинник міждержавної інтеграції є виявом нового чинника *глобалізації*, зокрема економічної. Особливо сприятливі умови для вияву цього чинника виникли у країнах постсоціалістичних. Проте відсталість структури національного господарства цих країн чи їхніх окремих регіонів (наявність важких галузей промисловості, великих технічно відсталих підприємств та ін.) є чинником, що стримує глобалізаційні процеси. Перепоною є також застаріле національне законодавство. Однак розвиток глобалізації не повинен суперечити національним інтересам країн і регіональним інтересам їхніх районів.

Чинник інформатизації. Суспільство швидко переходить до інформаційної стадії розвитку, роль інформатизації в економічному розвитку країн та їхніх регіонів різко зросла. Виробництво інформації, особливо науково-технічної, її передавання, зберігання і можливості використання є чинником, який докорінно змінює як обличчя країн і районів, так і їхнє місце у світовому співтоваристві. Особливу роль у цьому відіграє система Інтернет.

Принципи районізації. *Принципи районування* – це наукові положення, якими користуються учені у процесі обґрунтування мережі районів певної країни. Виділяють дві групи принципів: загальні і конкретні.

Загальні принципи – це філософсько-методологічні положення, характерні для будь-яких досліджень. До них належать: принцип реальності та принцип історизму.

Принцип реальності району (його ще називали принципом об'єктивності) передбачає, що дослідник перш ніж приступати до районування (і під час цього процесу), повинен бути глибоко переконаним в існуванні районів як таких.

Отож район – це не спосіб упорядкування геопросторової інформації, не просто “смислові конструкції”, а реальний феномен. Він формується, по-перше, людською життєдіяльністю, результатом якої є відтворення людського потенціалу, продукції чи послуг; по-друге, цими результатами територія прямо чи посередньо виступає у її зв’язках з іншими територіями; по-третє, ця діяльність має організовані форми (наявність підприємств, закладів, їхніх асоціацій тощо), в тому числі у просторовому аспекті (населені пункти, комунікації, їхні вузли тощо).

Проте є і “суб’єктивна” (на відміну від “об’єктивної”) сторона принципу реальності. Район – це також абстракція, поняття. Тому ефективність районізації залежить від того, який обсяг і зміст вкладають у це поняття. Плутанина щодо районів України, полягає у тому, що *по-різному трактують поняття економічного району*.

Саме тому ми пропонуємо цей принцип називати принципом реальності (бо поняття, як явища суб’єктивного характеру, є реальними), а не об’єктивності.

Принцип історизму передбачає урахування процесів довготривалого існування районів у часі. Саме за цим принципом кожен район розглядають як такий, що *розвивається у часі* і має якісно відмінні етапи: зародження, становлення, повноцінного сталого розвитку, трансформації у район з іншими структурою і змістом.

За таким підходом можна, по-перше, обґрунтувати, на якому якісному етапі перебуває район; по-друге, визначити, які чинники діяли і діють, сприяючи чи стримуючи його розвиток; по-третє, пояснити його сучасний стан і визначити перспективи розвитку чи трансформації.

Серед принципів виділимо такі: конструктивності, економічної (соціальної, екологічної) ефективності, спеціалізації, комплексності, провідної ролі

ядер районоформування, єдності економічного районування і територіально-адміністративного поділу країни.

Конкретні принципи – це наукові положення, в яких відображаються закони і закономірності територіальної організації суспільства, а також чинники районоформування і функціонування районів, якими повинен користуватися учений у процесі районізації.

Принцип конструктивності. У сучасних умовах цей принцип передбачає урахування і розроблення регіональної політики стосовно формування мережі районів країни; спрямування районів на розв'язання загальнодержавних, власне районних чи локальних проблем. Отже, район не є феноменом територіальної організації економічної сфери суспільства, який формується стихійно, а свідомо організується, програмується і прогнозується.

Принципи економічної, соціальної та екологічної ефективності треба розглядати як окремо (за свою складовою ефективності), так і разом. Зрозуміло, коли район є економічним, то він повинен розвиватися і функціонувати економічно ефективно. Зауважимо, що в СРСР спочатку вважали, що район – це територіальний виробничий комбінат, де всі його складові частини (галузі, підприємства) працюють злагоджено (детерміновано, як годинниковий механізм) на підставі єдиного плану, виконуючи загальнодержавні завдання. Через галузі спеціалізації райони трактували як *виробників (продукентів)*. Це був односторонній підхід, бо, зазначимо, райони одночасно є і *споживачами (консументами)*. Економічна ефективність району – це й є *економічна ефективність його підприємств і їхніх зв'язків*. Якщо такої нема, тобто підприємства чи навіть галузі (як сукупність підприємств) є економічно неефективними, то їх недоцільно розвивати у районі. Інша річ, коли ця неефективність є тимчасовою, а підприємства виконують важливу не лише загальнодержавну, але й регіональну, і навіть локальну функцію. Тоді держава своєю регіональною політикою може створювати фонди на розвиток таких підприємств, надавати їм субсидії з тією умовою, щоб з часом вони були повернені.

Соціальна ефективність має бути головним принципом районування. Вона передбачає урахування соціальної орієнтації всієї економіки регіону: забезпечення якнайповнішої зайнятості населення; ліквідацію чи зменшення соціальних конфліктів передусім у районі, ліквідацію бідності населення, усунення соціальних негараздів (злочинність, соціальна напру-

женість і нестабільність тощо), розвиток сфери послуг (охорони здоров'я, культури, освіти, побутового обслуговування тощо).

Із принципами соціальної та економічної ефективності тісно пов'язаний принцип *екологічної ефективності*. Він охоплює проблеми сталого економічного і соціального розвитку району в контексті збереження природного довкілля.

Принцип спеціалізації передбачає врахування дії закону територіального поділу і закономірності територіальної спеціалізації. В СРСР головну увагу звертали на всесоюзну спеціалізацію. В ринкових умовах ця спеціалізація може бути і міжнародною (як і географічний поділ праці), і загальнодержавною, і внутрішньо-районною (спеціалізація окремих частин регіону з метою забезпечення товарами чи послугами іншої його частини).

Принцип комплексності потребує урахування дії закону територіальної інтеграції і закономірності комплексності. Звичайно, у минулому комплексність розуміли лише у зв'язку із спеціалізацією і то переважно виробничою. Зараз комплексність трактують як соціально-економічну і ширше – суспільно-географічну *збалансованість*: між станом довкілля, його потенціалом і соціальною та економічною сферами, між економічною і соціальною сферою (наприклад, відсутність безробіття, відповідність кількості робочих місць у розрізі окремих галузей кількісним і якісним характеристиками працересурсного потенціалу). А вже з урахуванням цих відношень і пропорцій можна вести мову про збалансованість і пов'язаність у виробничій сфері (енерговиробничі цикли, наприклад).

Принцип провідної ролі ядер районоформування. В радянські часи його називали принципом провідної ролі індустриальних (пролетарських, робітничих) центрів. У постіндустріальному суспільстві зводити процеси районізації до врахування вирішальної ролі промислових центрів вже недоречно. Бо багато з них змінюють свої функції – стають центрами фінансово-економічними, рекреаційними (Львів, наприклад, розвивається у руслі розвитку міжнародного туризму), науково-освітніми, інформаційними та ін. В Україні велика роль міських осередків у відновленні культурних та історичних цінностей народу.

Тому, зважаючи на “опорний каркас” міських поселень регіону, їх треба розглядати як провідні ядра районоформування. Вони фокусують у собі не лише економічне, але й соціальне життя навколоїшніх територій, є генераторами наукової думки, технологічних і організаційних ноу-хау, виробниками програмного

продукту тощо, які хвилями поширяються як всередині регіону, так і далеко поза ним.

Принцип єдності економічного (соціально-економічного) районування і територіально-адміністративного устрою країни. Головні його ознаки:

- а) межі районів не повинні перетинати територіально-адміністративних меж;
- б) не може приєднуватися до певного району частина певної територіально-адміністративної одиниці;
- в) у район вищого ступеня територіально-адміністративні одиниці входять повністю;
- г) можливе виділення районів, які не мають відповідників у територіально-адміністративній структурі країни. Наприклад, Східний (Донбасівський) район не має відповідної єдиної територіально-адміністративної одиниці;
- д) можливе виділення районів (регіонів) як єдності декількох адміністративних одиниць сусідніх держав (у єврорегіон “Буг” входять Волинська область України і Люблінське воєводство Польщі).

Усі принципи, що були обґрунтовані у радянський період, у сучасних умовах суттєво змінюють свій зміст і застосування. Крім того, тепер слід виділити і деякі принципи, які раніше не використовували або які були формальними. Це національний принцип і принцип достатньої різноманітності регіонів.

Національний принцип районування. Про нього писали українські вчені: акад. С. Рудницький і проф. В. Садовський. Іноді про нього говорили і у радянській літературі. Однак ніколи не дотримувалися. Наприклад, три республіки радянської Балтії (Литва, Латвія, Естонія) входили в один район – Прибалтійський. А одна республіка – Україна – була поділена на три всесоюзних райони, і з позиції регіоналізації її не розглядали як окремий район (хоч і таке бачення зводило б її до регіону СРСР, що й насправді було).

Національний принцип означає урахування у процесі регіоналізації фактичного розміщення певної нації. Тому національно свідомі українські вчені зазначали, що, перш ніж районувати Україну, треба об'єднати у єдине державне ціле всі українські етнічні землі.

Під час районування треба уважно враховувати розміщення етнічних і національних меншин. Зокрема, це стосується мезо- і мікрорегіоналізації.

Принцип достатньої різноманітності району ми запропонували у 1993 р.¹ Відомо, що внаслідок багатьох причин (економічна криза, соціальний вибух, війна, екологічна криза тощо) господарство регіону зазнає занепаду. Цей занепад тим більший, чим вужчий спектр галузей господарства району. Тому, у процесі районування слід звернути особливу увагу на можливості урізноманітнення цього спектра завдяки місцевому потенціалу.

Наприклад, Українські Карпати багаті на рекреаційні ресурси. З огляду на це деякі вчені рекомендують усі сили зосередити на розвитку туризму, санаторно-курортного лікування, сфері відпочинку. Це правильно, якщо паралельно розвивати інші галузі, які орієнтуються на місцеві (лісові, наприклад) трудові ресурси, потреби місцевого споживача. У випадку кризи рекреаційної галузі (екологічні аварії, епідемії тощо) втрати компенсуватимуться іншими галузями і секторами.

Принаймні три групи галузей обов'язкові у кожному регіоні: сільське господарство разом з харчовою промисловістю, енергетика, яка може працювати автономно, і промисловість будівельних матеріалів. Вони дають змогу регіону виживати у кризових ситуаціях, згладжувати *флуктуації* (різкі перепади) в економічній життєдіяльності суспільства.

Концепції територіальної структури економічного району і рівнів економічного районування. Це найбільш розвинені концепції в системі теорії економічної (економіко-географічної) регіоналізації. По суті, маємо одну концепцію, яка характеризується різними підходами до проблеми економічної регіоналізації країни.

Концепція територіальної структури економічного району стверджує, що виділяється лише один рівень економічного районування – генеральний, головний. Тобто у територіальній організації національного комплексу можна виділити лише великі (вони же головні, генеральні) райони.

Все інше – це складові їхні частини, підсистеми аж до елементарних складових частин – економічних пунктів та економічних центрів. Це підхід унікальному: кожен головний район є однічним, неповторним.

Інша концепція – *рівнів економіко-географічної регіоналізації* – передбачає, що є економічні (економіко-географічні) регіони різного

¹ Шаблій О. І. Актуальні методологічно-теоретичні проблеми дослідження компонентної структури Карпатського регіону // Українські Карпати: проблеми і перспективи. – Львів, 1993. – С. 36–44.

просторового рівня: поряд з великими районами в їхньому складі чи навіть окремо можна виділити райони нижчого і найнижчого рівнів. Тобто відділяють макрорівень, мезорівень, мікрорівень.

Макрорівень в Україні утворюють міжобласні райони. Наприклад, Карпатський чи Донбасівський. *Мезорівень* – обласні та внутрішньообласні райони. Наприклад, на Тернопільщині – це Центральний, Північний і Південний внутрішньообласні райони. *Мікрорівень* – низові адміністративні райони та їхні специфічні територіальні частини. Наприклад, територія Дрогобицького району. Однак у ній виділяються дві відмінні господарські частини – передгірна і гірська – з різними умовами господарювання, рівнями розвитку господарства і його галузевої структури.

Відповідно до другого підходу можна говорити і про *мегарівень*, тобто надрайонний або зональний. Зокрема, у територіальній структурі господарства України можемо виділити три господарські (вони і природно-господарські) зони: Поліська, Лісостепова, Степова (і окремо – Гірсько-карпатський природно-господарський макрорівневий і Кримськогірський мезорівневий райони).

Суспільно-географічна регіоналізація. Концепція унікальності стосується не так економіко-географічного, як соціально-економічного і ширше – суспільно-географічного району. Поняття суспільно-географічного району розроблено у 1994¹.

Згідно з цією концепцією, суспільно-географічний район (СГР) – це великий регіон країни, територія якого тісно пов’язана з найбільшим розташованим на ній населеним пунктом – демографічним, урбаністичним, соціальним, культурним та економічним ядром, що визначає її (території) геопросторову організацію і зовнішні функції.

Першою ознакою СГР є тісна соціально-економічна, демографічна і культурна пов’язаність його території з головним ядром, яким є найбільше за кількістю населення місто.

Відповідно до цього економіка і соціально-географічне положення будь-якої частини цієї території у загальнодержавному масштабі визначаються передусім її близькістю до такого головного функціонально-територіального ядра. Отже, просторові розміри району залежать від розташування (зокрема, для прикладу, по Україні) головних осередків суспільного життя і діяльності – міст-мільйонерів. Як відомо, таких міст є п’ять: Київ, Харків,

¹ Шаблій О. І. Соціально-економічне районування України // Проблеми географії України: Матеріали наук. конф. (Львів, 25–27 жовт. 1994 р.). – Львів, 1994. – С. 232–235.

Донецьк, Одеса, Дніпропетровськ. До них наближаються Львів і Запоріжжя (денне населення Львова досягає мільйона). Зазначені міста – це соціально-економічні, культурні, адміністративні (обласні центри) і значною мірою політичні (Київ – столиця, Харків – колишня столиця, Львів – столиця Галицько-Волинського королівства, ЗУНР тощо) осередки України, які організовують навколо них населені пункти, також інші обласні центри у компактні єдності – територіальні суспільні утворення чи соціально-економічні райони. Внаслідок цього в Україні сформувалися такі СГР: Центральний (ядро – Київ); Західний (Львів); Північно-Східний (Харків); Східний (Донецьк); Центрально-Східний (Дніпропетровськ)¹; Південний (Одеса).

Другою ознакою СГР є формування у великому регіоні територіальної суспільно-географічної системи (ТСГС) – такого просторового поєднання населення, соціальної, економічної і екологічної сфер, у якому на підставі їх взаємозв'язку, збалансованості та взаємодоповнення створюються оптимальні умови для життєдіяльності суспільства.

Звичайно, основою, цементуючим стрижнем ТСГС є ТВК. Він є раціональним поєднанням галузей і видів діяльності виробничої сфери, що має додатковий економічний ефект завдяки зменшенню транспортних витрат, повнішому використанню сировинних та енергетичних ресурсів, комбінуванню, кооперуванню підприємств тощо. Якщо до структури ТВК додати ще сферу послуг, соціальну та екологічну інфраструктуру, то такий комплекс називається **територіально-господарським (ТГК)**. Структурними елементами його є галузі та **міжгалузеві територіальні комплекси (МТК)**. Нагадаємо, що МТК виникають як територіальні формування, в яких поєднується кілька взаємопов'язаних галузей, що спільно використовують один вид вихідної сировини, виробляють взаємозамінну продукцію чи надають відповідні послуги, розв'язують певну регіональну проблему. Приклад таких комплексів: агропромисловий, лісопромисловий, паливно-енергетичний, машинобудівний, транспортний, рекреаційний та ін. Співвідношення цих комплексів у ТВК чи ТГК та їхню взаємопов'язаність називають **функціонально-компонентною структурою**.

¹ Ядро району (Дніпропетровськ) перебуває у близькості та тісному взаємозв'язку з іншим ядром (Запоріжжя). Тому доцільно виділяти один СГР, зони впливу головних ядер якого збігаються.

ТВК у структурі ТСГС чи ТГК є засобом поліпшення соціальних умов життя населення, нарощування його інтелектуального та естетичного потенціалів, раціонального використання природного довкілля. Якщо ТВК не виконує цих функцій, то формування його у районі недоцільне.

|| Третьюю ознакою СГР є його спеціалізація у загальнодержавному поділі й інтеграції праці.

Це випливає з того, що кожен район є інтегративною ланкою України, її народу, національного комплексу, а не окремою “федеративною” частиною. Район виступає у територіальному поділі та інтеграції праці завдяки участі його населення у виробництві товарів і наданні послуг іншим районам чи країнам. В цьому виявляється його **зовнішня функція**. Раніше вважали, що головною у районі є **виробнича спеціалізація** (виготовлення товарів для позарайонного споживання). У майбутньому деякі райони, наприклад Південний, дедалі більше надаватимуть соціальні, зокрема рекреаційні, послуги населенню всієї України, що суттєво змінить їхню спеціалізацію. Водночас, зауважимо, у соціально-економічному аспекті кожен район виступає не лише як виробник (продукент) продукції і послуг – матеріальних і духовних, але, що дуже важливо, він є потужним споживачем (консументом). Виробниками і споживачами у районі є передусім люди, а вже потім – виробнича і соціальна сфера.

|| Четверта ознака СГР – можливість здійснювати в його межах територіальне регулювання і координацію соціальних, економічних і демографічних процесів на субкраїнному рівні.

Зокрема це стосується комплексного розвитку і раціональної територіальної організації суспільного життя в цілому. Головним засобом цього регулювання стає складання і реалізація обґрунтованих програм і концепцій науково-технічного, соціального, економічного прогресу регіонів. Визначальними регуляторами, мозковими блоками таких програм і концепцій мають стати **наукові центри**, що координували б усю науково-дослідну роботу у цих районах (як відомо, такі центри створені у містах-мільйонниках, у Львові та Сімферополі).

|| Нарешті п'ята ознака СГР – це ознака гіпотетична: райони у далекому майбутньому, тобто тоді, коли наша країна так змініє, що її унітарність гальмуватиме подальший соціально-економічний прогрес, можуть розвинутися у федеральні самоуправні землі (провінції, штати) Української Самостійної Соборної Держави.

Спеціальна регіоналізація. Суспільногеографічна регіоналізація країни є набільш інтегральною серед усіх видів регіоналізації. На відміну від інтегральної, виокремлюють і *спеціальну* (компонентна, галузева) регіоналізацію.

Традиційно спеціальна регіоналізація, як науковий процес, розглядала проблеми виділення територіальних відмінностей у геопросторовій організації *секторів* господарства (промисловість, сільське господарство, транспорт), їхніх поєднань чи окремих галузей. Усі ці частини називали *компонентами*. Однак тепер, коли розвивається теорія суспільно-географічної регіоналізації, як компоненти можна розглядати окрім економіку, соціальну сферу, населення, екологічну сферу. З огляду на це економічне районування, як визначення територіальної структури господарської сфери, є теж спеціальним (компонентним).

Розглянемо лише спеціальне районування (регіоналізацію) у традиційному значенні, зокрема три види такої регіоналізації: секторну, міжгалузеву і галузеву.

Секторна регіоналізація – це реальний процес формування і наукового обґрунтування різних форм геопросторового зосередження видів діяльності (підприємств, закладів) великої частини господарської чи соціально-демографічної сфери.

Наприклад, у процесі *регіоналізації промисловості* найчастіше виділяють такі територіальні форми її просторового зосередження: промисловий *район* (наприклад, Придніпровський), промисловий *підрайон* (Криворізький), промисловий *вузол* (Дніпропетровський), промисловий *центр* і *пункт* (зauważимо, що центр і пункт – це вже не регіональні, а “точкові” форми територіального зосередження промислового виробництва).

У процесі регіоналізації *сільського господарства*, зазвичай, виділяють: сільськогосподарські *зони*, *підзони*, *райони*, *підрайони*, *мікрорайони* (а також сільськогосподарські підприємства як “точкові” форми).

Міжгалузеву регіоналізацію можна розглядати як перехідну форму між секторною і власне галузевою.

Часом її ще називають *багато-(полі)галузевою*. Це регіоналізація міжгалузевих (багатогалузевих) комплексів такого типу: агропромислового, лісовиробничого, паливно-енергетичного, машинобудівного, рекреаційного тощо. Тут можливе виділення *зон* (для агропромислового і лісовиробничого комплексів такою зоною є, наприклад, Поліська), *районів*, *підрайонів*, *мікрорайонів*.

Нарешті, галузева регіоналізація передбачає виявлення тих, які формуються, чи вже сформованих геопросторових галузевих утворень окремих секторів господарської діяльності.

У промисловому виробництві це, зокрема, галузева зона (наприклад, з виробництва цукру у Лісостепу України), галузевий район (виробництва меблів в Українських Карпатах), галузевий қущ (розміщення декількох підприємств певної галузі у безпосередній близькості, часто із взаємним кооперуванням). А також первинні форми – галузеві центр, пункт.

Цими видами і формами геопросторової організації секторів, міжгалузевих і галузевих утворень не вичерpuється спеціальна (компонентська) регіоналізація. Можливі різні перехідні форми. Сьогодні особливо важливо вивчити спеціальну регіоналізацію у соціальній, політичній та інформаційній сферах.

Теорії територіального комплексування і системоформування. Ідея територіальної комплексності у суспільній географії. Визначний економіко-географ **акад. М. Баранський** (Н. Баранский) писав: “Поняття географічного мислення охоплює дві ознаки. Географічне мислення – це мислення, по-перше, прив’язане до території, яке кладе усі судження на карту, і, по-друге, пов’язане, комплексне (підкреслення наше. – О. Ш.), що не замикається у рамках одного “елемента” чи “галузі”, інакше кажучи, таке, що “треє акордами, а не одним пальчиком”¹. Ідея взаємопов’язаності, комплексності явищ і процесів у науці випливає із того, що самі ці явища і процеси пов’язані між собою на земній поверхні.

Однак теорія територіальної комплексності порівняно нова. Її фундатором, як вважають більшість учених, є професор Московського університету **М. Колосовський** (Н. Колосовский). У 1947 р. він опублікував фундаментальну статтю, у якій виклав основи цієї теорії². До речі, ще у 1932 р. проф. В. Садовський стверджував про закономірну зв’язаність господарських явищ в економічному районі.

Теорію територіальної комплексності розвивали багато учених, у тому числі українських. Найбільший внесок серед українських зробили М. Паламарчук, Ф. Заставний, М. Пістун (Київ), М. Шраг, М. Долішній, О. Шаблій (Львів) та ін. Окрім теорії регіоналізації, розвивалися теорії і концепції

¹ Баранский Н. Н. Экономическая география. Экономическая картография. – Москва, 1956. – С. 143.

² Колосовский Н. Н. Производственно-территориальное сочитание (комплекс) в советской экономической географии // Основы экономического районирования. – Москва, 1959.

інтегральних і спеціальних територіальних комплексів. Спочатку господарсько-виробничих, а в останні 25–30 років – соціально-економічних. Поки що немає праці, де б системно була викладена ця теорія.

Термін “комплекс” походить від лат. “*complex*”, що означає “сукупність, поєднання, сплетіння”.

Комплекс – це поєднання взаємозв’язаних частин (елементів), що становлять єдине ціле. Територіальний комплекс розвивається тоді, коли така взаємозв’язаність і єдність характерна для певної території завдяки її географічному положенню чи дії інших чинників.

В основі територіального комплексування лежить закон геопросторової інтеграції явищ і процесів та закономірність територіальної комплексності (див. с. 141–145). Проте комплексність – це не лише закономірна зв’язаність, але й пропорційність, і збалансованість між елементами, компонентами та структурними чинниками територіальної системи.

У географії ідея комплексності реалізована у розвитку теорії територіальних природних, суспільних (у тому числі виробничих, соціально-економічних, природно-суспільних, зокрема, природно-господарських) комплексів. Найповніше її розвинуто в економічній і соціальній географії. Це, зокрема, теорія територіально-виробничих і територіальних соціально-економічних комплексів. Щодо національного комплексу, який є теж територіальним, то тут головно теорію розвивали економісти. Географи розробили теорію передусім регіональних і локальних комплексів різних типів, видів і масштабів.

Система зв’язків територіальних комплексів. Фундатор теорії територіального комплексування проф. М. Колосовський (Н. Колсовский, 1947) писав, що економіко-географічне дослідження територіальних комплексів полягає у вивченні їхньої структури і зв’язків¹. Отже, необхідно досліджувати склад (ще не було поняття системного підходу) комплексів і зв’язки між складовими частинами (тепер їх об’єднують поняттям *системи*). Хоч зв’язки – похідне явище, як і відносини загалом, однак дослідження комплексності треба починати саме з них.

Поняттєво-термінологічна система територіального комплексування зображена на рис. 33.

¹ Колсовский Н. Н. Теория экономического районирования. – Москва: Мысль, 1969. – С. 143.

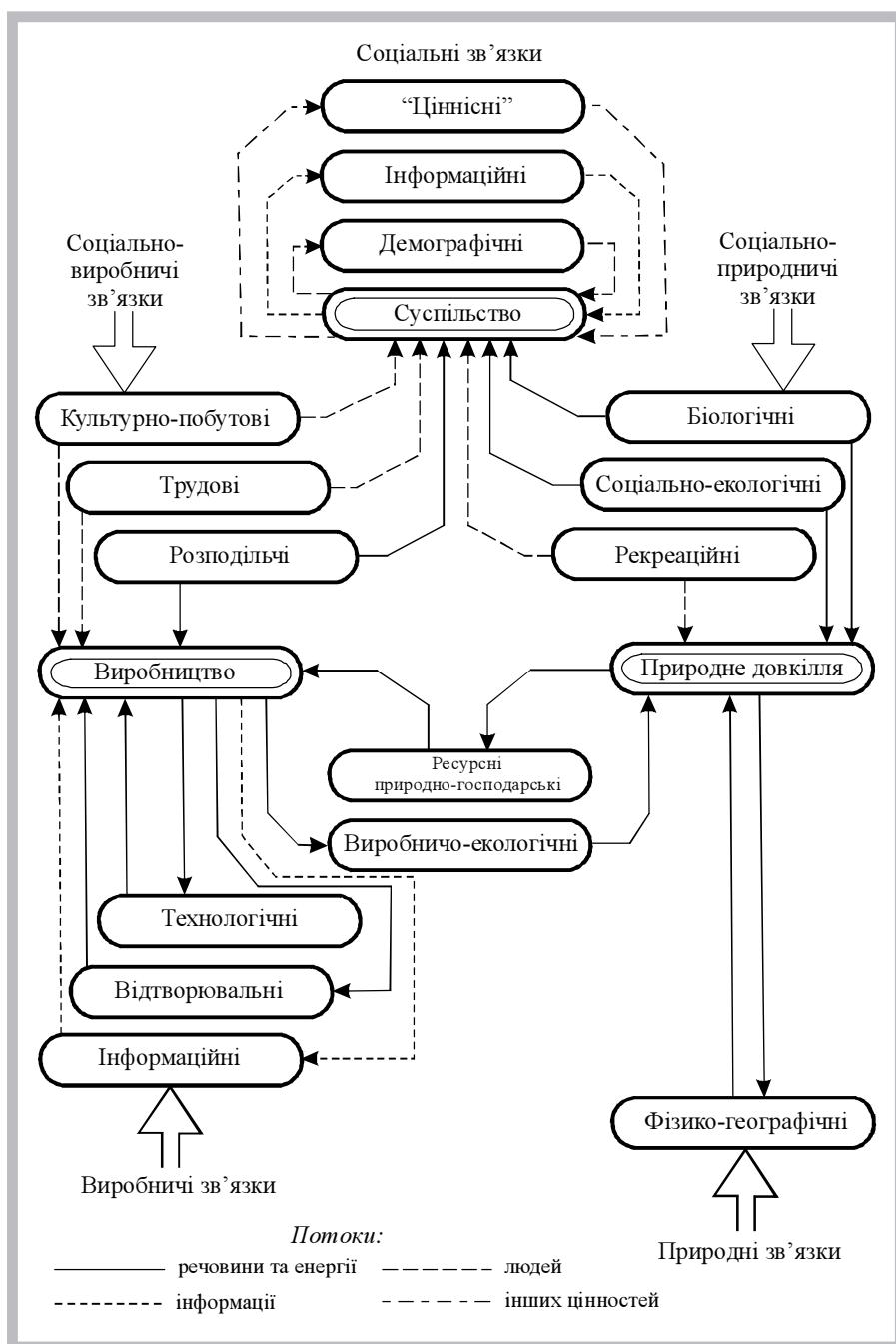

Рис. 33. Система суспільно-географічних просторових зв'язків (Е. Б. Алаєв, 1983)

Можна виділити інші класи і типи зв'язків, що існують у територіальних комплексах різних видів і масштабів. На наш погляд, можна вирізнати цілу групу так званих *формальних зв'язків*:

а) *внутрішніх і зовнішніх* стосовно конкретного територіального комплексу. Зовнішні поділяють на міжрегіональні, загальнодержавні, міжнародні;

б) *прямих і зворотних*, зазвичай, між органами управління і системами, якими управлюють. Однак не обов'язково між ними. Якщо, наприклад, виробництво виготовляє достатню кількість певного продукту і збуває його споживачеві (прямий зв'язок), то споживач реагує на кількісні і якісні характеристики продукції, інформацію, яку отримує виробник (зворотні зв'язки). Отже, прямі зв'язки можуть бути речовинними чи енергетичними, а зворотні – інформаційними;

в) *вертикальних і горизонтальних*. Вертикальні – це зв'язки між компонентами комплексу, тобто галузями, секторами тощо, горизонтальні – між територіальними одиницями (зазвичай, просторово розірваними) – підприємствами, закладами, поселеннями, вузлами, регіонами, країнами;

г) *безпосередніх та опосередкованих*. Безпосередні не потребують пояснення. Прикладом опосередкованих є зв'язки між людиною і природою не окремо, а через виробництво (природний ресурс – виробництво споживчого товару – особисте його споживання).

Іншу групу становлять *змістовні* зв'язки. Зокрема:

за роллю у формуванні і функціонуванні територіальних комплексів виділяють генетичні, структурні та функціональні зв'язки.

Генетичні – це зв'язки, які вказують на походження комплексів загалом чи їхніх складових частин, певних етапів розвитку від виникнення до повноцінного функціонування і трансформації у нову якість. Важливо з'ясувати, які риси має комплекс від попередніх етапів його розвитку чи від чинників, які зумовлюють цей розвиток. Важлива ідея *генетичного коду* – тобто тих сторін та якісних характеристик, що передаються і закріплюються комплексом від попередніх до наступних етапів розвитку.

Структурні – це зв'язки, пов'язані із *субординацією* і *координацією* складових частин комплексу. Наприклад, два економічних вузли на території комплексу, що розташовані на певній відстані, перебувають у координаційних зв'язках. А вузли,

взяті окремо чи разом стосовно комплексу у цілому, перебувають у субординаційних зв'язках.

Функціональні – це зв'язки між елементами (підприємствами, закладами, поселеннями тощо) у процесі зміни їхніх станів протягом короткого періоду часу. Зазвичай, це інформаційні зв'язки між управлінськими підсистемами територіального комплексу і підсистемами, якими управляють. Однак не тільки між ними. Якщо певна підсистема комплексу використовує інформацію про іншу (-и) підсистему (-и) та діє відповідно, то це теж функціональні зв'язки; якщо одна частина є головною, а інша обслуговувальною чи допоміжною, то їхні зв'язки функціональні.

За відношенням агентів зв'язку до певної території, її властивостей і проблем. Це зв'язки кількох агентів щодо використання простору території, її природних чи суспільних ресурсів або зв'язки з розв'язання економічних, соціальних, політичних чи екологічних проблем території регіону;

За управлінською ознакою зв'язки поділяють на *внутрішньовідомчі* (всередині міністерства, управління, комітету тощо) і *міжсвідомчі*;

За формою суспільної організації виробництва виробничі зв'язки бувають:

- *кооперативні* – це зв'язки між спеціалізованими підприємствами з виготовлення певного продукту;
- *пов'язані з комбінуванням* – між різними стадіями виготовлення продукту, зі спільним чи комплексним використанням вихідної сировини або відходів, зосередженими у межах одного підприємства (типовий приклад – зв'язки у межах металургійного, текстильного чи лісового комбінату).

Структура територіальних комплексів. Структура – це системне поняття, що передбачає:

- наявність складових частин комплексів;
- зв'язки між складовими частинами;
- закономірності поєднання складових частин і зв'язків між ними.

Це поняття відображає складність і багатосторонність зв'язків.

Структура систем характеризується *множинністю*, тобто кожна система має багато структур. Іноді говорять про *структурні зрізи*. Наприклад, місто Львів є демографічною, соціальною, економічною системою і має відповідні структурні зрізи.

Територіальний комплекс може мати декілька видів структур. Акад. М. Паламарчук, а згодом інші українські вчені виділяли такі структури:

компонентну, територіальну та організаційну (управлінську, інституціональну). Була розроблена концепція *комбінованих* структур, коли попарно поєднувалися окремі їхні види (наприклад, функціонально-компонентна чи організаційно-компонентна).

Компонентна структура передбачає закономірне поєдання окремих складових частин комплексу, що є “вертикальними” зразами суспільства.

Залежно від сутнісних особливостей цих частин виділяють комплекси різного виду:

- *суспільно-географічний* – якщо компонентами структури є три вищезазначені агенти зв'язків: людина (соціум), господарство, довкілля;
- *соціально-економічний* – якщо складовими частинами структури є лише людина і господарство;
- *соціально-екологічний* – якщо компонентами структури є людина і довкілля;
- *економіко-екологічний* – якщо складовими частинами структури є господарство і довкілля;
- *територіально-господарський* – якщо структурними компонентами взаємозв'язані дві великі сфери господарства: виробнича і сфера послуг;
- *територіально-виробничий* – якщо компонентами структури є складові частини виробничої сфери.

У СГ найповніше розвинена теорія ТВК. Саме М. Колосовський (Н. Колосовский) і є її фундатором. Зазначимо, що протягом останніх 20–30 років почала інтенсивно розвиватись теорія територіальних соціально-економічних систем у працях проф. С. Ниммик (S. Nimmik) і М. Шаригіна (М. Шарыгин) та ін.

Розглянемо детальніше компонентну структуру територіально-виробничих і територіально-господарських комплексів. Залежно від особливостей компонентів ТВК виділяють три види цієї структури: галузева, міжгалузева й енерговиробникоцикла.

Галузева структура передбачає наявність і взаємодію у ТВК окремих галузей (іхніх секторних груп – промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту, зв'язку тощо) і зв'язків між ними (для ТГК характерні ще й великі галузі сфери послуг – побутове обслуговування, фінансова, оздоровчо-рекреаційна та ін.).

Для вивчення галузевої структури важливо визначити *співвідношення (пропорції)* між зазначеними компонентами за такими показниками: зайнятістю, вартістю капіталу, зосередженого в них, обсягом виробленої продукції чи вартістю наданих послуг. Однак у галузевій структурі важко виявляти зв'язки між окремими компонентами. Тому у процесі пошуків було розроблено концепції міжгалузевих комплексів як складових частин компонентної структури ТВК і ТГК, а також концепцію енерговиробничих циклів як складових частин ТВК.

Концепція міжгалузевих комплексів. У 70-х роках ХХ ст. в економічну й економіко-географічну літературу було впроваджено поняття, а згодом розроблена і *концепція міжгалузевих територіальних комплексів (МТК)*. Вона досить точно відображала структурні зрушенні і докорінні якісні тенденції у господарському комплексі багатьох країн, суттєві зміни в самій науці, пов'язані із застосуванням в її методичному арсеналі системного підходу¹.

Міжгалузевий територіальний комплекс – це утворення, що формується як сукупність декількох взаємопов'язаних галузей (їхніх сторін) матеріальної і (або) духовної сфер на певному рівні територіальної спільноти.

Суттєвою проблемою теорії МТК є їх наукова типізація. Типи МТК виділяють на підставі певних типів міжгалузевих відношень і зв'язків.

Поняття відношенні виникає внаслідок порівняння кількох предметів чи процесів (“речей”) за певною ознакою (властивістю). Кожна галузь характеризується багатьма властивостями, за якими визначають міжгалузеві відношенні. Ці властивості є реальними, конкретизованими внаслідок “наявності” галузей на певній території. Аналіз господарських тенденцій дає змогу виділити деякі міжгалузеві типи відношень за такими головними властивостями галузей:

- а) бути ланками у виробничо-технологічному “ланцюгу”;
- б) випускати взаємозамінну продукцію;
- в) виконувати певну функцію у комплексоутворенні деякої території;
- г) розв'язувати деяку територіальну проблему;
- г) мати загальну програму територіального розвитку;
- д) спільне управління;
- е) спільне походження.

¹ У 1976 році опубліковано монографію О. Шаблія “Міжгалузеві територіальні системи (проблеми методології і теорії)” (Львів), а у 1978 р. він захистив докторську дисертацію з теоретичних і методологічних проблем МТК.

Відповідно до цих типів відношень виділяють типи МТК.

Комплекси галузей, які є ланками у виробничо-технологічному “ланцюгу”. Найчастіше виробничо-технологічні зв’язки виникають між видобувними і переробними галузями промисловості, сільським господарством і промисловістю з переробки рослинницької і тваринницької сировини, лісоексплуатацією і лісопереробкою, рибальством і рибопереробкою.

Регіональні і локальні “виробничо-технологічні” міжгалузеві комплекси мають особливості, які відрізняють їх від аналогічних систем у масштабі всього національного господарства. Класифікація галузей у територіальних комплексах є детальнішою; деякі вузькі і великі галузі, які входять у міжгалузевому балансі національногосподарського рівня в один міжгалузевий блок, тут можуть належати до різних міжгалузевих комплексів; у МТК важливу роль відіграють зовнішні зв’язки – ввезення і вивезення продукції; це зумовлює відому “неповноцінність” коефіцієнтів повних затрат у галузях МТК, ускладнює їх зіставлення з коефіцієнтами відповідних міжгалузевих комплексів на рівні країни.

Комплекси галузей, що виробляють взаємозамінну продукцію. Взаємозамінність компонентів і способів виробництва – одна з найважливіших особливостей економічних систем. Особливо суттєва взаємозамінність споживчих властивостей продуктів, які виробляють різні галузі та підгалузі. Взаємозамінні праця і капітал. З огляду на це і формуються міжгалузеві комплекси, наприклад, промисловості, будматеріалів, металургійні, паливно-енергетичні, транспортні, продовольчі та ін.

Багато галузей, які виробляють взаємозамінну продукцію, є елементами комплексів, що виступають як послідовні ланки переробки вихідної сировини, і навпаки. Наприклад, лісопильна промисловість є як елементом лісопромислових “ланцюжків” (домобудівної, меблевої), так і елементом комплексу галузей, що виробляють конструктивні матеріали, а ще вужче – елементом системи галузей, які виготовляють будівельні матеріали, оскільки частину її продукції використовують у будівництві.

Найважливішою умовою дослідження комплексів галузей, що випускають взаємозамінну продукцію, є вимога ототожнення, ідентифікації галузей. Зокрема, якщо йдеться про транспортний міжгалузевий комплекс, то, крім залізничного виду транспорту, слід виділяти не водний, а морський і річковий; електролінійний, а не електронний тощо.

Функціональні міжгалузеві комплекси формуються на підставі того, що одна чи декілька споріднених галузей виконують певні господарсько-територіальні (галузі спеціалізації території) чи суспільно-економічні (наприклад, галузі, що сприяють швидкій індустріалізації або комп'ютеризації) функції, а інші галузі та виробництва, відповідно, їх обслуговують. Наприклад, у рекреаційному комплексі Українських Карпат провідними у функціональному відношенні є галузі курортного господарства і туризм (галузі спеціалізації території), а багато інших галузей і виробництв задовольняють їхні запити і потреби (будівництво, транспорт, торгівля, виготовлення продуктів харчування).

Вивчення функціонального типу комплексів завжди передбачає зосередження уваги на галузі (групі галузей), які вирізняються. Ця галузь (-і) становить *функціональне ядро* комплексу. Звичайно, хоча і не завжди, таке ядро утворюють галузі спеціалізації території.

Проблемні і програмні міжгалузеві комплекси. Тип проблемних МТК виділяють на підставі певної сукупності галузей для реалізації деякої мети соціального, екологічного чи господарського розвитку території, участі у вирішенні певної територіальної проблеми. Якщо для реалізації такої проблеми складають спеціальну програму, то такий комплекс називається *програмним*.

Серед найважливіших територіальних проблем виділяють:

- 1) освоєння “нових” територій (для України тепер невластиве);
- 2) подальше інтенсивне піднесення економіки депресивних територій;
- 3) поліпшення використання певних видів ресурсів території;
- 4) підвищення ефективності деяких груп галузей території;
- 5) оптимізацію взаємодії суспільства і природи.

Проблемні і програмні МТК не тодіожні. Проблемний комплекс – це сукупність багатьох сторін (часткових функцій) різноманітних галузей у вирішенні деякої регіональної чи локальної проблеми. У функціонуванні проблемного комплексу досить важливе є пристосування вже існуючої галузевої структури до розв’язання певної проблеми шляхом міжгалузевої координації чи кооперації.

Важливою особливістю програмних МТК є програмами їхнього функціонування. Зазначимо, що програма потребує розробки, постійного вдосконалення та корекції і відповідно – окремого виду діяльності та певних форм його суспільної організації (науково-дослідні, проектно-конструкторські заклади тощо). Програмні комплекси, крім того, мають в своєму складі досить розвинений,

внутрішньо структуризований блок – управлінську підсистему. Для програмних комплексів характерні особливості, які мають так звані *цільові програми*, для проблемних – нецільові програми.

Міжгалузеві територіальні комплекси, виділені за управлінською системоформувальною ознакою. Наприклад, у компетенції Міністерства аграрної політики перебувають, крім сільськогосподарських виробництв, і галузі з переробки сільськогосподарської продукції, ремонту і виготовлення техніки, спеціалізоване будівництво, лісове і меліоративне господарство та ін. Такі комплекси розглядають як управлінські (“відомчі”), в яких інтегруюча роль належить циркуляції інформації, внутрішньому перерозподілу ресурсів, зокрема капіталовкладень тощо. Зазвичай, в одній управлінській системі об’єднуються споріднені генетично, технологічно, функціонально чи за іншою ознакою галузі і господарства. Зазначимо, є немало прикладів, коли споріднені ознаки виявляються слабо чи виявлення їх пов’язане з певними труднощами.

Територіальні міжгалузеві комплекси, сформовані галузями на підставі спільноти їхнього походження (генетична ознака). Можна побудувати своєрідне “генеалогічне дерево”, на якому добре простежується ступінь генетичної близькості між різними галузями, підгалузями і видами виробництва. У цьому випадку погляд на генетичну єдність галузей необхідно спрямовувати і в майбутнє, оскільки проблеми сучасних галузей, особливо тих, які швидко диференціюються, є деякою мірою проблемами майбутніх “генетичних” МТК.

Концепція енерговиробничих циклів (ЕВЦ). Цю концепцію розробив і опублікував у 1947 р. російський учений М. Колосовський (Н. Колосовский) для дослідження компонентної структури ТВК великих економічних районів з метою їхньої типізації. Він довів, що галузевий підхід до вивчення структури ТВК недостатній, бо, по-перше, кількість галузей постійно зростає, і, по-друге, до уваги не беруть взаємозв’язок галузей, що є найважливішим у ТВК. М. Колосовський запропонував таке визначення енерговиробничого циклу:

Це “вся сукупність виробничих процесів, що послідовно розгортаються в економічному районі [...] на підставі поєднання певного виду енергії і сировини, від первинних форм видобування і облагородження сировини до одержання усіх видів готової продукції, які можна виробляти на місці, виходячи з наближення виробництва до джерел сировини й енергії та раціонального

|| використання усіх компонентів сировини й енергетичних ресурсів”¹.

Отже, поняття ЕВЦ не бере до уваги того, що називається галуззю чи підприємством. ЕВЦ – це *масовий виробничий процес*, який розгортається у великому економічному районі. Це означає, що ЕВЦ – районна категорія (не локальна чи національногосподарська на відміну від МТК).

Автор концепції виділив вісім *генералізованих* (тобто груп) ЕВЦ:

- 1) пірометалургійний чорних металів (“піро” означає “вогнева”, а не електрометалургія);
- 2) пірометалургійний кольорових металів;
- 3) нафтоенергохімічний;
- 4) сукупність гідроенергопромислових;
- 5) лісоенергетичний;
- 6) сукупність індустріально-аграрних;
- 7) сукупність гідромеліоративних;
- 8) сукупність циклів переробної індустрії.

Згодом деякі учени (А. Хрушов, І. Нікольський, Т. Калашникова, Ю. Саушкін, М. Шаригін та ін.) виділили інші цикли, аж до 25 унаслідок дроблення (дегенералізації) ЕВЦ М. Колосовського чи обґрунтування нових циклів (наприклад, будівельно-промислового).

Графічно цикл подібний до гrona винограду. На рис. 34 зображені лісоенерговиробничий ЕВЦ. У його структурі передусім виділяється *стрижень* циклу, утворений послідовним і паралельним виробництвом продукції з лісової сировини: лісовирощування – лісоексплуатація – виробництва механічної та хімічної переробки. Зазначимо, що на основі відходів від лісоексплуатації і механічної переробки деревини виникають *бокові вітки* циклу (виробництво каніфолі, етилового спирту, хвойного борошна, деревних плит тощо).

М. Колосовський виділив також так звані *усічені* (“усеченные”) цикли. Це такі ЕВЦ конкретних районів, у яких відсутні початкові (з виробництва сировини чи палива) або прикінцеві виробництва. Проф. Ю. Саушкін запропонував *стадійну структуру* ЕВЦ (виділив три стадії: виробництво сировини-енергії, їх первинна і глибока переробка). Проф. М. Шаригін запропонував категорію *абстрактного циклу*, тобто такого ідеального ЕВЦ, у якому є усі види виробництв, зв’язки і стадії.

На підставі вивчення компонентної структури з допомогою поєднань ЕВЦ у ТВК великих економічних районів М. Колосовсь-

¹ Колосовский Н. Н. Производственно-территориальное сочетание... – С. 144.

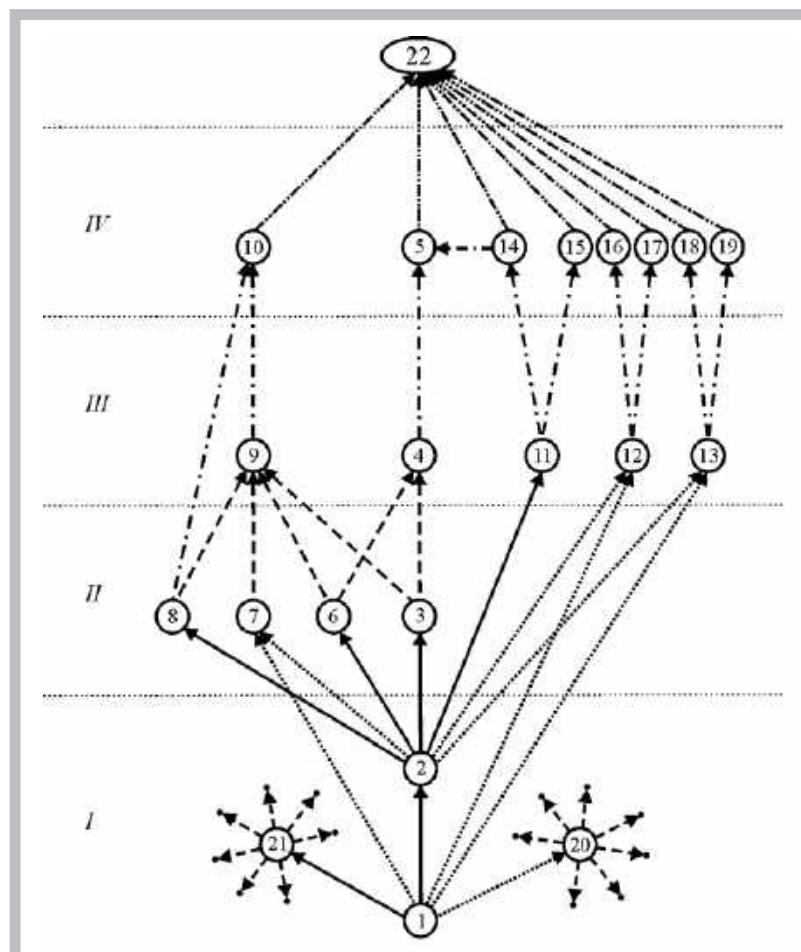

Рис. 34. Лісогерговиробничий цикл:

а) виробництва: 1 – лісовирощування; 2 – лісозаготівлі; 3 – лісопилення; 4 – меблевих заготовок; 5 – меблів; 6 – фанери; 7 – деревно-стружкових, волокнистих плит; 8 – паркету; 9 – будівельних дерев'яних деталей і конструкцій; 10 – дерев'яних будинків; 11 – волокнистих матеріалів (дерев'яна маса, напівцелюлоза і целюлоза); 12 – сухої перегонки деревини; 13 – гідролізу деревини; 14 – картону; 15 – паперу; 16 – спиртів, смол і продуктів з них; 17 – розчинників, кислот і продуктів з них; 18 – спиртів, гідролізу деревини та продуктів з них; 19 – кормових дріжджів; 20 – “малої” лісокіміт (каніфолі, терпентини, хвойного борошна, каротинової пасті та ін.); 21 – побічного лісокористування (збирання і переробка ягід, грибів, лікарських рослин, мисливство, рибництво тощо); 22 – споживання продукції ЕВЦ у громадській чи особистій сфері;

б) стадії ЕВЦ: I – початкова (вирощування лісу і заготівлі деревини); II – первинної переробки деревини; III – вторинної переробки деревини; IV – виготовлення кінцевого для ЕВЦ продукту;

в) за'язки з: — — — сировини, - - - - - матеріалів, - - - - - напівфабрикатів, ----- відходів виробництва, ----- збуту готової продукції.

кий типологізував економічні райони, виділяючи п'ять “родин” ТВК:

- важкої індустрії;
- нафти - гідроенергії;
- індустрії - землеробства;
- обробної індустрії;
- північної індустрії.

Для кожного типу він ще ввів поправку на енергетичну роль людських ресурсів (особливо їхньої інтелектуальної складової), ґрунту, земних надр (гідротермальні ресурси), інсоляції тощо, тим самим географізувавши свою теорію.

Недоліки теорії ЕВЦ:

- недостатньо обґрунтовані зв’язки між самими циклами;
- деякі автори не бачать відмінності між ЕВЦ і міжгалузевими комплексами (особливо тими, що *адекватні* ЕВЦ, наприклад, лісовиробничий комплекс і лісоенерговиробничий цикл);
- ця концепція “працює” в індустріальну епоху, а зараз епоха постіндустріальна (правда, були спроби виділити ЕВЦ у так званій “невиробничій” сфері, тобто цикли у цьому випадку вже не були виробничими).

Концепція функціонально-компонентної структури комплексів. Ця концепція передбачає взаємозв’язок компонентів, що відіграють різну роль у процесі зміни станів комплексу. Вирішальне значення тут мають функціональні внутрішні (частково зовнішні) зв’язки (див. с. 215). Дослідники (І. Нікольський, Е. Алаєв, М. Пістун та ін.) по-різному розглядали функціонально-компонентну структуру. Наведемо приклад одного з підходів стосовно *функціонально-галузевої* структури¹.

Е. Алаєв, зокрема, виділяє такі компоненти у функціонально-галузевій структурі комплексу району:

- галузі спеціалізації, які визначають місце району у територіальному поділі праці і беруть участь у міжрайонному обміні продукцією чи послугами (може бути *міжрайонна, загальнодержавна й експортна* спеціалізація галузей). Проте це так звана “*вивізна*” спеціалізація. Висловлюють думку, що галузі, які виробляють продукцію у великому обсязі і зосереджують у собі велику кількість праці та капіталу, є теж галузями спеціалізації. Їх можна означити терміном *головні* галузі.

¹ Алаєв Э. Б. Социально-экономическая география... – С. 229–233.

Для визначення головних галузей використовують показник індексу локалізації (I):

$$I = \frac{A}{B},$$

де A – питома вага певної галузі району у країні, B – питома вага площині району щодо площині країни. Якщо індекс більший від одиниці, то галузь належить до функціонально головних (або якщо вивозиться понад 50% продукції певної галузі, то говорять уже про територіальну спеціалізацію);

- **допоміжні** галузі забезпечують напівфабрикатами, виробничими послугами, головними засобами, в тому числі будівництвом галузі першої групи (спеціалізації, головні). Вважають, що галузі спеціалізації разом з допоміжними утворюють **комплекс галузей спеціалізації**;
- **обслуговувальні** галузі забезпечують населення регіону, а також суспільне невиробниче споживання продуктами і послугами.

Цей поділ досить умовний, бо ті ж обслуговувальні галузі можуть давати дешеву продукцію (послуги) для позарайонного споживання, отже, можуть бути галузями спеціалізації. Обслуговувальні галузі розміщені **антропономно**, тобто відповідно до територіальної організації населення (дія закону відповідності, див. с. 151–152).

Є декілька підходів, які розвивають ідею функціонально-компонентної структури. Один з них, так званий **динамічний**, висвітлений у праці Е. Алаєва, де виділено у структурі комплексу такі галузі:

- *динамічну* – галузь, темпи зростання якої протягом аналізованого періоду перевищують середні темпи зростання господарства регіону;
- *нову* – галузь, питома вага якої у капіталовкладеннях регіону збільшується (тобто вона має добре перспективи зростання);
- *пропульсивну* – нова галузь, яка за своїми об'єктивними даними здатна суттєво перебудувати господарство регіону аж до зміни його загальногосподарської функції;
- *комплексуючу* – нова галузь, розвиток якої елімінує (згладжує) появу диспропорцій у господарстві;
- *лідеруючу* – галузь, що належать до провідних галузей наукового і технічного прогресу. У регіоні нею може стати галузь, яка має найбільшу частку в наукових дослідженнях;
- *профілюючу* – це найчастіше галузь спеціалізації, яка впливає на усі сфери господарства, зокрема і науково-дослідні і вищі навчальні заклади і має велику частку у виробництві продукції регіону.

Ще один підхід до функціонально-компонентної структури ТВК чи ТГК району, який нагадує вже окреслений (головні, допоміжні й обслуговувальні галузі), це так званий підхід *ієрархії розширування*. Він передбачає виділення інфраструктури і “ультраструктурі”, роль яких у функціонуванні комплексів різна.

Інфраструктура (“нижня” частина структури ТГК) – це поєднання діючих споруд, будинків, інженерних комунікаційних мереж і систем, які прямо не належать до виробництва, але необхідні для виробництва матеріальних благ (виробнича інфраструктура – транспорт, зв’язок, мережі енерго- і водопостачання, будівельні організації та ін.) і забезпечення повсякденної життедіяльності населення (соціальна інфраструктура – заклади побутового обслуговування, освіти, охорони здоров’я, культури тощо).

Соціальна інфраструктура має велике значення для визначення **рівня життя населення** та **індексу людського розвитку**. Часто в поняття інфраструктури вкладають **галузевий зміст**: це допоміжні й обслуговувальні галузі (а, отже, не лише заклади чи комунікації, але й цілі галузеві системи) загального призначення.

“**Ультраструктура**” (“верхня” частина структури) – це поєднання галузей, галузевих і міжгалузевих комплексів, які безпосередньо належать до виробництва матеріальних благ та інформаційного продукту. Виробництво інформаційного продукту дуже важливе в період інформатизації суспільства, й особливо виробничої сфери.

Концепція територіальної і функціонально-територіальної структури комплексів. Такі структури перебувають у найтіснішому зв’язку з компонентною і функціональною структурою (у вигляді комбінованих структур) і виражені різними формами зосередження суспільства (його складових частин) та закономірних зв’язків між ними. Зауважимо, що будь-яка структура не є сукупністю елементів. Структурність виникає з рівня елементарних систем. Наприклад, територіальне поєднання поселень в елементарній системі розселення, що не є структурою. Вже територіальне поєднання взаємопов’язаних елементарних систем формує перший рівень структури.

I. Маергойз (И. Маергойз, 1976) виділяє три типи територіальних структур:

- **інтегрально-просторова (ареально-синтетична)**, складовими

частинами якої є будь-які господарські своєрідні, відносно цілісні територіальні одиниці різного рангу;

- **територіально-компонентна**, складовими частинами якої є територіальні, галузеві та міжгалузеві (додамо: енерговиробничиціклові) сукупності;
- **живильно-розподільча (пов'язувальна, лінійно-вузлова)**, складовими частинами якої є лінії і вузли виробничої, соціальної та інноваційної інфраструктури у їхньому зв'язку із розселенням.

Для інтегрального ТВК і ТГК районного виду важливі всі ці типи структур, особливо інтегрально-просторова і живильно-розподільча.

Живильно-розподільча структура відображає рівень елементів і зв'язків між ними. По суті, це ще не структура, а база для неї. Її *елементарний склад* – це ядра зосередження господарства і лінії (комунікації) між ними, що утворюють живильно-розподільчу мережу. Ядра – це економічні пункти, центри, вузли. Лінії зв'язку – це транспортні артерії, траси водо-, нафто- та енергопостачання; політранспортні (пучки ліній) тощо. Опорний каркас розселення Г. М. Лаппо (див. с. 176) можна вважати відображенням “живильно-розподільчої структури”.

Територіально-компонентна структура – вид комбінованих структур. Її складовими частинами є різні форми просторового зосередження галузей, міжгалузевих комплексів, енерговиробничих циклів, об'єднаних різними видами зв'язків. Наприклад, традиційними елементами лісовиробничого комплексу України є деревообробні та лісочімічні пункти і центри, а територіальними структурами – лісовиробничі вузли, ареали, підрайони карпатського лісового району. Об'єднані технологічними, виробничими, інформаційними та “людськими” зв'язками у межах Українських Карпат ці форми утворюють територіально-компонентну структуру.

Інтегрально-просторова (ареально-синтетична) структура ТВК і ТГК. Її складовими частинами є будь-які господарські своєрідні, відносно цілісні форми територіальної організації господарства, між якими розвиваються речовинні, енергетичні, інформаційні та “людські” зв'язки. Цю структуру можна трактувати як геопросторове поєднання різних територіально-компонентних структур регіону. Наприклад, в Українських Карпатах – це лісовиробнича, агропромислова, рекреаційна, нафтогазохімічна, будівельно-індустріальна тощо. Однак найчастіше її розглядають через призму територіальної структури самого регіону, складові частини якого:

- на *елементарному рівні*: економічні пункти, центри;
- на *ареально-синтетичному рівні*: комплекси економічних (господарських) вузлів, мікро- і мезорайонів (див. с. 17, 141).

Подібно до функціонально-компонентної, виділяють і *функціонально-територіальну структуру*. Сутність її в тому, що різні складові частини геопросторової структури відіграють неоднакову функцію у життєдіяльності територіальних систем. Наприклад, у живильно-роздільчій структурі виділяють ядра зосередження господарства (населення, інфраструктури та ін.) і лінії (комунікації) зв'язку між ними. Ядра відіграють основну, регулюючу і координуючу роль, а лінії – продовжують процес функціонування господарства (населення, інфраструктури).

Загалом, теорія функціонально-територіальної структури у СГ не розроблена. Тому її зміст і особливості можна пояснити на конкретних прикладах. Взяти хоча б інтегрально-просторову (ареально-синтетичну) територіальну структуру суспільного макрорегіону України¹. Тут йдеться про неоднакові функції обласних регіонів, які входять у макрорегіон України. Зокрема, серед областей, які належать до окремих районів, виділяють одну центральну і одну або кілька периферійних. Область, у якій розташоване ядро району, його головний соціально-економічний центр, називається *центральною*. До таких областей належать Київська, Львівська, Харківська, Дніпропетровська, Донецька й Одеська. Центральні області зосереджують найбільшу масу ресурсного, соціального та економічного потенціалу. Більшість *периферійних* областей безпосередньо межують з головною (винятком є лише Чернівецька та Хмельницька області у Західному районі, а також Херсонська і Автономна Республіка Крим – у Південному районі безпосередньо з'єднані з Одесою морем).

В Україні більшість головних ядер районів, їхні організуючі регіональні центри розташовані близько від державного кордону (крім Дніпропетровська).

Наприклад, Одеса лежить на самому кордоні, Харків віддалений від нього на 80 км, Львів – на 60 км, Донецьк – на 100 км, Київ – на 150 км. Цим визначаються дві територіальні особливості районів:

- для їх внутрішньої організації характерний *ексцентриситет*, тобто зміщення головного ядра відносно геометричного центру району;

¹ Соціально-економічна географія України... – С. 451.

- простір районів тягнеться від окраїни вглиб території України. Тому у більшості випадків райони межують між собою за допомогою периферійних областей (безпосередньо стикаються центральні області лише трьох східних районів).

Організаційна (управлінська) структура комплексів. Проблема цього структурного зрізу виникла порівняно недавно. Концепція такої структури найменше розроблена у СГ. Організація, управління – процеси, пов’язані передусім із циркуляцією інформації, інформаційними зв’язками і носіями цих зв’язків.

Урахування носіїв інформаційних зв’язків – це новий, кібернетичний аспект дослідження у суспільно-географічній науці. Він свідчить про формування геокібернетики¹ як нового напрямку у системі географічних наук.

Управління має дві головні риси: управлінську структуру (організаційну структуру); процес управління з його функціональною структурою.

Організаційна (управлінська) структура характеризується двома головними складовими: суб’ектом і об’ектом управління і зв’язками між ними. Вона передбачає циркуляцію інформації між суб’ектом (регулятором, розпорядником) і об’ектом управління (рис. 35).

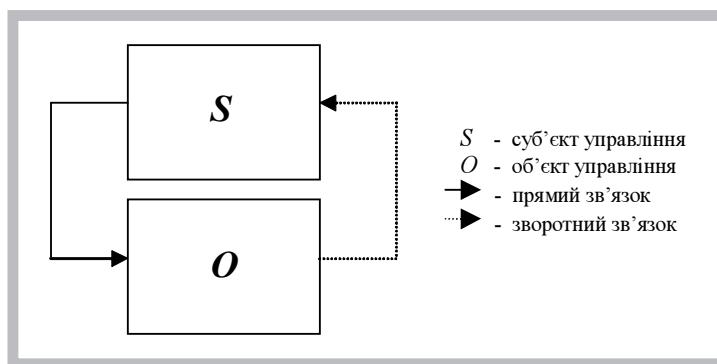

Рис. 35. Прямі і зворотні зв’язки у системі управління

Суб’ектом управління можуть бути державні законодавчі та виконавчі органи влади, організації територіального планування і проектування,

¹ Кібернетика – наука, яка вивчає процеси управління у суспільстві і природі, пов’язані з циркуляцією (прямою і зворотною) інформації. Геокібернетика досліджує такі процеси стосовно територіальних систем.

наукові установи, які розробляють проекти територіального розвитку та ін. *Об'єктом управління*, відповідно, – ТВК, ТГК, їхні територіальні підсистеми: інтегральні й компонентні.

Процес управління – це вироблення управлінських рішень суб'єктом управління, передавання їх до виконання об'єктами управління (прямий зв'язок), отримання інформації про виконання цих рішень (зворотний зв'язок), вироблення на цій підставі нових рішень.

Процес управління охоплює вироблення не лише оперативних, а й стратегічних рішень та їх виконання (розроблення проектів, схем, програм тощо).

Сформульовано певні закони управління, зокрема відношення між S і O :

- **закон необхідної різноманітності:** сукупність каналів і засобів для управлінської дії S на O повинна відповідати кількості активних елементів (компонентів) в O ;
- **закон меж кратності:** необхідне строгое співвідношення між S і кількістю O , що управляються нею (S). Цю межу, зазвичай, можна записати як $1 : 10$. Її перевищення призводить до того, що S не встигає обробляти оперативну зворотну інформацію. Тому виникає *ієархія (ступінчастість)* в управлінській структурі.

Зазначимо, що у структурі територіального управління України немає спеціальних органів (суб'єктів організаційних структур) з управління ТВК чи ТГК. Територіальне управління загалом здійснюється згідно з Конституцією України Радами народних депутатів і їхніми виконавчими органами, частково органами самоврядування на місцях, галузевими і міжгалузевими міністерствами, державними комітетами. Однією з їхніх функцій є забезпечення комплексного економічного і соціального розвитку довірених їм територій. У тих випадках, коли для певної території (субкомплексу) немає спеціального державного (самоврядного) органу управління, його функції виконує орган вищого управління або таке управління перетворюється у *саморегульоване*.

Наприклад, комплексами господарських (економічних) вузлів, які охоплюють одне велике (чи декілька) місто (міст) разом з навколошніми сільськими та рекреаційними територіями, повинна керувати обласна управлінська структура. А комплексами окружного виду (декілька адміністративних регіонів, що мають соціально-економічне тяжіння до визначних центрів території),

керувати органи адміністративної області або на підставі саморегулювання (шляхом координації діяльності, кооперації ресурсів для розв'язання спільних проблем) цих районів (іхніх владних структур).

В усіх випадках виникає проблема механізму комплексного розвитку і функціонування ТВК і ТГК. Цей механізм реалізується за допомогою функції управління і методів управління.

Головні функції управління такі: територіальне прогнозування, програмування, проектування, планування.

Територіальне прогнозування – початковий етап усіх інших функцій: прогнозування, проектування і планування. Прогнозування повинно бути науковим. Це характеристика передбачуваних напрямків і параметрів розвитку досліджуваної територіальної системи (комплексу) на підставі аналізу її рушійних сил, закономірностей, структури та інших чинників ймовірної поведінки протягом певного періоду, а також можливих наслідків цього розвитку¹.

Прогнози бувають коротко-, середньо- і довгострокові (відповідно один-два, п'ять, десять і більше років).

Програмування – це визначення мети, напрямків розвитку і функціонування комплексу, методів досягнення мети, проміжних результатів, оцінки необхідних людських, капітальних і грошових засобів відповідно проміжних цілей, завдань і термінів.

Зокрема, ще донедавна складали так звані цільові програми комплексного розвитку регіонів (на термін до десяти років), програми науково-технічного прогресу у розрізі великих регіонів України, генеральні схеми розвитку і розміщення продуктивних сил областей, територіальні комплексні схеми охорони природи (ТЕРКСОП) та ін. У Львівському інституті регіональних досліджень, наприклад, обґрутовані регіональні цільові програми “Рекреаційний комплекс Українських Карпат”, “Поділля” та ін.

Планування – це визначення цілей і завдань розвитку соціально-економічної територіальної системи (комплексу) протягом конкретного періоду (не більше ніж п'ять років), точне

¹ Алаев Э. Б. Социально-экономическая география... – С. 147.

обчислення необхідних ресурсів і порядку забезпечення ними на весь період реалізації планових завдань, визначення виконавців і джерел фінансування¹.

Наприклад, у радянський період плани складали головно на одно- і п'ятирічний період. Окрім того, план був законом до дії. Тепер же терміни планування не лімітують. Головне, що плани не є строго детерміновані, а так звані *індикативні*, тобто гнучкі, дозволено вносити поправки у процесі виконання. Для окремих фірм, корпорацій, програм складають так звані *бізнес-плани*, в яких обґрунтована мета плану, кінцеві результати його виконання, фінансові та інші засоби для досягнення мети.

Проектування, як одна з функцій територіального управління, передбачає створення на підставі перспективних планів і програм конкретних науковообґрунтованих розробок з особливою увагою до інженерного облаштування території, зважаючи на потреби передусім населення (зайнятості, забезпечення соціальними послугами) та збереження і поліпшення якості природного довкілля.

Наприклад, на підставі схеми районного планування інституту Укрцивільпроекту розроблені проекти районного планування, генеральні схеми розвитку міст і промислових вузлів. В умовах ринкового середовища і нарешті переїздної до ринку економіки всі вони потребують докорінної переробки.

Дуже важливою проблемою тепер є узгодження різних документів (планів, програм, проектів), розроблених різними відомствами й організаціями для однієї і тієї ж території.

У процесі реалізації цих документів зростає роль *економічних методів управління*. Однак значення адміністративних методів і місцевого самоврядування не зменшується. Зокрема, тепер на новій базі (в тому числі науковій) повинна зрости роль *державної регіональної демографічної, соціальної, екістичної, економічної й екологічної політики*.

5.5. Географо-політичні теорії, концепції та доктрини

Теорії і концепції держави. Загальні риси організменної теорії держави. Організменну теорію держави розробили німецький учений **Фрідріх Ратцель** (F. Ratzel, 1897) та його послідовник – шведський

¹ Алаев Э. Б. Социально-экономическая география... – С. 147.

учений **Рудольф Челлен** (R. Kjellen, 1916). Вони, особливо Р. Челлен, користувалися для цього такою біологічною термінологією: *надіндивідуальний організм, форма життя*, чи просто “*вона*” (держава), яка бореться за своє виживання і проходить цикл розвитку – *народження, становлення і зростання, занепад, смерть*¹.

Р. Челлен вважав, що держава має дві органічні частини – тіло і душу. Тіло держави – її територія, що є об'єктом дослідження geopolітики. Душа держави, яка входить в її (держави) народ чи націю, є об'єктом дослідження етнополітики.

На думку авторів організменної теорії, діє закон *індивідуалізації* держави. Відповідно до нього ідеалом країни є зайняття нею “*природного ареалу*”. Цей ареал складається з двох складових частин: “*природних меж*”, які відокремлюють державу від інших країн, і “*природного багатства*”. Вважають, що ідеальними межами держави є морські кордони. Р. Челлен виділяв у “*природному багатстві*” два типи територій: “*потамічні*” чи частково оміті морем (“*circumfluvial realt*”, наприклад, Єгипет) і “*оточені морем*” (“*circum-marine–realt*”, наприклад, Італія). Ці типи характеризуються гармонійним поєднанням місця проживання і зовнішніх зв’язків населення.

Ідеалом “*тіла держави*”, як вважають ці вчені, є поєднання натуральних меж і природного багатства. Третя риса, на думку Р. Челлена, це можливість *самовиживання* організму держави, тобто її потенційна здатність розвиватися як відносно замкнуте (*автаркічне*) ціле.

Аналізуючи “*душу держави*”, Р. Челлен пропонує закон *етнічної індивідуалізації*. Згідно з цим законом ідеалом держави є мати – “*натуральний*” народ з почуттям внутрішньої єдності та відмінності від інших народів. Народ (нація) – колективний організм, що керується *природними інстинктами*, серед яких найсильніший інстинкт *самозбереження і зростання* (що є стремлінням до життя і сили). Ці інстинкти дають державі її душу і становлять разом із географічним тілом те, що Р. Челлен називає “*природною стороною*” держави.

Р. Челлен досліджував зв’язки між цією “*природною стороною*” держави і її культурою та правом. Мета держави у її зв’язках з іншими країнами – забезпечити для себе безперервне існування, і якщо це необхідно, то шляхом війни й експансії, а внутрішня мета у зв’язках з народом – забезпечення свого процвітання.

¹ Цит. за: Holdar S. Organic Theory of the State / Dictionary of Geopolitics. Ed. by J. O'Loughlin. – Westport; Connecticut; London, 1994. – S. 188.

Теорія держави Ф. Ратцеля

|| Головним об'єктом політичної географії вчений вважає державу, а у ній – географічне положення (Lage) і землю (Boden).

Ратцель (до речі, біолог) трактує державу як своєрідний надіндивідуальний живий організм, який для свого існування і розвитку потребує певного *життєвого простору* (*Lebensraum*). Звідси випливає необхідність територіальної експансії держави. В умовах поділеного світу це означало не що інше, як загарбання чужих територій. Зокрема, сусідніх держав, що відповідало інтересам німецького імперіалізму на початку ХХ ст. Погляди Ф. Ратцеля ґрунтувались на позиціях *соціального дарвінізму*, який був поширений у Європі на зламі двох століть.

У 1897 р. Ратцель вивів сім “законів” зростання держави:

1. Територія держав зростає із збільшенням населення, маючи відповідне зростання культури.
2. Територіальне зростання слідує за іншими аспектами розвитку.
3. Держава зростає шляхом поглинання менших утворень.
4. Кордон є перефериєйним органом держави, що відображає її силу і зростання; тому він не постійний.
5. У процесі свого зростання держава шукає для поглинання політично значущі території.
6. Імпульс зростання надходить до примітивних держав від вищерозвинених цивілізацій.
7. Тенденція до територіального зростання є безперервною і посилюється унаслідок змін у державі¹.

Отже, Ф. Ратцель далеко відійшов від Ш. Монтеск’є. Якщо Ш. Монтеск’є головну увагу звертав на *форми правління* народу чи нації, то Ф. Ратцель – на *державу*; якщо французький просвітитель доводив визначну роль *кліматичного* чинника, то німецький – *географічного положення і розмірів держави*, її “простору”; якщо Ш. Монтеск’є звертає увагу на *внутрішні* проблеми народу, суспільства чи навіть держави, то Ф. Ратцель – на зовнішні її відносини.

Детермінізм Ф. Ратцеля суттєво відрізняється від детермінізму Ш. Монтеск’є. Для Ш. Монтеск’є кліматичний чинник є *зовнішнім* стосовно суспільства, силою *матеріальною* (на відміну від теократичного детермінізму, де зовнішньою силою є духовна

¹ Glassner M. I. Politikal Geography... – С. 224.

субстанція – Бог). Для Ф. Ратцеля чинник землі, території держави, “життєвого простору” є внутрішнім, бо він – це *тіло держави*, а кордони – її життєві периферійні органи, що змінюються залежно від зростання сили держави. Збільшення території, за Ф. Ратцелем, – це “харч”, “продовольство” для держави, як їжа для живого організму.

Аналізуючи зміст і завдання політичної географії, Ф. Ратцель, зокрема, писав: “Політична географія повинна будувати своє вчення про державу тільки на конкретному земному ґрунті. Тільки базуючись на ньому, держава є людським витвором, але таким, що розвивається лише на ґрунті Землі. У цьому випадку неможливо уникнути зв’язку з проблемами соціології і державознавства; закономірності політичної географії мусять узгоджуватись із закономірностями історії. Однак географія мусить сама закласти собі основи, тому що йдеться про чисто географічні сприймання і діяльність. Справжня політична географія за предметом і метою може бути лише географічною”¹.

Аналізуючи “Політичну географію” Ф. Ратцеля, зауважимо, що він не був прямолінійним стосовно трактування впливу географічних чинників на політичне життя. Він з’ясував, що одні і ті ж природні передумови у різний історичний період або у той самий час неоднаково впливають на різні народи і спільноти, що можливе перенесення особливостей політичного устрою, мислення чи духу з одних місцевостей у інші з іншими особливостями природного середовища тощо. Іншими словами, у Ф. Ратцеля вже простежуються певні ознаки географічного індeterminізму. Однак вони не були розвинені.

Держава у geopolітичних побудовах Р. Челлена. Основоположником geopolітики, автором самого терміна “геополітика” є шведський (м. Уппсала) і німецький (м. Берлін) учений і державний діяч, учень Ф. Ратцеля, **Рудольф Челлен** (1864–1922). У працях “Великодержави сучасності” (1914) та “Держава як форма життя” (1916 р. – шведською, 1917 – німецькою мовами)² вчений розвинув geopolітику не в руслі географічної науки, як це зробив Ф. Ратцель, а у контексті науки про державу – державознавства, ще ширше – політології. Однак від Ф. Ратцеля він взяв основну методологічну зasadу про державу як “понадіндивідуальний живий організм”, що має “біологічний характер”. Це той же соціальний дарвінізм, який вважає головним законом життя боротьбу за виживання, а отже, і за “життєвий простір”.

¹ Ratzel F. Politische Geographie. – Leipzig, 1897. – S. IV.

² Може, точніше “Держава як організм”.

Р. Челлєн розумів політику як цілісне знання про державу. Однак його державознавство не є “описовим державознавством окремих країн” як в Ахенваля, а самостійною науковою, окрім її від географії, юриспруденції і соціології, хоч і пов’язаної з ними. Він писав, що прагне до “науки про державу, яка синтетично піднесеться понад тезою колишньої науки й антитезою географії”¹. У праці “Нарис системи політики” він розкриває взаємопов’язаність п’яти основних “органів”, структур чи елементів держави: влади, землі (території), державного народу (нації), суспільності, господарства. Він визначив головні напрямки та аспекти політологічних досліджень:

- а) **кратополітика** досліджує структуру влади, однак відрізняється від суміжного з нею правознавства тим, що вивчає, як реально в житті виконують чинне законодавство, зокрема і основний закон – Конституція;
- б) **геополітика** досліджує державну принадлежність тієї чи іншої території, земного простору, вплив їхніх конкретних природно-географічних властивостей на державну політику. Вона межує і пов’язана з географією, особливо фізичною;
- в) **етнополітика** вивчає вплив етнічних (національних) рис і структур на державу та її політичне функціонування. Пов’язана з етнографією (так розуміли сучасну демографію й етнологію), етнополітика досліджує зв’язки між етнічними особливостями і державою;
- г) **соціополітика**, як і пов’язана з нею соціологія, вивчає соціальну (класову, фахову, суспільно-верстову тощо) структуру населення, не саму по собі, а у найтіснішому зв’язку з владою;
- д) **екополітика**² досліджує господарські аспекти зовнішнього і внутрішнього політичного становища держави: виходи на регіональні та світові ринки; регіональну економічну політику тощо.

|| Геополітика Р. Челлєна – це наука, точніше наукова дисципліна про одну із п’яти підсистем держави – землю, її територію, поряд і у зв’язку з іншими науковими дисциплінами державо-знавства (вчення про державу або “політику”).

¹ Gzrybowski K. Geopolityka. – С. 5.

² Не плутати із сучасною екополітикою, яка досліджує політику стосовно природного довкілля і вплив довкілля на політичні аспекти функціонування держави.

Деталізуючи суть геополітики, Р. Челлен розрізняв в її структурі три складові частини – топо-, морфо- і фізіополітику.

Topopolітика – підрозділ геополітики, який досліджує сучасне глобальне, регіональне чи сусідське положення держави, її місце серед держав світу, геостратегічне і геокультурне розташування і зв'язки.

Морфополітика – вивчає територіальний устрій держави і роль її столиці, адміністративного поділу, просторову зв'язаність держави, зв'язки центру з периферією, кордони і прикордонні території.

Фізіополітика – підрозділ геополітики, що досліджує територію з погляду її як носія природно-ресурсного потенціалу і впливу його використання на потужність держави, її самостійність і політичну діяльність.

Саме для Р. Челлена предметом геополітики є не земля як така, а передусім, “земля, просякнута політичною організацією”. Він вважає, що “коли політична географія вивчає землю як дім людства стосовно інших її властивостей, то геополітика завжди звертає увагу на протилежне – на єдність держави і прагне зробити свій внесок у розуміння самої суті держави”¹.

Подібно як у Ф. Ратцеля, у концепції Р. Челлена земля є “тілом” держави, що навіть важливіше від населення. Бо держава може частково втратити своє населення, наприклад, шляхом еміграції, однак це не буде дуже шкідливим для її цільності. Втрата території призводить до смерті чи каліцтва держави. Тому така важлива роль кордонів держави і її зовнішніх зносин. На думку Р. Челлена, зовнішня діяльність держави є першорядним “експериментальним тереном геополітики”.

І все ж не треба зводити вчення про державу Р. Челлена лише до підкреслення ролі природного чинника у геополітиці. На думку Володимира Потульницького, “методологічно найважливішим для політологічних досліджень учений вважав, по-перше, необхідність поєднання теоретичних політичних досліджень з політичною історією тієї чи іншої держави, оскільки лише взаємозв'язок і взаємозумовленість цих дисциплін визначають її сутність; по-друге, необхідність дослідження становища певної держави в системі держав, яка є в світі (тепер ми б це назвали необхідністю вивчення політико-географічного положення держави. – О. Ш.); по-третє, з'ясування шляхом дослідження історичних змін у становищі певної держави характерних рис її теперішнього становища”². Отже, Р. Челлен не ігнорує історичного чинника,

¹ Gzrybowski K. Geopolityka. – С. 6.

² Потульницький В. А. Теорія української політології: Курс лекцій. – К., 1993. – С. 34.

подібно до того, як Ф. Ратцель підкреслював думку, що політико-географічні закономірності пов'язані (“є частиною”) з історичними закономірностями.

Квазінаукові конструкції К. Гаусгофера. Квазінаукова геополітика була доведена до крайньої межі німецьким географом, академіком і генералом *Карлом Гаусгофером* (1869–1946), який у 1924 р. заснував “Журнал геополітики”. Після поразки Німеччини у Першій світовій війні і втрати нею усіх колоній та частини довоєнних земель тут запанували реваншистські настрої та ідеї, які згодом привели до влади нацистів. К. Гаусгофер був одним із хрещених батьків гасла “дранг нах остен” у нових умовах.

К. Гаусгофер не створив чіткої концепції геополітичної. Його “наукові” ідеї часто мали невиразну, туманну й ідеологізовану форму і були міфологемами. Наприклад, такий вислів, як “народ без простору на Заході і простір без народу на Сході” або “політична географія розглядає державу з погляду простору, а геополітика – простір з погляду держави”¹.

Про геополітичні погляди К. Гаусгофера американський політико-географ М. Глесснер писав: “Гаусгофер і його група плутали органічну теорію держави Ратцеля, її версію, розвинену й уточнену Челленом і геостратегічні принципи Мегана та Маккіндерса, додавши германський шовінізм, напускну амбітність та містичизм, і створили прецедент для німецькодержавного експансіонізму. Вони використали не тільки карту, але й лозунги і картини, щоб легше впливати на людей. Поняття життєвого простору було запозичено в Ратцеля, але перекручено для пояснення “натуральності” зростання Німеччини за рахунок своїх менших сусідів – Польщі і Чехо-Словаччини.

Челленовський захист автаркії² був відроджений і розвинений зі спрямуванням на політичний характер пошуку Німеччиною самодостатності, знову завдяки країнам Південно-Східної Європи, Середнього Сходу та ін. Економічна політика була фактично використана як політична зброя нацистською Німеччиною. Під впливом поняття гарпленду німецькі геополітики захищали альянс з Радянським Союзом і, очевидно, були страйвожені, коли Гітлер напав на велику державу. Вони не тільки розвивали нові версії геостратегії – все для вигоди Німеччини, але також намагались створити

¹ Лавров С. Геополітика... – С. 36.

² Автаркія – самодостатність, орієнтація на власні сили і ресурси.

геомедицину, геопсихологію, геоекономію і геюори-спруденцію не як наукові чи законні галузі географії, але як зброю німецького завоювання”¹.

Геополітика була специфічно німецьким тупиковим розвитком політичної географії. Вона відображала, особливо у працях Карла Гаусгофера і його групи, потреби Третього райху і зазнала краху як псевдонаука. Науковим “вченням” її називати неможливо.

Однак вона мала єдині методологічні основи, закладені Ф. Ратцелем, – організменну теорію держави, що випливала із соціального дарвінізму, використовувала деякі ключові поняття, наприклад, життєвого простору, і мала підтримку у керівництві нацистської Німеччини.

Сьогодні простежується двояке відродження геополітики. Перше – це широке використання терміна “геополітика” (“геополітичний”), в який вкладають політико-географічний зміст. Таке відродження лише посилює позиції політичної географії (і географії загалом!). Друге – використання ідей геополітиків 30-х років у завуальованій формі або в новому термінологічному значенні – на перший погляд невинному. Наприклад, у політичному словнику російських державних діячів з’явився термін “більшне зарубежье” стосовно сусідів Росії – колишніх радянських республік, ідея “східнослов’янської держави”, в яку обов’язково має входити і Україна (разом з Росією і Білоруссю); відроджуються ідеї євразійства. А деякі російські лідери, зокрема Жириновський, Рум’янцев та інші, стверджують, що нові пострадянські держави “повинні стати сателітами Росії або загинути”². Іншої назви для цього як “зоологічний імперіалізм” чи “зоологічний шовінізм” не знайти. Ідеї нацизму, отже, мають нових послідовників!

Функціональна теорія держави Р. Гартшорна. Після Другої світової війни, коли німецька геополітика виявила свою ненауковість і антигуманізм, посилено розвивалась політична географія у США. Її виразником був відомий американський учений **Річард Гартшорн** (1899–1992) – автор функціональної теорії держави. Добре відомі його праці

¹ Glassner M. I. Politikal Geography... – С. 229–230.

² “Известия”. – 1994. – 4 мая.

“Функціональний підхід у політичній географії” (1950)¹ і “Політична географія” (1957)².

Для крайнього рівня дослідження Р. Гартшорн створює функціональну теорію держави в термінах структури та функціонування систем (це стосується і geopolітичних одиниць інших рівнів).

Професор Річард Гартшорн

Він зазначав: “Держава є політично організованим простором, що ефективно функціонує. Як успішно це здійснювати? Шляхом переборювання центробіжних сил – сил, що тяжіють до роздрібнення держави, силами доцентровими, які зв’язують країну у єдине ціле. Центробіжні сили діють у кожній країні; у деяких країнах вони настільки потужні, що руйнують державну систему повністю”³. Тому головне у функціонуванні держави – це зв’язувальні чинники, чинники її цілісності.

Р. Гартшорн вважає, що для цілісності країни системи державного апарату вже недостатньо. Потрібна передусім упевненість людей у необхідності об’єднання усіх груп населення в усіх частинах держави (району), відчуття тотожності з державою. Це здійснюється з допомогою так званої *державної ідеї*. Чинниками цієї ідеї можуть бути націоналізм, спільність релігії і мови тощо. Її ще називають *raison d'être* (“вправдання існування держави”).

Учений дає ґрунтовний аналіз незалежної держави “як району”, аналіз її зовнішніх зв’язків. “Держава, – зазначає Гартшорн, – утворює політично однорідний район, якщо в усіх її частинах простежується однорідність поглядів і одноманітність відношень між органами, що уособлюють політичну владу над народом. Держава може бути регіонально однорідною і за наявності помітних відмінностей,

¹ Hartshorn R. Functional Approach in Politikal Geography // Annals of the Assotiation of Amerikan Geographers. – 1950. – Vol. 40. – P. 95–130.

² Политическая география // Американская география. – Москва, 1957. – С. 169–218.

³ Glassner M. I. Politikal Geography... – С. 57.

навіть антагонізмів у політичних поглядах різних суспільних груп, у тому випадку, якщо ці суперечності рівномірно розподіляються по всій державі. Можна сказати, що така держава різнопідібна і недостатньо єдина у вертикальній площині, однак однорідна у горизонтальній”¹. Отже, вимога політичної однорідності є важливою рисою в існуванні і функціонуванні держави, в її географічному аналізі.

Для нас важлива думка вченого щодо ролі національного чинника. “Коли організація держави, – наголошує дослідник, – чітко базується на певній національній групі, яка може легко бути визначена, тоді першим кроком географічного аналізу є порівняння території, яку займає ця група – національного району, – з усією територією цієї держави. Якщо національний район виходить за межі району держави то, з одного боку, держава ще не зовсім сформувалась з погляду єдності нації, і якщо, з іншого, держава охоплює частини національного району іншої держави, особливо сусідської, то її внутрішня єдність порушується”².

В аналізі зовнішніх стосунків держави Р. Гартшорн виділяє територіальні (особливо так звані прикордонні проблеми, використання території однієї держави іншою тощо), політичні (залежність, рівноправність, партнерство), економічні (торгівля, послуги, інвестиції та ін.), стратегічні відносини. До стратегічних відносин належать такі: стосунки з державами, з якими дана країна перебуває у відкритому конфлікті чи з якою цей конфлікт можливий; відносини з державою, з якою певна країна знаходиться у воєнному союзі; відносини з іншими районами світу, які можна вважати нейтральними.

Характеризуючи політичний район як об’єкт географічного дослідження, Р. Гартшорн виділяв такі його риси: морфологія (форма, розмір, внутрішня вузлова структура), динаміка, розташування, зовнішні зв’язки. Постулюється однорідність як мета політичного району, однак відзначається, що “міцність політичної одиниці (це може бути не лише район, але й держава. – О. Ш.) безпосередньо залежить від ступеня політичної однорідності й досягнутої функціональної зв’язаності”³.

¹ Glassner M.I. Politikal Geography... – С. 194.

² Там само. – С. 186.

³ Там само.

Р. Гартшорн наголошує на політико-географічному дослідженні єдностей більш високого рангу, ніж загальнодержавний (країнний). Це регіональні союзи держав, ліги, асоціації незалежних держав, різні форми між- і наддержавних організацій (на зразок ООН, НАТО тощо).

Нарешті, Р. Гартшорн акцентує на необхідності вивчення проблем кордонів, столиць, форм територіального зосередження політичної сфери на мікрорівні (політичне територіальне “вогнище”, “осередок”, “ядро”, “вузол”, “фокус” тощо), формуванні політико-географічних понять, досліджені у галузі історичної та прикладної політичної географії. Щодо політичної географії, це стосується проблеми міждержавних відносин, сфери державного територіального планування.

Отже, Річард Гартшорн уперше в історичному розвитку політичної географії вивів її на справді наукову основу дослідження. Розробивши теоретичні основи функціонуючої держави, він підійшов до системного аналізу і синтезу усіх форм геопросторової організації політичної сфери суспільства – глобальної, наддержавної, країнної, регіональної і локальної.

Оцінюючи Гартшорнову теорію “державної ідеї”, Тватейл (O. Tuathail) писав: “Спроба Гартшорна створити функціональний підхід у політичній географії у 1950 р. була спробою організації політичної географії без політики, коректним, науковим, громадянсько-зорієнтованим знанням, що було несуперечливим та узгодженим”¹.

Глобальні geopolітичні та геостратегічні концепції. Концепція А. Мегана. Початок розвитку глобалістичної політичної географії припадає на кінець XIX ст. Він був представлений працями, що своїм змістом вивищувалися над геополітичними реальностями окремих держав чи держави взагалі, виходили на глобальний рівень. Цей період започаткував наприкінці XIX ст. англійський учений, адмірал *Альфред Тайер Меган* (1840–1914) і продовжив англієць сер *Галфорд Дж. Маккіндер* (1861–1947). З геополітики окремої держави вони виходили на *глобальну геостратегію*.

A. Меган головну увагу приділив впливу морів та океанів на історичний розвиток людства. Він є автором праць “Вплив

¹ Thuathail O. The Critical Reading / Writting of Geopolitics: Repreading / Writing Wittfogel, Bowmann and Lacoste // Progress in Human Geography. – 1994. – № 18. – P. 313–332.

морської сили на історію: 1660–1793” (1890) і “Вплив морської сили на історію: французька революція та імперія (1793–1812)” (1892).

А.Меган вивів шість фундаментальних чинників ефективного розвитку і збереження морської сили¹:

- 1) географічне положення (чи лежить країна на морях і океанах);
- 2) фізична “відповідність” держави (природа її узбережжя) (чи є у держави природні гавані, естуарії, затоки тощо);
- 3) обширність території (довжина берегової лінії). Берег може бути легко розчленований;
- 4) кількість жителів (країна з великою кількістю жителів здатна на більше будівництво і підтримку торгового і військового флоту, ніж країна з малою людністю);
- 5) національний характер (комерційні устремління і морська сила ґрунтуються на миролюбності і широкій торгівлі);
- 6) управлінський характер (чи управлінська політика реагує на вигоди від сприятливих можливостей, пов’язаних з природними та демографічними особливостями, від яких залежить морська сила).

У книзі “Проблеми Азії” А. Меган уперше висловив думку про “серце” світу в Азії і російське володіння ним. Цю геополітичну ідею розвинув інший англійський вчений сер Галфорд Маккіндер – професор Оксфордського університету, член парламенту, голова імперського морського комітету у доповіді на засідання Географічного товариства на тему “Географічна вісім історії” (1904).

Гіпотеза “світового острова” Г. Маккіндер. На відміну від А. Мегана, **Г. Маккіндер** (H. Mackinder) брав до уваги той факт, що на зламі XIX – XX ст. світ внаслідок прокладання залізниць дуже змінився – зросла сила внутрішніх частин континентів. Тому його геополітична стратегія *глобальноконтинентальна*. Він висунув гіпотезу *“світового острова”* (ще “морські” впливи тут відчути!), який охоплює материки Євразія і Африка. *Серцевиною* цього “острова” є територія довоєнної Російської імперії, а потім СРСР від західних кордонів до Єнісею. Це євразійське “серце” Г. Маккіндер називає *віссю ареалу*. Пізніше він розширив поняття “серця” в ідею *“серцевинної країни”* – тої ж таки Росії чи СРСР. Він писав, що перемога Москви у Другій світовій війні зробить СРСР “найбільшою суходільною силою на земній кулі. Більше того, це буде найміцніша

¹ Glassner M. I. Politikal Geography... – C. 225.

держава з погляду стратегічної оборони. Серцевина – це найбільша у світі природна фортеця. Уперше в історії вона має сили, достатні як кількістю, так і якістю”¹. Ключ до неї лежить у Східній Європі.

Г. Маккіндер сформулював такі тези: “хто керує Східною Європою, той керує “серцевинною країною”; хто керує “серцевинною країною”, той керує “світовим островом” (Євразією та Африкою); хто керує “світовим островом”, той керує світом.

Професор
Гарфорд Маккіндер

Ці положення певною мірою відповідали дійсності. Однак у 20–30-х рр. ХХ ст. вони не могли не вплинути на ідеологічне і воєнно-стратегічне спрямування війовничих сил Заходу у східному напрямі, зокрема, і проти України.

Ця гіпотеза зумовила так звану однополярну геополітичну картину світу. Правда, вже у 1924 р. Г. Маккіндер висунув ідею біополярного світу. На противагу “серцевинній країні” і для збалансування сил він пропонував єдність країн Західної Європи і Північної Америки (Атлантичний океан він навіть називає Середземним). Пізніше він дещо змінив

акценти, коли Німеччина оголосила війну Сходу.

М. Глесснер вказував на три великих недоліки гіпотез Г. Маккінdera, які:

- не мали достатнього впливу на зростання могутності Північної Америки;
- не могли пояснити суперечності між тезою Маккінdera про силу власника “серцевинної країни” і відносною слабістю Росії – СРСР до Другої світової війни;
- не брали до уваги зростаючого впливу на могутність країн розвитку авіації і технологічних нововведень².

¹ Генрі С. Барліт, Дж. Пауль Холмен. Планування збройних сил у світі після холодної війни: як урахувати геополітичні фактори? // Військо України. – 1993. – Ч. 5. – С. 24.

² Glassner M. I. Politikal Geography... – Р. 225.

Незважаючи на це, після Другої світової війни західний світ усе ж використав геостратегічні ідеї Г. Маккіндана – було створено НАТО на чолі зі США. У Німеччині, Великобританії, Англії, Італії та інших державах, у близьких і віддалених країнах та островах створено плацдарми оборони і швидкого реагування в разі нападу СРСР. У цій ситуації Україна стала заложницею як США, так і Росії (атомні бази, АЕС, ВПК тощо на її території).

Концепція “Євразійського узбіччя” Ніколаса Спайкмена. Третью геостратегічною концепцією була концепція “*Євразійського узбіччя*” (Eurasien Rimland), розроблена професором Єльського університету (США) *Ніколасом Спайкменом* (N. Spykman) у 30-х роках. “Євразійське узбіччя” – це територія поза межами “гартленду”, тобто Західна і Середня Європа, Близький і Середній Схід, Південна, Південно-Східна, Східна і Північно-Східна Азія. Ця концепція хоча і глобалістична, однак у цілому є американською.

Особливого глобально-історичного значення Н. Спайкмен надає не “серцю” Євразії, а Євразійському узбіччю: “Насправді ніколи не було протистояння: суходільна країна – морська країна. В історії завжди було об’єднання деяких країн узбіччя з Великобританією проти інших країн узбіччя, зокрема Росії, або Великобританії з Росією проти домінуючої сили на узбіччі... Якщо у політиків Старого світу має бути гасло, то воно повинне бути таким: “Хто контролює узбіччя, той править Євразією, той вирішує долю світу”¹.

Отже, все знову звелось до того, як управляти світом. А “гартленд” чи “узбіччя” (в обох випадках, до речі, євразійські) – це лише засіб до світового панування. Зауважмо, що в одному випадку “гартленд”, в другому – “узбіччя” є *дестабілізаторами* усталеного світового порядку. У першому випадку у ХХ ст. тривалий час виступала радянська імперія з її гегемоністськими устремліннями до “світової революції” шляхом експансії останньої; у другому – гітлерівський Третій Райх (теж з метою підкорення усього світу і впровадження “нового порядку”, національно-визвольні війни у післявоєнний період на Близькому і Середньому Сході, Півдні і Південному Сході, Далекому Сході).

У наш час Євразійське узбіччя позначене пунктиром політичного напруження чи конфліктів: війни у колишній Югославії, Придністров'я, Крим,

¹ Генрі С. Барліт, Дж. Пауль Холмен. Планування збройних сил... – С. 25–26.

Кавказ, конфлікт Ізраїлю із сусідніми державами, війна у Курдистані, Абхазія, Чечня, Нагірний Карабах, Кувейт, Ірак, Кашмір, Таджикистан, Тибет, конфлікт материкового Китаю і Тайваню, Північної і Південної Кореї тощо. Звертає на себе увагу зміщення зони узбіччя на північ, частково охоплюючи південні регіони колишнього Радянського Союзу.

Концепція Євразійського узбіччя постулювала зменшення загрози мірові з боку Радянського Союзу (тепер Росії) і збільшення її на цьому “узбіччі” внаслідок переворотів в окремих країнах, виникнення військових диктатур, міждержавних і внутрішньодержавних конфліктів, які загрожують перетворитися у регіональну чи світову війни.

Цивілізаційна концепція Семюеля Гантінгтона. Нові аспекти геостратегії на початку ХХІ ст. пов’язані з корінною зміною політичної карти світу після розвалу комуністичної системи, закінчення холодної війни, з виникненням нових держав у Євразії – точніше у Центрально-Східній Європі, на Кавказі, у Центральній Азії.

Ні політична географія як галузь СГ, ні геополітика як наукова дисципліна, що лежить на межі політичної географії і політології, за останніх десять–п’ятнадцять років не розробили фундаментальних концепцій і доктрин, які б адекватно відображали суттєві зміни у глобальному розподілі сил (перетворення світу із двополюсного в однополюсний) і, відповідно, зміни у відносинах між країнами (їхніми групами).

Якщо головним об’єктом вивчення політичної географії і надалі залишалася *держава*, але на зміну організменній теорії держави Ф. Ратцеля прийшли теорії Р. Гартшорна (функціональної держави), П. Тейлора (держава як контейнер багатства), Готтмана (держава як вираження символів народу), то геополітика взяла на себе дослідження глобальних політичних явищ і процесів – розподілу сили і міжнародних відносин, пов’язаних із виникненням, акумуляцією і застосуванням сили. В останні десятиріччя після розпаду світової комуністичної системи, закінчення так званої холодної війни і створення однополюсного світу на чолі зі США було обґрунтовано три геостратегічні доктрини, що стосуються глобальних політичних процесів майбутнього. Дві з них (доктрина Самюеля Гантінгтона і доктрина Збігнєва Бжезінського) є, по суті, доктринами, що випливають з геостратегічних інтересів США і передбачають їх домінування у світі; третя – доктрина Александра Дугіна – має в своїй основі російсько-імперські інтереси і передбачає домінування Росії у Євразії, а, отже, і у світі. В кожній із цих доктрин певне місце відведено Україні.

Концепція С. Гантінгтона (*S. Huntington, 1996*) викладена у книзі “Зіткнення цивілізацій та межа світу”.

Центральним, базовим постулатом є те, що людство вступило у нову фазу розвитку і самоусвідомлення, де головними є не західні цінності (громадянське суспільство, лібералізм, масова культура тощо), а консерватизм, національні, зокрема релігійні традиції, самобутність народів, їхній опір вестернізації тощо.

На противагу західній цивілізації з її невпинною тенденцією до глобалізації шляхом економічного, культурного й інформаційного імперіалізму тепер у Євразії формуються ще дві потужні цивілізаційні системи: азійська (буддійсько-індійська у Китаї, Японії, Індії, Індонезії, Кореї, Таїланді, Бірмі, Малайзії) і мусульманська (мусульмано-арабська з країнами Близького і Середнього Сходу, частково Кавказу і колишньої радянської Середньої Азії – Казахстан, Узбекистан, Таджикистан і Туркменістан). С. Гантінгтон не відносить до західної цивілізації велику частину Євразії, що позначена візантійсько-православною традицією, зокрема: Росію, Білорусь, частково Україну, Молдову, Румунію, Болгарію, Сербію, Македонію, Грузію і Вірменію. Це пов’язано з тим, що визначальним у цивілізаційній концепції автора є два чинники: релігійний і етноментальний, які “фундаментально формують характер народів”¹. Візантійська цивілізація в цьому аспекті характеризується духовною інертністю Церкви (православної), схильністю народів до авторитаризму і диктатури, сакралізацією керівництва держави (монарха, президента) тощо.

Французький політолог Ален Безансон у книзі “Кордони Європи на сході і російське питання” зазначає, що Україна, яка належить до так званої “візантійської дуги”, опинилася в епіцентрі протистояння цивілізації Заходу і православного Сходу. Православний Схід є зоною імперських інтересів Росії. Ця зона від Балтики до Балкан, тобто Балтійсько-Понтійський простір, є цивілізаційно нестабільною, хоч якихось серйозних конфліктів (крім югославського) тут не простежуються. Однак якщо свідомо не працювати над виробленням геостратегії України як межової країни у глобально-цивілізаційному контексті, то можливі диструкційні геополітичні процеси, підсумком яких може стати її розпад.

¹ Баган О. Зіткнення цивілізацій: український вектор // Поступ. – 1999. – 7 верес.

Головні принципи української геостратегії такі¹:

По-перше, це усвідомлення культурно-цивілізаційної окремішності держав великої європейської осі Балтика – Балкани (Балтика – Чорне море, Середня Європа), щоб запобігти імперським устремлінням як Росії, так і США. Важливим засобом цього усвідомлення може стати створення Балтійсько-Понтійської Співдружності держав, до якої можуть увійти і деякі країни західної цивілізації (наприклад, Польща, Словаччина, Угорщина). Найбільшою і у перспективі наймогутнішою серед них може стати Україна.

По-друге, політичні еліти України (та інших середньоєвропейських країн) мають виробити геостратегію, яка максимально використає у своїх інтересах протистояння між західною, православно-московською і мусульманською цивілізаціями. Це потребує тонкої гри на суперечностях представників цих цивілізацій у середньоєвропейському просторі і спрямування їхніх інтересів поза цей простір.

По-третє, виховання у суспільних елітах та й населення цих країн загалом середньоєвропейської культурно-цивілізаційної ідентичності, психологічна переорієнтація на цю мету, позбавлення комплексу другорядності.

По-четверте, принцип релігійного плюралізму як наріжний у розбудові середньоєвропейського дому, культурно-цивілізаційного і конфесійного симбіозу.

Концепція “Великої шахівниці” Збігнєва Бжезінського. Ця концепція була найбільш повно викладена Збігнєвом Бжезінським (*Z. Brzezinsky, 1996*) у книзі “Велика шахівниця: головні цілі американської політики”. Велика шахівниця, за З. Бжезінським, – це Євразійський континент з його державно-національним, історико-культурним і релігійним розмаїттям. Ця доктрина наслідує ідеї Галфорда Маккінdera з його теорією гарлленда (гарлленд – серце Євразії, яке знаходиться у Росії). Відоме висловлювання Г. Маккінdera: хто володіє Східною Європою, той володіє гарллендом, хто володіє гарллендом, той володіє світовим островом, хто володіє світовим островом, той володіє світом. З. Бжезінський базує свою геостратегічну позицію на світовому домінуванні США після розвалу комуністичної системи.

З. Бжезінський вводить “шахові” поняття: геостратегічні гравці і геостратегічні осі.

¹ Баган О. Зіткнення цивілізацій...

Геостратегічні гравці – це держави, що мають спроможність і національну волю застосувати силу чи вплив поза своїми кордонами з тією метою, аби змінити – відповідно до інтересів Америки – наявний geopolітичний стан справ.

Вони мають потенціал або передумови бути геополітично непостійними. Через якісь причини – жадання національної величини, ідеологічної реалізації, релігійного мессіянства чи економічного зростання – деякі країни прагнуть регіонального домінування або ж глобального утвердження¹.

А “геополітичні осі – це держави, чия важливість походить не з їхньої сили і мотивації, арадше з уразливого розташування та з наслідків їхніх потенційно несприятливих умов для поведінки геостратегічних гравців.

Найчастіше геополітичні осі визначаються географічним розташуванням, що в деяких випадках має велике значення або у наданні доступу до важливих районів, або ж у відмові сильному гравцеві у ресурсах. У деяких випадках геополітична вісь може діяти як захисний щит для важливої держави або навіть регіону².

Автор доктрини визначає на політичній карті Євразії, як мінімум, п'ять головних і активних стратегічних гравців (Франція, Німеччина, Росія, Китай та Індія) та п'ять геополітичних осей (Україна, Азербайджан, Південна Корея, Туреччина та Іран). У цьому контексті геополітична вісь України полягає в її “уразливому розташуванні” стосовно передусім геостратегічного гравця Росії, яка традиційно зачіпає геостратегічні інтереси США.

Професор Збігнєв Бжезінський

¹ Бжезінський З. Євразійська шахівниця. Геостратегічні гравці та геополітичні вісі // Політика і культура. – К., 2000. – Ч. 4. – С. 5 (укр. переклад за ред. проф. Анатолія Карася, м. Івано-Франківськ, 2000).

² Там само.

На думку З. Бжезінського, Україна є новим і важливим простором на Євразійській шахівниці, геополітичною віссю, тому що вона як незалежна держава допомагає трансформувати і саму Росію. “Без України, – пише автор, – Росія перестає бути євразійською імперією”¹. Без неї вона ще претендує на азіатську імперію. Підкорення України Росією знову дає їй широкий вихід до Чорного моря, а людські і природні багатства України негайно були б поставлені на службу імперським інтересам Росії. Водночас Польща – важливий провідник євразійських інтересів США – перетворилася би у державу-вісь. Оскільки в інтересах США, так і в інтересах Середньої Європи, Польщі і України, зокрема, є посилення західного геополітичного та геостратегічного вектора України.

Загалом у руслі геостратегічної концепції З. Бжезінського розроблено сучасну геополітику США. З. Бжезінський вважає, що “... історична траєкторія України вже чітко з’ясована і вона (Україна. – О.Ш.) має бути успішною, сучасною демократичною європейською країною, яка є частиною західної культури”. І що Україна надалі буде йти обраним курсом на Захід із тісними зв’язками співпраці та сусідства з Росією.

Американські геополітичні та геостратегічні доктрини.

Доктрина – це політичне, наукове, філософське, воєнне чи інше вчення, теорія або система поглядів суспільних спільнот, також еліт на певну проблему. Зокрема, геополітична доктрина держави – вчення та система пануючих поглядів і керівних принципів щодо місця держави (країни) у її політико-географічному положенні стосовно найближчого і віддаленого оточення, навіть у глобальному масштабі.

Іншими словами, поняття геополітичної доктрини є концентрованим вираженням специфіки політико-географічного розташування країни у певному періоді її розвитку. Найбільш відомою, і по суті першою геополітичною доктриною, була доктрина американського президента початку XIX століття Дж. Монро (James Monroe).

Доктрина Монро² – це один з найбільш відомих документів американської зовнішньої політики, що передбачав гегемонію США у західній

¹ Бжезінський З. Євразійська шахівниця... – С. 8.

² Dictionary of Geopolitics / Edited by John O'Loughlin. – Westport; Connecticut; London, 1994. – S. 166–168.

півкулі. Започаткована 1823 р. під час боротьби за президентство Джеймса Монро.

Доктрина Монро охоплювала три принципи. Перший: *неколонізації* (principle of noncolonization), згідно з яким європейські держави мали б відмовитися від подальшого освоєння Америки. Другий: *неінтервенції* (principle of nonintervention), за яким Сполучені Штати утримуватимуться від європейських воєн, оскільки їхні політичні системи є відмінними. І, навпаки, США негативно оцінюватимуть ті європейські держави, які намагатимуться контролювати незалежні держави Нового Світу. Третій: *непередавання* (principle of nontransfer). Згідно з ним Сполучені Штати не схвалюватимуть жодного обміну (трансферу) територій у Новому Світі між будь-якими європейськими державами.

Доктрина Монро стала “Великою Хартією Маніфесту Долі” (“Magna Charta of Manifest Destiny”). Було очевидним: оскільки європейські держави не заселятимуть “пустих територій” Заходу і Півдня Америки, то вони залишатимуть відчиненими двері для Сполучених Штатів.

У 1904 р. було прийнято “Рузвелтів Вінець” (Roosevelt Corollary), що сприяло офіційним змінам у трактуванні доктрини Монро: від утвердження принципу невтручання європейських країн у справи Америки до контролю США шляхом “політичних дій” у регіоні. Пізніше, у 1930-х роках, німецькі геополітики спотворили аргументи доктрини Монро, заявивши, що, коли Сполучені Штати можуть проголосити цілу півкулю зоною свого впливу, то це також можуть робити й інші великі держави (Німеччина, Японія і Радянський Союз). У 1980-х роках президент Рональд Рейган багаторазово спонукав інші держави підтримати дії проти повстанців у Нікарагуа. Він обґрутував це доктриною Монро, обстоюючи позицію, що підтримка Радянським Союзом й Кубою сандиністів порушує цю доктрину.

Доктрина Монро і тепер є для Сполучених Штатів дуже потужним та емоційним засобом проти критики їхньої політики у західній півкулі. Вона залишається давнім і часто повторюваним утвердженням їх континентальної політичної та економічної експансії.

Американські доктрини другої половини ХХ ст.¹ Геополітичні доктрини цього періоду відображають ставлення американських лідерів, зокрема президентів, до глобальних сфер впливу США після Другої світової війни. З 1945 р. було декілька доктрин Сполучених Штатів Америки щодо

¹ Dictionary of Geopolitics... – S. 91–92.

їхнього лідерства, особливо у їхніх взаємних геополітичних змаганнях з СРСР. Однак залишалося багато суперечностей між проголошеною політикою та діями у її руслі.

Джордж Кеннан у липні 1945 р. виклав *доктрину стримування* як теоретичну базу американської зовнішньої політики, однак у березні цього ж року була проголошена *доктрина Трумена*. Вона полягала у готовності Сполучених Штатів блокувати радянську експансію у глобальному масштабі. США брали на себе повну відповідальність за оберігання кордонів “вільного світу”. Хоч доктрина була глобалістичною, вона передусім стосувалася допомоги грецькому уряду в подоланні внутрішнього комуністичного заколоту і зміцнення турецької армії шляхом заповнення вакууму, спричиненого британським відходом з цього регіону після Другої світової війни.

У липні 1957 року було проголошено *доктрину Айзенгауера*. Це здійснено у формі резолюції Конгресу США. Доктрина стосувалася американської сфери впливу на захист арабських держав Середнього Сходу проти, як тоді стверджували, “комуністичної агресії”. Передбачала витіснення СРСР з територій, які залишила у цій частині Євразії Британія. Джерелами нестабільності тут були місцеві конфлікти й амбіції керівництва країн Середнього Сходу, які Кремль бажав використати у своїх експансивних інтересах.

У травні 1965 р. обґрунтована *доктрина Джонсона*. Вона замінила в нових умовах доктрину Монро. Пославши підводні човни до Санто-Домінго, Домініканської Республіки, президент Джонсон оголосив, що революція тут була внутрішньою справою, поки “об’єкт не став місцем для комуністичного диктаторства”. США діятимуть так, щоб унеможливити таку перспективу.

Яскравим вираженням американської політики в еру Ніксона і Кісінджа була відповідна *доктрина стримування і послаблення напруженості*. Ставку робили передусім на переговори. Доктрина Ніксона покладала відповідальність за те, що стосувалося локальних криз, на локальні держави, їхню нездатність постояти за себе. Радянське проникнення в Африку та Південно-Східну Азію у середині 70-х рр. ХХ ст. змусило президента Форда вилучити з доктрини термін “послаблення напруженості”.

Доктрина Картера була проголошена США на початку 1980р. після агресії СРСР в Афганістані. Картер передбачав, що розгортання Радянської Армії в Афганістані створить загрозу для контролю Сполученими Штатами регіону Перської затоки. Він проголосив далекі межі простягання сфери впливу США,

підкреслюючи, що “будька спроба зовнішньої держави здобути контроль над регіоном Перської затоки буде розглядатися як атака на життєво важливі інтереси Сполучених Штатів Америки. Такі атаки будуть відбиті усіма необхідними засобами, зокрема збройними силами”.

Розроблений Збігневом Бжезінським (Держсекретар США) образ “дугової кризи від мису Горн в Африці до Чіттагонту” був інтерпретований як гарантії підтримки США проти сильної зовнішньої чи внутрішньої опозиції в Єгипті, Йорданії, Саудівській Аравії, Омані та Пакистані. Це юридично виправдовувало спорядження Флоту США у відповідні регіони і створення Сил швидкого розгортання і було предтечою військової інтервенції під час кризи у Перській затоці у 1990–1991 роках.

Доктрина Рейгана була проголошена у США стосовно СРСР у 1985 р. Вона стала обнадійливим засобом супроти комуністичної тиранії: “Нашою місією, – постулював Рейган, – є плекати та захищати свободу і демократію й поширювати ці ідеали всюди, де це можливо. Ми мусимо стояти пліч-о-пліч з нашими демократичними союзниками. І ми не повинні втрачати віру в тих, хто, ризикуючи життям на будь-кому континенті від Афганістану до Нікарагуа, нехтує підтримуваною Советами агресією і боронить права, які є нашими від народження”. Радянський Союз мав бути поборений за допомогою правоорієнтованих повстанців без прямої воєнної допомоги США.

Чи вплинули суттєво геополітичні та геостратегічні доктрини США, зокрема доктрина так званої Стратегічної оборонної ініціативи (COI) Р. Рейгана, на розпад “світової соціалістичної системи” і Радянського Союзу сказати сьогодні складно. Однак, розпад СРСР – передусім наслідок нерозв’язаних внутрішніх суперечностей, які розвивалися в ньому протягом десятиріч.

Російські геополітичні і геостратегічні теорії та доктрини. *Теорія “третього Риму”*. Серед російських виділяються доктрини панславізму, євразійська і “правозахисна”. Вони є своєрідними модифікаціями месіанської теорії “третього Риму”, яка виникла у XV–XVI ст. із міфів про спадкоємність російської церковної влади від Візантії, і ще далі – від Вавилона, а родовід російських царів – від Августа, брата римського цісаря Юлія Цезаря. На цій підставі сформувались дві великі державні ідеї: 1) московський цар – єдиний спадкоємець влади в Русі, а Московська держава – єдиний спадкоємець усіх земель Київської Русі;

2) московський цар як продовжувач київських династичних традицій опосередковано отримав владу від візантійського імператора, а через нього й від Августа і ще далі – від вавилонського царства.

Автор теорії “*третього Риму*” – псковський ігумен Фелофей – у 1510–1511 рр. писав, що історія людства – це теорія трьох світових царств, трьох обраних Богом народів. Два царства – Рим старий і Рим новий (Константинополь) – уже впали внаслідок зради православ’я. Тому Москва, Московське царство – це третій і останній Рим, де сповідують православ’я (“два Рима падоша. А третій стоїт, а четвертому не бивати”). Ця теорія стала основою ідеологічного обґрунтування претензій Росії на культурну та державно-політичну спадщину Київської Русі, на право, дане самим Богом “третьому Римові” – Москві розширювати землі і території на свій розсуд. Росія присвоїла собі месіанську роль у звільненні усіх слов’ян від їхніх гнобителів – германських чи мусульманських. У XIX ст. це вилилось у слов’янофільство і панславізм.

Доктрина панславізму. Доктрина *панславізму* висвітлена ґрунтовно у книзі Данилевського “Россия и Европа” (1888), хоч ідеї панславізму розвивалися і раніше. Суть доктрини в тому, що слов’янські держави мають бути об’єднані під егідою Росії, однак зі столицею у Константинополі, який треба відвоювати у турків. У цьому суть усього “східного” питання, російської ідеї, призначення Росії. Отже, шлях до Константинополя лежить через Україну й означає поневолення України Росією. Більше того, Данилевський доводить, що Росія не є Європою ні в культурно-історичному (вона не була частиною імперії Карла Великого, не входила до складу теократичної федерації, що виникла після монархії Карла, не знала схоластики, не жила ідеалами романо-германського мистецтва тощо), ні в воєнно-політичному аспектах. Росія протиставляється не стільки окремим державам Європи, скільки усій Європі в цілому. Взаємини з будь-якою державою Європи мають визначатися тим, наскільки вони відповідають так званій “русскославянській цели”.

Зрозуміло, що ця доктрина з часів Данилевського модифікувалася. Тепер зрозуміло, що ні Польща, ні окрім Чехія та Словаччина, ні Болгарія та інші слов’янські держави не бажають “слов’янської федерації”. Тому на озброєння беруть “федерацію східнослов’янських народів” – росіян, українців, білорусів. Адептами цього були відомі політичні діячі, літератори, вчені (наприклад, М. Горбачов, О. Солженіцин, Д. Лихачов). Пригадаймо хоча б відомий вислів Михайла Горбачова “резать поживому” або відоме Александра Солженіцина “Как нам обустроить Россию”,

де йдеться про “федерацію” східних слов’ян, або вісім аксіом академіка Дмитра Лихачова, в яких обґруntовується “нерозривність” колишніх республік СРСР з Росією.

Євразійська доктрина. Доктрина *євразійства* найповніше розроблена у 20-х роках ХХ ст. російськими емігрантами Н. Трубецьким, В. Ільїним, М. Шахматовим, Г. Флоренським, Л. Карсавіним та ін. У наш час цю доктрину “розвивають” російський геополітик Александр Дугін і президент Росії Владімір Путін.

На відміну від “європейської” і пансловітської концепції протиставлення Сходу й Заходу, євразійська доктрина передбачає модель “периферія – центр”. Згідно з цією доктриною, центром Євразії є Росія, а периферією – Європа, Китай, країни мусульманського світу. Це євразійське утворення має протистояти “атлантичному трикутнику” – США, Канада, Великобританія. Ідея євразійства особливо поширюється в наш час, коли Росія прагне увійти у “спільній європейський дім” і заграє з країнами мусульманського світу в Азії (Іран, Ірак, Пакистан), а також Китаєм та Японією.

Російський президент В. Путін конкретизує цю доктрину стосовно нашого часу. Зокрема, він вважає, що для її утвердження необхідно створити на просторі колишнього СРСР т.зв. *Євразійський союз*. цей “союз”, на думку В. Путіна, має бути потужним наднаціональним об’єднанням, здатним стати одним із полюсів влади у сучасному світі і протистояти об’єднаній Європі на заході, Китаю на сході, а також як потужний складник безпеки на противагу НАТО*.

Правозахисна доктрина. Нарешті, *правозахисна* доктрина (“правозахисний імперіалізм”) симетрично відображає американську імперіалістичну політику неоглобалізму і захисту прав людини. Москва – “заступниця народів” – стає тепер поборницею “прав людини”, особливо так званого “руsskoyazychnogo населення”.

Останнім часом правозахисну доктрину ще називають “просвітненим імперіалізмом” ... або “имперіалізмом з человеческим лицом”. Вона допускає втручання Росії у внутрішні справи суверених держав (наприклад, Молдови, України, Грузії), застосування щодо них військової сили і навіть анексію частини території під виглядом захисту прав російськомовного населення.

Усі три доктрини мають один корінь і один зміст – імперіалізм воєнний, економічний, “культурний”, інформаційний. Він набуває

* Бугайскі Я. Холодний мир. Путінський полюс влади кидає виклик Європі // Український тиждень. – 2012. – № 26(243). – С. 29–30.

лише нових форм, а інколи й нового забарвлення (“захист прав людини”), іноді не змінюючи навіть словесного формулювання. Нагадують вони слова Антона Денікіна – Головнокомандувача збройних сил Півдня Росії: “Никогда, конечно, никогда **никакая** Россия, авторитарная или демократическая, республиканская или монархическая, не допустит отторжения Украины” і погрозливі висловлювання депутата Думи Росії Сергія Бабуріна: “Либо Україна вновь вoccoединится с Россіей, либо – война”.

Замість того, щоб усі свої сили спрямовувати на організацію внутрішнього життя, імперії йдуть екстенсивним шляхом – загарбують нові території. “Собирание исконно русских земель” – це правило стало основовою геополітичної поведінки північного сусіда.

Імперіалістична доктрина А. Дугіна. Геополітична “концепція” Александра Дугіна (А. Дугін, 1996) викладена у його книзі “Основи геополітики. Геополітическое будущее России”. Головні положення цієї “концепції” такі:

- Росія є і залишиться імперією, геостратегічні інтереси якої протилежні до аналогічних інтересів атлантичних країн, зокрема США і Великобританії;
- оскільки інтереси США і Великобританії фундаментально сконцентровані на Євразії, то головним геостратегічним кредо і кінцевою геостратегічною метою Росії є утвердження її як імперії на всьому євразійському материкову – від Лісабона до Владивостока, від Гельсінкі до Джакарти;
- російсько-евразійська імперія матиме ієрархічну побудову: геостратегічними центрами, що підкоряються Москві, мають бути Німеччина з її володінням над усією Західною Європою, Японія – з володінням над усією Південно-Східною Азією та Індія – з володінням над півднем Азії;
- головні вороги Росії на Євразійському материкову – Китай, Туреччина й Україна;
- для їхнього повного й остаточного підкорення (Китаю, Туреччини й України) необхідно кожну з них розчленувати (один із заголовків книги А. Дугіна так і називається “Декомпозиция України”).

Така загальна схема геостратегічної “концепції” А. Дугіна. Україна внаслідок декомпозиції не лише втрачає державну незалежність, але й відбудеться поділ між різними структурними компонентами ієрархічно побудованої євразійсько-російської імперії. Зокрема, Західну Україну передбачається (разом з Польщею, Словаччиною та Угорщиною тощо) передати в руки Великонімеччини.

Деякі партії (Ліберально-демократична) та політичні діячі (Жириновський, Бабурін) вже проголошують чимало положень доктрини А. Дутіна.

Загальний висновок:

1) майже в усіх геополітичних і, особливо, геостратегічних концепціях і доктринах, що мають глобальний сенс і розроблені представниками великих держав світу після розпаду комуністичної системи важливе місце посідає Україна. Це пов'язано, головно, з особливостями її географічного положення;

2) ці концепції і доктрини слід уважно дослідити з метою вироблення стратегічної доктрини України, яка б відповідала інтересам українського народу і його держави.

Геополітичні концепції та доктрини України. Для України важливі не лише її власні геополітичні доктрини, а також доктрини інших країн, зокрема сусідів.

У геополітичних доктринах надзвичайно важливим є питання про зовнішньополітичні пріоритети й орієнтації, яких дотримуються у своїй політиці різні політичні та наукові сили. Для України, зокрема, це східна, західна, північна, південна (або північно-південна).

“Східна” (промосковська) доктрина завжди була проімперською і вірнопідданською: чи то стосовно царської, чи то більшевицької Росії. Вона ніколи не передбачала самостійності України, а завжди бачила її або у складі єдиної і неподільної Російської імперії, або як “автономну”, “федеративну” частину “демократичної” чи комуністичної Росії (до 1990 р. – у складі Радянського Союзу). Ця доктрина мала своїх прихильників і в Україні. Навіть Михайло Грушевський до IV універсалу (22 січня 1918 р.) орієнтувався на участь України у складі демократичної Росії на правах автономної чи федераційної її частини. Особливо западливими у пропаганді цієї доктрини і впровадження її у життя були комуністичні правителі України, починаючи від Х. Раковського і закінчуючи В. Щербицьким. Наслідки їхньої діяльності загальновідомі. З погляду історичного виживання України ця доктрина була згубною. І рано чи пізно прогресивні політичні діячі та вчені від неї відмовлялись.

“Західна” геополітична доктрина. На формування “західної” геополітичної доктрини вирішальний вплив мали теоретичні концепції найбільшого українського історико-географа Михайла Грушевського.

Учений бачив майбутнє України у колі цивілізованих держав Європи і світу загалом. Тому він був проти односторонньої зовнішньополітичної орієнтації. Німеччина й Америка, Росія і Польща, сусіди безпосередні й посередні та інші, повинні були стати полем економічних, культурних та політичних інтересів України. Для зовнішніх зносин України головним, на думку Грушевського, має бути принцип плюралізму.

Власні теоретичні концепції Михайло Грушевський¹ втілював у життя: брав активну участь у розбудові політичної і державної структури України. Він став на чолі Центральної ради УНР, яка, будучи законодавчим органом, під керівництвом Грушевського легітимним (законним) способом розкрила Україну як державно-правову систему з її органами й управлінням, громадянством, власною грошовою одиницею та власним військом, самостійним статусом у міжнародних зв'язках. Тип цієї держави – народна республіка, на думку Грушевського, був зумовлений історико-політичними традиціями української нації.

“Західна” доктрина в Україні виражена неповно, оскільки не було ніколи єдиного західного центру притягання. За часів Данила Галицького (XIII ст.) орієнтувались на західні католицькі країни, зокрема на Рим, щоб з їхньою допомогою зупинити татаро-монгольську експансію на християнський світ. Як відомо, ця орієнтація успіху не мала. Гетьман Іван Виговський вбачав можливість існування України у складі “триединого” Польсько-Литовсько-Руського державного об’єднання. І ця доктрина не була реалізована, хоч пізніше відроджувалась в тій чи іншій формі.

Частина українського суспільства у другій половині XIX – на початку ХХ ст. дотримувалася проавстрійських і пронімецьких геополітичних поглядів. Ця орієнтація мала більше тактичний, ніж

¹ Михайло Грушевський – український історик, академік АН України і АН СРСР, дійсний член НТШ, перший президент Української Народної Республіки. Народився у родині урядовця у м. Холм (тепер Польща). Закінчив Київський університет. Активний учасник київської “Громади”. З 1894 р. завідувач кафедри історії східних слов’ян Львівського університету, голова НТШ і редактор його “Наукових записок”. У Львові–Києві вийшло десятитомне видання М. Грушевського “Історія України-Русі”. В 1912 р. повернувся до Києва, де створив Українське Наукове Товариство. А 1917–1919 рр. очолив Центральну Раду України. Потім емігрував у Віденсь і Берлін. Організував Український соціологічний інститут. У 1924 р. повернувся до Києва, де став Головою відділу історії та завідувачем кафедри історії України АН України, редактором журналу “Україна”. У 1930 р. висланий до Москви. Помер за загадкових обставин у 1934 р. у м. П’ятигорську на Кавказі. Похований у Києві на Байковому кладовищі. Найвизначніші праці: “Історія України-Русі” (10 томів), “Історія української літератури” (5 томів) та ін.

стратегічний характер, хоч вона випливала не лише із необхідності добитися короткочасних успіхів. Причини були глибші й передусім геокультурні. Їх досить чітко висловив Михайло Грушевський, коли сказав, що географічно Україна орієнтована на південь, а культурно – на захід. Прозахідну орієнтацію пропагували і проводили у життя багато воєнних і державних діячів, зокрема гетьман Павло Скоропадський, історики Дмитро Дорошенко та Степан Томашівський, географ Володимир Кубійович, керівник ОУН Євген Коновалець та ін.

Найвлучніше цю доктрину виразив Дмитро Донцов словами: “Геть від Москви!”, а перед тим письменник Микола Хвильовий у заклику до “психологічної орієнтації на Європу”. Та і ця доктрина, не принесла Україні визволення.

Балтійсько-чорноморська доктрина С. Рудницького. Дві українські геополітичні доктрини – назвемо їх північно-південними – мають чітко виражений самостійницький зміст. Це балтійсько-чорноморська (балтійсько-понтійська) та чорноморська доктрини.

Балтійсько-чорноморську геополітичну доктрину розробляв український географ Степан Рудницький, коли після Першої світової війни розпались Австро-Угорська та Російська імперії і на їхніх руїнах утворилися молоді держави Фінляндія, Чехо-Словаччина, Угорщина та Україна (УНР, ЗУНР). Природне побоювання цих держав нової експансії з боку російського імперіалізму – білого й червоного, – на думку С.Рудницького, повинно зближувати їх з Україною і, в кінцевому підсумку, привести до формування балтійсько-понтійської¹ федерації у складі Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Білорусі та України. Ядром федерації мала бстати Україна як найбільша серед зазначених держав.

Після розпаду СРСР ідеї цієї балтійсько-чорноморської доктрини знову відроджуються і доктрина Каспійсько-Чорноморсько-Балтійського простору. Тут дуже важливу роль відіграє чинник виходу України не лише на Чорне, але й через Польщу і Литву – на Балтійське море і завдяки цьому – у північно-західну Європу, а через Кавказ – у Центральну Азію.

Південна, чорноморська доктрина українського геополітика **Юрія Липи**¹ була сформована напередодні Другої світової війни. Вона розглядала Україну у системі держав Чорноморського простору. Ю. Липа писав, що

¹ Липа Юрій (1900–1944) – український письменник і політолог. Син міністра охорони здоров’я Директорії, поета Івана Липи. Народився у м. Одесі. Разом з батьком у 1919 р переехав до Кам’янця-Подільського, а згодом у Галичину (м. Винники під Львовом).

Юрій Липа

Чорноморський простір окреслюється басейнами (“сточищами”) рік і морським узбережжям як системою для транспортного зв’язку, культурними й історико-політичними традиціями як духовним зв’язком. У своїх межах Чорноморський простір утворює цілісність. Його можна порівняти з фортецею, внутрішню єдність якої формує площа Чорного моря. Від цієї фортеці ідуть шляхи – ріки вглиб фортеці. Високі мури вона має на південному сході – це західні береги Каспію із Закавказзям і Дагестаном. Далі на північний схід ідуть “мури” Калмицько-

Саратовських пустель і напівпустель та русло Волги; на півночі – болотисті пущі витоків Дону і Дніпра з їхніми притоками; захід і південь – оборонні вали Карпат, Балкан і Малоазіатського (Анатолійського) гірських масивів.

Чорноморський простір у таких межах, на думку Ю. Липи, становить цілісність, має свій геополітичний зміст, свою етнічну спільноту та власні вироблені торговельні, культурні і державні традиції, що зодноріднили психіку його населення. Проблема в тому, зазначає Ю. Липа, “... щоб якась сила піднесла ініціативу і відтворила волю цілого простору (чорноморського. – О.Ш.) до власного буття як політичної спільноти. Хто ж в першій мірі призначений самим Провидінням та історією до впровадження цієї волі в життя, хто може бути носієм Чорноморської доктрини над Чорним морем і в цілому світі? Україна, воля її народу й вага її краю”¹.

Україна не повинна відмовлятися від чорноморської доктрини й у наш час, коли геополітична ситуація дуже змінилася. Проте її, очевидно, слід розширити і назвати середземноморською.

Закінчив медичний факультет Познанського університету (1929) та школу військових лікарів у Варшаві. Жив у столиці і працював лікарем. У 1943 р. переїхав до м. Яворова на Львівщині. Працював генеральним секретарем здоров’я УГВР, лікарем Української Повстанської Армії. Замордований енкаведистами поблизу Яворова у 1944 р. Видав поетичні збірки “Князь. Полонений” (1922), “Світлість” (1925), “Суворість” (1931), “Вірую” (1938) і роман “Козаки в Московії”. Геополітичні ідеї висловив у працях “Призначення України” (1938), “Чорноморська доктрина” (1940), “Розподіл Росії” (1941).

¹ Липа Ю., Биковський Л. Чорноморський простір. Атлас. – Одеса; Севастополь; Маріуполь; Новоросійськ; Туапсе, 1941. – С.10.

Тоді вона буде спрямовувати зовнішню політичну діяльність не лише на більшу кількість країн порівняно з чорноморською, але й дасть змогу урізноманітніти геополітичну поведінку України в усьому південному секторі.

У сучасних умовах Україні необхідні свої геополітична і геостратегічна доктрини, спрямовані на створення умов для стабільної безпеки нашої держави.

Щодо сучасної геополітичної доктрини України, то її головні риси закладені у “Декларації про державну незалежність України” (1990) та Конституції України (1996):

- а) Україна є мирною, нейтральною державою, яка не має територіальних претензій до жодного зі своїх сусідів;
- б) Україна однозначно вибрала західну орієнтацію. Але утримуватиме тісні зв’язки не лише із Заходом, але й Північчю і Півднем;
- в) пріоритетними об’єктами зовнішньої політики, стратегічними партнерами України є Росія, Польща і США – держави, з якими вона мала і має найтісніші економічні, культурні та міжетнічні зв’язки;
- г) як національна держава Україна буде підтримувати найтісніші зв’язки з державами розселення української діаспори;
- д) як член ООН Україна буде докладати усіх зусиль для збереження миру на євразійському материкові, у самій Європі, і в усьому світі.

У ст. 18 Конституції України (1997) записано: “Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальнозвінаними принципами і нормами міжнародного права”.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке наукова теорія і наукова концепція? Які чотири групи концепцій у СГ Вам відомі?
2. Що таке географічний детермінізм? Як ця теорія виявляється на різних ступенях розвитку науки і суспільства?
3. Розкрийте внесок у географічний детермінізм учених-філософів Г. Гердера та Ш. Монтеск’є.
4. Розкрийте сутність концепції посиблізму і пробабілізму у теорії інваріонменталізму.
5. Сутність і тіні концепції меж розвитку та сталого розвитку.
6. Які особливості концепції природно-ресурсних циклів проф. В. Комара?
7. Які геодемосоціальні теорії і концепції Вам відомі?
8. Які дві ідеї лежать в основі теорії центральних місць?
9. Що означає число k у теорії центральних місць?
10. У чому відмінність концепції центральних місць А. Льоша від подібної концепції В. Кристаллера?

11. А у чому особливості концепції В. Ізарда?
12. Які вихідні положення теорії систем розселення?
13. Які Ви знаєте локальні системи розселення?
14. Назвіть регіональні системи розселення.
16. Що таке міські системи розселення?
17. Що таке опорний каракас систем розселення? Які Вам відомі принципи геопросторової організації обласних систем розселення?
18. Що Вам відомо про теорію просторової поведінки людини?
19. Що таке просторово-часовий принцип Т. Гегерстранда?
20. Що таке економічний детермінізм?
21. Сутність теорії штандорту. Назвіть авторів цієї теорії.
22. Порівняйте теорії штандорту Й. Тюнена і А. Вебера.
23. Сутність концепції гнучкої територіальної організації виробництва.
24. Хто є автором теорії полюсів зростання?
25. Назвіть чотири фази поляризаційного зростання.
26. У яких двох значеннях вживеться термін “регіоналізація”?
27. Які знаєте три підходи до розуміння економічного району?
28. Що таке соціально-економічний (ширше – суспільно-географічний) район?
29. Які знаєте чинники районоутворення?
30. Назвати загальні і конкретні принципи районізації.
31. Що таке структура економічного району?
32. Які Вам відомі рівні економіко-географічної регіоналізації?
33. Назвіть п'ять головних ознак суспільно-географічної регіоналізації.
34. Що таке спеціальна регіоналізація?
35. У чому полягає ідея територіального комплексування?
36. Назвіть класи зв'язків територіальних комплексів?
37. Які види компонентної структури територіально-виробничих комплексів?
38. Що таке МТК? Які типи цих комплексів?
39. Що таке енерговиробничий цикл? Які види ЕВЦ?
40. Які складові частини функціонально-галузевої структури ТВК?
41. У чому сутність функціонально-територіальної структури ТВК?
42. Які дві головні складові організаційної структури?
43. Які загальні риси організменної теорії держави?
44. Сутність теорії держави за Ф. Ратцелем.
45. Які види політики держави називає Р. Челлен?
46. Розкажіть про квазінаукові побудови геополітики К. Гаусгофером.
47. Які риси функціональної теорії держави Р. Гартшорна?
48. Назвіть глобальні геополітичні і геостратегічні концепції.
49. У чому сутність гіпотези “світового острова” Г. Маккіндерса?
50. Розкрийте концепцію “Євразійського узбіччя” Н. Спайкмена.
51. У чому полягає сутність цивілізаційної концепції С. Гантінгтона?
52. Сутність концепції “Великої шахівниці” Збігнева Бжезінського.
53. Що таке геополітична доктрина?
54. Які Вам відомі американські геополітичні і геостратегічні доктрини?
55. Чому геополітичні погляди А. Дугіна є імперіалістичними та ворожими щодо України?

VI. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

6.1. Система методів суспільної географії

Поняття наукового методу. Крім загального і конкретних об'єктів, а також предмета дослідження, кожна наука має свої методи пошуку й обґрунтування наукової істини.

Метод наукового дослідження – це система розумових і (або) практичних операцій (процедур), які спрямовані на розв'язання певних пізнавальних завдань з урахуванням певної пізнавальної мети.

У підсумку і мета, і завдання дослідження зумовлені духовними та матеріальними потребами суспільства і (або) внутрішніми потребами самої науки.

Функція методу полягає в тому, що з його допомогою отримують нову інформацію про навколошній дійсність, заглиблюються в сутність явищ і процесів, розкривають закони і закономірності розвитку, формування і функціонування об'єктів, які досліджують. Від якості методу, правильності його застосування залежить **істинність** отриманого знання.

Цю думку ще у XVIII ст. висловив англійський філософ Френсіс Бекон. Він порівнював правильний метод у науковому пізнанні зі світильником, який освітлює подорожньому шлях у темряві. Отже, не лише результат дослідження, але й шлях, який веде до нього, повинен бути істинним.

З поняттям методу тісно пов'язані поняття і методики дослідження.

Методика – це вчення про особливості застосування окремого методу чи системи методів.

Методика є системою прийомів дослідження. Якщо ця сукупність строго послідовна від початку дослідження і до одержання результатів, то це називається **алгоритмом**.

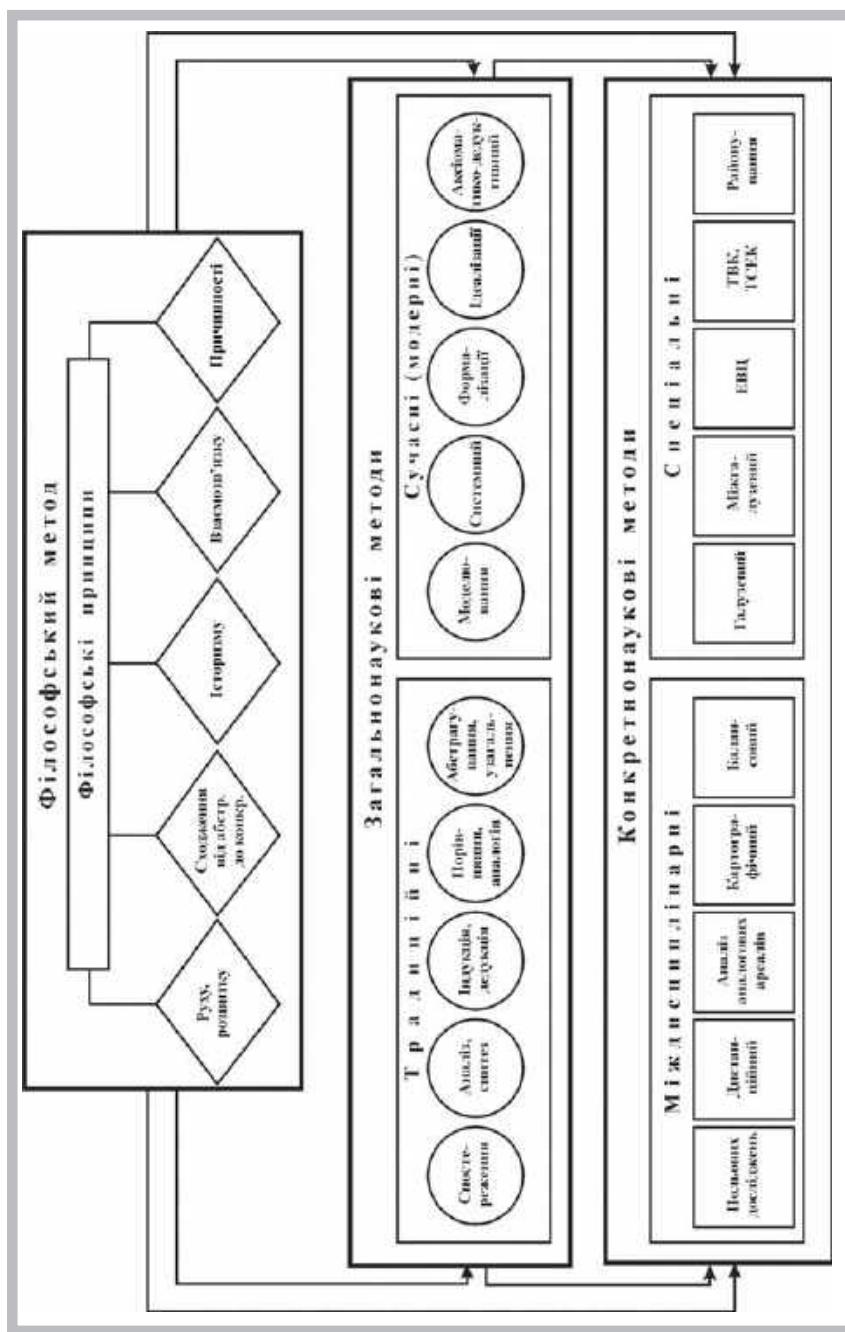

Рис. 36. Система методів суспільної географії (О. Шаблій, 1985)

Декілька термінів використовують для позначення поняття методу – науковий підхід, принцип, засіб, прийом. Хоч повною мірою вони не збігаються.

Усю сукупність методів поділяють на три великі групи (системи): філософський (-и), загальнонаукові та конкретнонаукові, зокрема й суспільно-географічні (спеціальні).

Філософський(-и) метод(-и) – це використання у науковому дослідженні категорій, положень, принципів і законів певної філософської системи.

Наприклад, діалектики (не фальшивого так званого діалектичного матеріалізму!) як теорії пізнання. Можна користуватися положеннями філософії позитивізму, неопозитивізму, постмодернізму та ін.

Загальнонаукові методи – це такі засоби і прийоми (чи їхня сукупність), які з тими чи іншими модифікаціями застосовують в усіх чи майже усіх науках з урахуванням особливостей конкретних об'єктів дослідження.

Наприклад, метод моделювання чи такі логічні засоби, як аналіз та синтез, індукція і дедукція.

Нарешті, конкретнонаукові методи, які застосовують в окремих науках чи в генетично пов'язаних або об'єднаних спільністю об'єктах дослідження.

Зокрема метод енерговиробничих циклів належить до конкретнонаукових, бо застосовується лише в *економічній географії* (у соціальній чи політичній географії його застосування було б нонсенсом). Тоді як метод балансів можна застосовувати у декількох близьких за певною ознакою дисциплінах (наприклад, у регіональній економіці й економічній географії). Він теж належить до конкретнонаукових, але не спеціальних, а міждисциплінарних.

6.2. Філософські методи

Філософський метод є всезагальним, бо застосовують його в усіх науках. Для радянських учених таким був так званий діалектичний матеріалізм, який брав на своє озброєння спрощену діалектику Гегеля і об'єднував її з найвним матеріалізмом. Тому діалектичну логіку треба очистити від матеріалістичних нашарувань і використовувати її зasadничі положення в конкретнонаукових дослідженнях.

Йдеться про діалектику понять, тобто про внутрішньосуперечливий розвиток засобів відображення реальності – понять, категорій, концепцій, принципів тощо. Діалектика – це логіка не формального, а змістового мислення. Крім діалектичної логіки, виділяють формальну, математичну, модальну, ймовірнісну та інші системи логік.

|| *Передусім, у географічному дослідженні важливо свідомо використовувати принципи, категорії і закони діалектики.*

Найважливіші **принципи** діалектики: руху і розвитку, взаємозв'язку і взаємозумовленості, причинності тощо. Вони не заміняють собою загально- чи конкретнонаукових методів, а переломлюються через них, виявляються у процесі їх застосування.

Як відомо, не лише реальні об'єкти науки, але її ідеальні об'єкти – поняттєві чи віртуальні конструкти – мають здатність змінюватися, рухатися, розвиватися. Отже, світоглядним має стати **принцип руху, зміни, розвитку**, який сформувався ще у Давній Греції і конкретизувався у так званому принципі **історизму**. Іншими словами, його застосування одержало назву **історичного методу**. Застосування цього методу зумовлює розгляд кожної географічної (територіальної) системи як такої, що у своєму розвитку проходить низку етапів (стадій): виникнення (зародження), становлення, розвиненого функціонування, перетворення в інший якісний стан. Або констатувати стадію розвитку системи з урахуванням попередніх чи наступних стадій.

Особливу роль у географії відіграють **принципи взаємозумовленості, взаємозв'язку, причинності**. Передусім дослідник повинен бачити поняття зв'язку у контексті трьох філософських категорій: **речі – властивості – відносини**. Зв'язки належать до категорії відносин.

|| *Для географії центральними є просторові відносини (геопросторові зв'язки). Зв'язок явищ і речей у часі лежить в основі генетичного підходу, що дає змогу розкрити походження об'єктів.*

Крім того, треба зважати на класи, типи і види зв'язків у реальному світі (на земній поверхні) і між поняттями. Зокрема, за агентами зв'язків виділяють їх класи: *речовинні, енергетичні, інформаційні*. Відповідно, кожен з цих класів зв'язків може виявлятися на множині трьох головних “сфер” (речей), між якими налагоджуються відносини. Ці сфери – це населення, господарство (соціальна, економічна сфера), природа (природне довкілля). Залежно від того, як і які сфери взаємодіють на конкретному

геопросторі, формуються територіальні геосистеми: суспільно-географічні, соціально-економічні, еколого-економічні, соціально-екологічні (соціально-природні) та ін.

Надзвичайно важливий принцип *причинності*. Згідно з цим принципом одні явища зумовлюють появу, розвиток чи функціонування інших. Наприклад, сприятливі природні і соціально-економічні умови для розвитку приморських транспортно-торговельних комплексів (тепле незамерзаюче море, захищенні бухти, суспільні потреби у зовнішній торгівлі) неодмінно спричиняють появу та функціонування цих комплексів у відповідних місцях.

Для визначення поняття закону, зокрема закону у СГ, важлива категорія зв'язків, визначальна для розуміння різного виду, типу і масштабу комплексів і систем (національний, територіально-виробничий, господарський, соціально-економічний, агропромисловий та інші комплекси; системи розселення, транспортні, енергетичні та інші територіальні системи).

Якщо до уваги беруть не лише речовинні й енергетичні зв'язки, але й інформаційні, то дослідження може мати *геокібернетичний зміст*. Це буває тоді, коли вивчаються не лише *прямі зв'язки* (тобто зв'язки від управлінської до керованої системи), але й *зворотні зв'язки* (від керованої до управлінської системи). На етапі розвитку *інформаційного суспільства* такий вид зв'язків буде важливим у прогресивному розвитку географічної науки.

Парні філософські категорії.

Роль парних філософських категорій змісту і форми, явища і суті, причини і наслідку, кількості та якості, необхідності і випадковості, можливості і дійсності, одиничного, особливого і загального (зазначимо, що одиничне, особливе, загальне – непарні категорії) надзвичайно важлива.

Наприклад, правильне розуміння парних категорій *змісту і форми* дає змогу розв'язати таку складну проблему, як роль простору і просторових відносин у географії. Водночас кожен зміст має форму, форма – свій зміст! У цьому саме й полягає діалектика.

Або категорії *явища і суті*. Завдання науки дослідити суть об'єктів і процесів. Однак це неможливо, коли не брати до уваги такої думки Гегеля, що “сутність виявляється”, тобто за кожним явищем прихована певна сутність речей. У географії цей дороговказ найповніше виявляється у процесі застосування методу спостереження.

Про категорію (принцип) *причини і причинності* ми вже говорили. Зауважимо, якщо є причина, то є і наслідок, який зумовлюється цією причиною. Проте в реальності (як і в поняттях!) вони можуть змінюватися місцями: наслідок стає причиною. Класичний приклад: територіальна система господарства є причиною формування відповідної їй системи розселення. А система розселення, відповідно, зумовлює формування територіальної системи послуг. Навпаки, якщо системи розселення і послуг уже сформовані, то вони активно впливають на подальше формування і функціонування системи господарства.

Зважаючи на впровадження у географію методу формалізації, тобто так званого математичного методу (математичного моделювання), почали вживати категорії *якості і кількості*. Ці категорії “працюють” у діалектичному законі “переходу кількості у якість” (зростання значень кількісних показників явища зумовлює у підсумку зміну суті цих явищ).

Парні категорії *необхідності і випадковості* важливі для розуміння поняття закону. Бо закон – це передусім не лише суттєвий, але, що важливо, необхідний зв’язок між явищами, процесами та їхніми сутностями. Важливі також парні категорії *дійсності і можливості*. Дійсним є те, що існує реально навіть без нашої волі, свідомості чи присутності. Дійсним є мислення і відчуття – тобто суб’єктивне, духовне. Тому географія враховує усі ці види дійсності (реальності). Вже зазначалося, що у тоталітарний період головна увага в науці була зосереджена на так званому об’єктивному світі. Тепер, крім мисленого (поняття категорії, теорії, концепції), звертають увагу на *віртуальну дійсність*, тобто не реальну, а можливу дійсність. Тому дуже суттєвою для розуміння віртуальності стає категорія можливості.

Нарешті, категорії *одиничного, особливого і загального* мають важливе значення для теорії географічної науки. У ній (науці) не відчувається суперечка: вивчає географія одиничні об’єкти (принцип унікалізму) чи вона є науковою типологічною, тобто такою, що досліджує загальні, а отже, сутнісні характеристики множин об’єктів. Діалектика одиничного, особливого і загального дає змогу правильно розставити акценти: кожна наука мусить вивчати закономірності розвитку і функціонування об’єктів (тобто загальне). Але це зробити може лише шляхом виявлення особливого, специфічного, характерного у відносинах між явищами і процесами, що неможливо здійснити без дослідження конкретних об’єктів. Тобто одинично викримлених у просторі та часі явищ і процесів.

6.3. Загальнонаукові методи

Традиційні загальнонаукові методи. Загальнонаукові методи застосовують у переважній більшості наук, наукових дисциплін і напрямків. Ці методи дещо умовно поділяють на дві великих групи: традиційні та сучасні (модерні).

Традиційні загальнонаукові методи: *спостереження, аналіз і синтез, індукція і дедукція, порівняння та аналогія, узагальнення та абстрагування. Це переважно методи формальної логіки.*

У географії відсутній (чи майже відсутній) відомий у природничих науках **метод експерименту**. Однак часто сама природа чи суспільство змінюються упродовж короткого проміжку часу, вони ніби експериментують. Прикладом може бути аварія на Чорнобильській АЕС, унаслідок якої утворилася особлива територіальна екологіко-соціально-економічна система 30-кілометрової зони.

Однак метод експерименту в географії успішно замінюється методом порівняльним (порівняльно-географічним). Як зазначав Гегель, порівняти – це показати спільне у відмінному і відмінне у спільному.

Отже, можна допустити, що різні об'єкти того самого явища (наприклад, системи розселення низових районів як виду локальних систем) є варіантами *станів* певної (районної) системи в умовах експерименту. Так само можна вважати “експериментом”, коли одну і ту ж систему розселення розглядатимемо у різні історичні періоди її функціонування. Тоді такий метод називається **порівняльно-історичним**.

У географії і суміжних з нею науках деякі традиційні загальнонаукові методи мають свою конкретизацію. Наприклад, **метод спостереження** у географії, геології і біології конкретизується як польовий (вивчення об'єкта безпосередньо на місцевості, або, як колись говорили, в терені¹). Порівняльно-географічний метод конкретизується у так званому *методі AAA* (аналіз аналогових ареалів). Назовемо ще й **географічний аналіз** й

¹ Цим методом послуговувався В. Кубійович у процесі дослідження географічних особливостей пастушого життя у Карпатах.

географічний синтез (наприклад, об'єднання–синтезування територіальних господарської, соціальної і поселенської систем у єдину територіальну суспільно-географічну систему).

Логічне **абстрагування** в географії, зокрема в суспільній, часто виступає як метод **генералізації**. Метод генералізації, як і абстрагування загалом, передбачає усунення під час дослідження несуттєвих другорядних властивостей та відносин і виділення головного, визначального. Крайній випадок абстрагування маємо лише тоді, коли залишається лише одна, але суттєва риса і властивість.

Модерні загальнонаукові методи. До **сучасних (модерніх)** загальнонаукових методів належать: метод моделювання, системний, формалізації, аксіоматико-дедуктивний.

Моделювання – це дослідження об'єктів, явищ і процесів не безпосередньо, а з допомогою їхніх замінників – моделей. У процесі моделювання експеримент у натурі замінюється експериментом на моделі. Модель у географії – це образ, зображення, копія, план, карта, формула, графік, матриця (прямо-кутна таблиця чисел) та ін.

Філософи визначають модель як “мисленно подану чи матеріально реалізовану систему, яка, відображаючи чи відтворюючи об'єкт дослідження, здатна заміщати його так, що її вивчення дає нову інформацію про цей об'єкт”. Отже, модель заміщає об'єкт, вона є його **аналогом** у певному відношенні за властивостями, структурою, зв'язками чи функціями.

Виділяють два типи моделей: предметні і знакові (іноді їх відповідно називають матеріальними й ідеальними, хоч це терміни невдалі). Предметні моделі бувають натурні (зменшена копія автомобіля), фізичні (макети) та електронні. Для географії важливі передовсім **знакові моделі**.

Знакові моделі поділяють на два класи: *образознакові* (аерофото- і космічні знімки, карти) і *формальнознакові* (статистичні, математичні, абстрактно-логічні тощо). Обидва ці класи однаково важливі і їх широко використовують у соціально-економічній географії, взаємодіючи в конкретних дослідженнях.

У суспільно-географічних дослідженнях модель є важливим носієм інформації і засобом фіксації знання.

У процесі дослідження місце моделі окреслимо такою схемою (рис. 37).

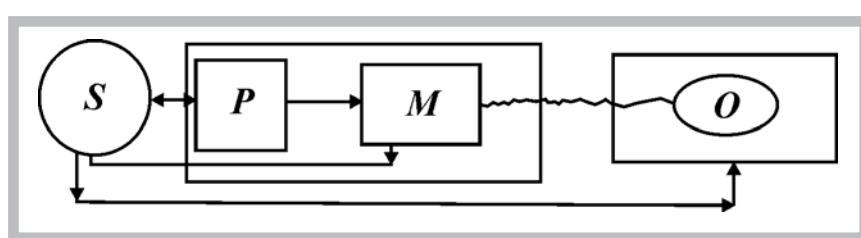

Рис. 37. Метод моделювання:

S – суб’єкт дослідження – вчений, науковий колектив, P – інструментарій дослідження, O – об’єкт дослідження, M – модель

Отже, S і O опосередковані не лише моделлю (M), але й засобами (P), якими досліджують цю модель чи експериментують з нею.

Алгоритм методу моделювання: а) постановка задачі; б) створення чи вибір моделі; в) дослідження моделі; г) перенесення значення (екстраполяція) з моделі на об’єкт дослідження. Це відбувається за таким принципом: якщо модель та об’єкт мають властивості a , b , c і визначено, що M має їй властивість d , то вважають, що і O має властивість d .

Метод формалізації – це вивчення об’єктів шляхом відображення їхнього змісту, структури, форми чи функціонування у знаковому вигляді, з допомогою штучних мов (знакових систем).

Зазначимо, що він близький до методу моделювання. Бо одним з видів методу формалізації є математичне моделювання (воно є складовою формально-знакового моделювання). Крім математичної формалізації, є ще логіко-математична, застосовують її особливо у процесі вивчення структури понять і у логічному численні, а також знакова формалізація – за допомогою штучної мови хімічних символів (значків) та операцій з ними.

Із 60-х років ХХ ст. якнайповніше використовують математичну формалізацію. У широкому розумінні – це застосування в науці принципів і положень, методологічного і формального апарату власне математики і математичної логіки, особливо математичних прийомів обробки кількісної інформації. Це застосування математичних засобів обробки фактичних даних з метою виведення емпіричних закономірностей у вигляді математичних формул, рівнянь і нерівностей чи їхніх систем.

Математичне моделювання – це створення математичної моделі й експериментування з нею.

Класичним прикладом є відома формула (модель) міжгалузевого балансу виробництва і споживання:

$$X = (I - A)^{-1} \cdot Y,$$

де X – пошукувані обсяги виробництва, I – одинична матриця (прямокутна таблиця, на головній діагоналі якої є одиниці, а решта поля зайнята нулями), A – матриця технологічних коефіцієнтів (витрат продукції певної галузі на одиницю продукції іншої галузі), Y – обсяги кінцевого споживання. Якщо у цій моделі змінювати значення елементів матриці A чи значення складових вектора Y (це і буде експеримент), то і вихідне значення вектора X теж змінюватиметься. Отже, отримуватимемо різні обсяги необхідного виробництва продукції та її розподілу між галузями (баланс).

Формалізація (математизація) дає змогу використовувати у дослідженнях географічні інформаційні системи (ГІС) і, відповідно, гісівські дослідницькі технології.

Геоінформаційні технології стали можливими після широкого впровадження у дослідження ЕОМ. Вони передбачають передусім створення бази даних, пакетів програм (математичного програмного забезпечення), носіїв первинної геоінформації (аero- і космічних знімків, карт, схем, діаграм, графіків, таблиць тощо), з яких автоматичними засобами можна одержувати первинну інформацію для формування бази даних, обробляти (перетворювати) її, відповідно подавати й інтерпретувати (рис. 38).

Математична формалізація найчастіше поєднується з картографічним моделюванням. Результатом цієї формалізації і ГІС-технологій є географічні (загальні чи тематичні) карти або їх серія, які слугують проміжною моделлю для наступних експериментів.

Системний підхід (системний аналіз і синтез) – це вивчення географічних об'єктів, які трактують як складні і (або) великі системи.

Найпростіше, робоче поняття системи: це взаємопов'язана множина елементів, яка утворює певну **цілісність**. Кожна система характеризується такими рисами:

- а) складається з множини елементів (N), кожен з яких вважають далі неподільним, тобто він не може складатися з інших

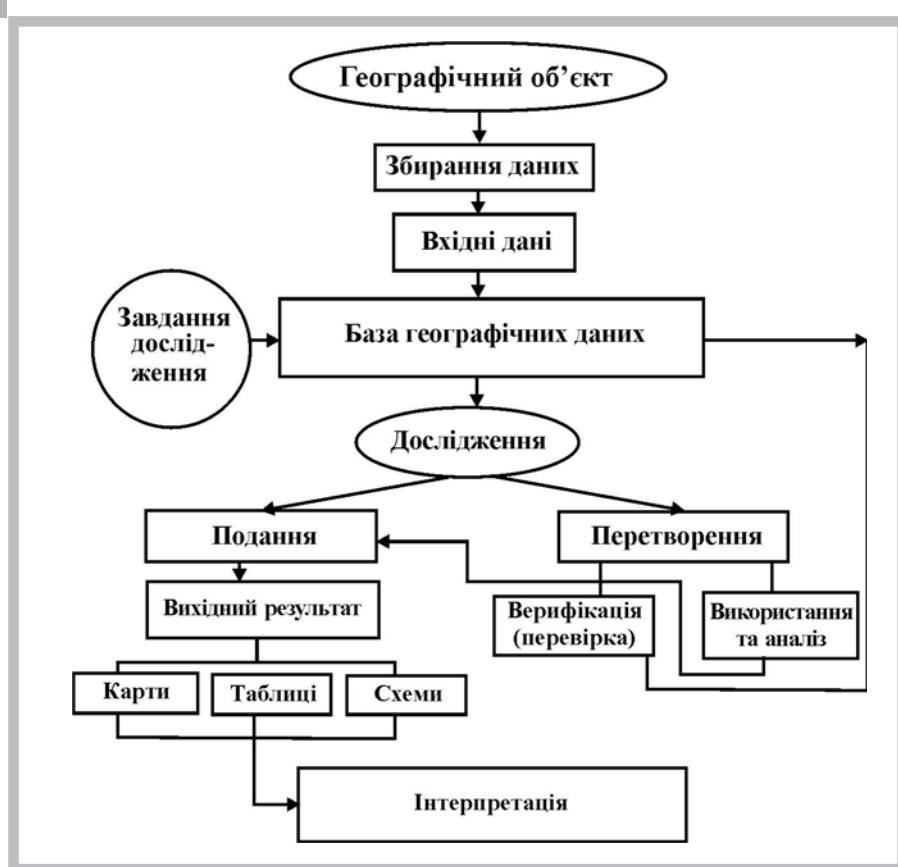

Рис. 38. Метод ГІС-технологій (П.Барроу)

елементів. Елементом можуть бути не лише певні об'єкти (наприклад, поселення у системі розселення), але й властивості, відношення, числові величини тощо;

б) має множину *системоутворювальних відношень* (S) між елементами та їхніми взаємопов'язаними групами;

в) взаємопов'язані групи елементів і групи груп формують *підсистеми* певної системи (наприклад, декілька первинних систем розселення, які формують систему розселення низового району, є її підсистемами);

г) є не простою сумою елементів і підсистем, а єдиністю, що характеризується певною цілісністю і новими рисами цілісності (феномен *емерджентності*);

і) сукупність підсистем системи разом із зв'язками між ними утворює її *структурну*. Іноді під структурою розуміють певні "зрізи"

системи, її аспекти. Наприклад, у системі соціально-економічного комплексу району виділяють його підсистеми: господарсько-економічну, соціальної інфраструктури, розселенську (демографічну). Найчастіше, коли говорять про підсистемні “зрізи”, мають на увазі компонентну (вертикальну) або просторову (горизонтальну) структуру системи;

д) має свою одну або декілька *надсистем*. Наприклад, система агропромислового комплексу області має обласну соціально-економічну (інтегральну) надсистему і загальноукраїнську агропромислову надсистему;

е) виконує властиву їй одну або декілька *зовнішніх функцій*. А її підсистеми (структурні) мають внутрішні, а деякі і зовнішні функції.

Структура системи повинна відповідати її зовнішнім функціям, які трактують як *виходи* системи на противагу до її *входів*. Входи – це певні імпульси, значення яких призводить до зміни *станів* системи і значень *її функцій*.

У процесі застосування системного підходу передусім треба зважати на *тип системи*. Найчастіше системи характеризують “парними” типами. Виділяють такі типи систем: відкриті і закриті, невеликі та великі, прості й складні, статичні і динамічні, детерміновані та стохастичні (ймовірнісні), фізичні й інформаційні, нерегульовані і регульовані. Регульовані, відповідно, поділяють на саморегульовані і несаморегульовані, зокрема ті, що самі навчаються і самі не навчаються, ті, що самоорганізуються і не самоорганізуються, ті, що самоудосконалюються і не самоудосконалюються.

Географія вивчає передусім відкриті, великі складні, динамічні, стохастичні, фізичні, регульовані, саморегульовані системи.

Системний підхід буває двох видів: системного аналізу і системного синтезу, які взаємодіють, однак досить автономні. *Системний синтез* передбачає рух думки, розумових і практичних операцій від визначення (ідентифікації) елементів системи, налагодження зв'язків між ними, виділення на цій підставі підсистем та об'єднання їх і тих елементів, що не увійшли в окремі підсистеми, у переважно великі чи складні системи. Синтез системи – це спосіб зафіксувати відносно простими засобами усю складність реальності. Системний підхід є засобом подолання складності хоча б тому, що самі по собі елементи можуть бути окремими системами, а у певному дослідженні вони такими не є. Наприклад, національне господарство України можна трактувати як систему, утворену

з 25 регіональних “елементів” обласного виду, хоч кожна область – це, зрозуміло, складна система. Однак у цьому дослідженні її можна трактувати як неподільну.

Системний аналіз передбачає *декомпозицію* досліджуваної системи спочатку на підсистеми першого, далі другого і n -го рівнів і аж до окремих елементів системи. У процесі системного аналізу ми ідемо “зверху вниз”, у процесі синтезу – “знизу вверх”.

Метод ідеалізації передбачає створення так званих *ідеальних моделей* і порівняння ситуацій, яку вивчають, з *ідеальним варіантом*.

Отже, це складний метод, у процесі застосування якого використовують специфічні особливості деяких інших методів, моделювання, аналогії, абстрагування тощо. В багатьох науках поширені ідеальні моделі. У фізиці, наприклад, це ідеальна рідина (така рідина, яка не стискується), ідеально чорне тіло (таке тіло, що не випускає у зовнішній світ жодних променів) тощо.

Ідеальні моделі будують двома способами. Перший – це абстрагування від усіх, окрім однієї, найважливішої у певному аспекті риси (властивості), яку доводять до “абсолютних” значень (та сама ж ідеальна рідина). Другий спосіб полягає у наданні ідеальній моделі усіх можливих рис і особливостей (функцій, відносин), які мають реальні об’єкти (ідеальний ЕВЦ). У процесі дослідження реальні об’єкти порівнюють з ідеальними і фіксують: ступінь вираження в реальному об’єкті властивості, яка характеризує ідеальну модель (перший тип моделей); наявність (відсутність) у реальному об’єкті, що досліджують, рис і особливостей, які характеризують ідеальну модель (другий тип моделей).

Є декілька прикладів ідеальних моделей і в географічній науці, зокрема і СГ. Наприклад, це “ідеальний ландшафт Б. Родомана” (у вигляді шестикутної зірки), ідеальне місто Н. Блажко (тут наявні усі можливі властивості міст), ідеальний енергопромисловий цикл (цикл, який має усі ланки і стадії реально існуючих ЕВЦ).

По суті, можна формувати ідеальні об’єкти стосовно всіх реальних, територіальних систем і досліджувати територіальні системи на їхніх моделях, “адекватних” до ідеальних.

6.4. Конкретнонаукові методи

Міждисциплінарні методи

|| Конкретнонаукові методи – ті, які застосовують в окремих науках або у декількох близьких між собою наукових дисциплінах. Вони поділяються на дві групи: міждисциплінарні і спеціальні.

Міждисциплінарні методи – це ті методи, які можуть застосовуватися у кількох пов’язаних **генетично** чи об’єднаних спільністю **об’єкта** дослідження науках. Наприклад, у географії, геології і біології таким є метод польових досліджень чи картографічний; у економічній географії і економічній науці – балансовий метод. Розглянемо деякі з них.

|| **Метод польових досліджень (МПД) застосовується для безпосереднього вивчення об’єкта в натурі (вивчення в терені) шляхом спостереження за ним, інструментального вимірювання параметрів, дослідження функціонування, структури чи розвитку.**

У СГ це найчастіше трапляється у процесі польового дослідження **сімплексів** – сільськогосподарських, промислових, транспортних підприємств, закладів сфери послуг або первинних форм територіального зосередження суспільства – населених пунктів, промислових кущів чи вузлів, агропромислових елементарних комплексів, елементарних систем розселення тощо.

Є різні способи застосування МПД: суцільний, вибірковий, маршрутний, так званий “способ ключів”. Зокрема, “*метод ключів*” передбачає дослідження типових (репрезентативних) ділянок і поширення результатів дослідження на більший регіон.

У географії є особливий вид МПД – **експедиційні дослідження (ЕД)**. ЕД передбачають досягнення певної наукової мети шляхом спостереження у польових умовах спеціально організованою групою (групами) вчених.

ЕД як вид МПД передбачають такі етапи:

- *початковий* (попередній, підготовчий) – вивчення джерел інформації про досліджуваний об’єкт (фондових, архівних, літературних, картографічних тощо) і формування попередніх ідей, проблем, гіпотез та ін.;
- *власне польовий* – збір матеріалів і первинної інформації, уточнення існуючих відомостей, попереднє обґрунтування гіпотез, перевірка ідей тощо;
- *камеральний* – обробка, аналіз, зіставлення інформації, одержання висновків тощо.

Дистанційні методи (ДМ) – ті, що застосовують з метою одержання наукових висновків шляхом аналізу і синтезу інформації, зафіксованої аерокосмічними знімками.

Вже під час дистанційного фотографування земної поверхні відбувається *генералізація* (узагальнення) інформації, хоч її частина втрачається. Відомий парадоксальний вислів: “Чим далі (від земної поверхні), тим видніше”. Одним чи декількома знімками охоплюють одночасно велику площину земної поверхні. Обсяг зафіксованої на аерокосмічному знімку інформації залежить від висоти (відстані) знімання – масштабу знімка, зони спектра (видима чи невидима) та ін. Нову інформацію отримують і шляхом *десифрування* знімків. Результати зіставляють із результатами наземних польових досліджень еталонних об’єктів.

ДМ дають змогу дослідити взаємне *розміщення* суспільно-географічних об’єктів, територіальну структуру господарства, геопросторову організацію систем розселення (особливо це добре видно на “нічних” знімках, коли населені пункти “світяться”), *динаміку* явищ і процесів та ін. Одночасно це дає змогу простежувати, як розміщення господарства на знімках корелюється з розміщенням природних ресурсів (земельні угіддя і географія сільського господарства).

Обов’язково треба застосовувати ДМ для дослідження локалізації і поширення *процесів*, зокрема стихійних (захворювання лісів, вимерзання озимин тощо), для *прогнозів* розвитку явищ (наприклад, урожайності сільськогосподарських культур). Цей метод тісно пов’язаний з методом картографічного моделювання та ГІС-технологіями.

Картографічний метод – це складання картографічних моделей (окремих карт, їхніх серій, атласів) і одержання нового знання шляхом їх аналізу і перетворення. Це один із найважливіших методів географічної науки.

Початковим етапом методу є складання картографічних моделей – карт. Карта – це передусім *носій* геопросторової інформації (вона має інформаційну місткість), її *зберігач* і *передавач* (канал).

Особливості карти як образно-знакової моделі:

- *двовимірність* мови (текст книги є зразком одновимірної мови);
- *синоптичність* – одночасне охоплення особливостей території, націленість на спільне, що є в ній;
- *умовний знак* на карті – це не окремий знак-код, а цілісний образ чи система сигналів, що відображає об’єкт за принципом подібності та географічно локалізованої відмінності.

Картографічне моделювання складається з двох етапів:

перший: складання карт, їхніх серій, атласів різного типу – аналітичних, синтетичних і комплексних. Кожне конкретне дослідження передбачає складання передусім **тематичних карт**. Порівняно новими проблемами тематичного картографування є складання карт динаміки, прогнозних і оцінювальних карт. В останні три десятиріччя – це також проблема **екологічного картографування**. У процесі складання картографічних тематичних моделей принциповим є їхня **науковість**, тобто відображення у легенді карти певної теоретичної концепції (теорії) картографованих явищ. Легенда карти – це ключ до її розуміння і переходу до другого етапу моделювання;

другий: використання карт для одержання нової інформації про явища, які досліджують. Це відбувається шляхом зчитування (в тому числі автоматичними засобами) інформації, закладеної в карті, її аналізу і перетворення різними способами. Тут користуються візуальним аналізом, карто-метричними роботами, графічним аналізом, математично-статистичним аналізом, математично-картографічним моделюванням (створення нових карт – статистичних поверхонь, карт *трендових* поверхонь та ін.). З появою комп’ютерної техніки виникла можливість автоматичного зчитування інформації, її аналізу, обробки, перетворення тощо.

Метод аналізу аналогових ареалів (метод ААА) – це вивчення подібних об’єктів шляхом їх порівняння, коли знання про один з них є достовірним. В основі цього міждисциплінарного методу лежить інший метод (логічний) – метод порівняння.

У процесі його застосування теж виділяють два етапи.

Перший: визначення рис спільноті між об’єктом (ареалом), який досліджується, і вже відомим об’єктом. Наприклад, є достовірна інформація про металургійно-машинобудівний комплекс Донбасу, а нам треба вивчити такий комплекс Придніпров’я, який подібний до зазначеного за набором галузей та деякими іншими рисами;

Другий: вивчення рис відмінності між об’єктом (ареалом), який досліджується, і вже відомим об’єктом (ареалом). У попередньому прикладі це може бути з’ясування індивідуальних (відмінних) чинників, які вплинули на особливості галузевої структури і становлення особливостей територіальної організації Придніпров’я, відмінностей його зовнішніх функцій від таких самих функцій Донбасу та ін.

Балансовий метод як міждисциплінарний найчастіше застосовують у конкретній економіці. Це “група обчислювальних прийомів для аналізу,

прогнозування і планування розвитку динамічних систем з визначеними потоками ресурсів і продукції (“затрати–випуск”, “виробництво–споживання”, “ввезення–вивезення”, а загалом – “прибутки–витрати”) і детермінованими залежностями між прибутковою і видатковою частинами”¹.

У фізичній географії обчислюють баланси вологи і тепла, кругообігу речовини. У СГ та економіці визначають такі баланси: трудових ресурсів, міграційний баланс, міжгалузевий баланс виробництва і споживання продукції, баланси палива, електроенергії, транспортний баланс, баланс прибутків і видатків населення та ін.

Наприклад, міжгалузевий баланс виробництва і споживання продукції певного району може розширюватися завдяки матрицям (“квадрантам”) виведення продукції в інші райони та на експорт і ввезення продукції з інших районів і країн у цей район. Приклад такого балансу подано у нашій книзі “Математичні методи в соціально-економічній географії” (Львів, 1994). Міжгалузеві і міжрайонні потоки продукції моделюються системою рівнянь і обчислюють за допомогою апарату лінійної алгебри.

Спеціальні методи

Спеціальними називають методи, які обґрунтovує певна наука і які застосовують головно у ній самій. У СГ це такі методи: галузевий, міжгалузевий, енерговиробничих циклів, ТВК, економічного чи соціально-економічного районування.

Галузевий і міжгалузевий метод належить також і до міждисциплінарних, оскільки їх використовують як у суспільній географії, так і в економічній науці.

Галузевий метод (підхід) – це засіб вивчення компонентної (зокрема компонентно-функціональної) структури ТВК регіону чи національного комплексу.

Це традиційний метод, який дає змогу досліджувати передусім склад ТВК і міжгалузевих комплексів за великими галузями, секторами і сегментами. Наприклад, визначають “галузевий” (компонентний) склад району

¹ Алаев Э. Б. Социально-экономическая география... – С. 149–150.

за такими показниками: виготовлення товарної продукції; головних виробничих засобів; зайнятості. Найширшим є поділ господарства за цими показниками на сфери виробництва і послуг. А сфери виробництва – на сектори: промисловий, будівельний, сільськогосподарський, транспортний та ін. Електронно-обчислювальна техніка і програмне забезпечення дають змогу вивчати галузеву структуру в розрізі досить дрібних галузей і окремих виробництв і виявляти зв'язки між ними.

Міжгалузевий метод (метод міжгалузевих комплексів) застосовують з метою вивчення компонентної, компонентно-функціональної структури ТВК і територіальних соціально-економічних, а також національних комплексів.

Від галузевого він відрізняється тим, що окріму галузь тут трактують не як окремий компонент аналізу, а як елемент складнішого утворення – міжгалузевого комплексу.

Міжгалузевий комплекс (МК) – це сукупність кількох галузей, тісно пов'язаних за функцією, використанням ресурсів (зазвичай, природних) і (або) за розв'язанням певної територіальної проблеми.

Виділяють такі МК: агропромисловий, паливно-енергетичний, індустріально-будівельний, транспортний, рекреаційний тощо.

МК виділяють на підставі деяких *типів зв'язків* між галузями. Головні три типи зв'язків:

- послідовної і паралельно-послідовної переробки вихідної сировини (наприклад, агропромисловий, лісовиробничий комплекс);
- виготовлення повністю чи частково замінної продукції (послуг). Це так звані *комpleksi однорідних галузей* – паливно-енергетичний, транспортний;
- розв'язання групою галузей певної територіальної проблеми: економічної, соціальної, екологічної та ін. Це так звані *проблемні* МК. Наприклад, міжгалузеві екологічні комплекси формуються, коли на певній території гострими є проблеми раціонального використання природних ресурсів та охорони природного довкілля.

Важливо, що у процесі конкретного аналізу територіальних чи навіть національного комплексів деякі галузі належать до різних МК. Наприклад, лісове господарство традиційно входить у лісовиробничий комплекс. Однак на регіональному, і особливо на загальнонаціональному, рівні воно частково

(зважаючи на виробництво дров) належить і до паливно-енергетичного комплексу.

Метод енерговиробничих циклів (ЕВЦ) впровадив у науку професор Московського університету М. Колосовський у 1947 р. у статті “Производственно-территориальное сочетание (комплекс) в советской экономической географии”. Метод застосовували для визначення компонентної структури ТВК великих економічних районів з метою їх типізації. Тому його не можна застосовувати як метод дослідження структури національного чи локальних комплексів. Енерговиробничий цикл – це категорія районна. І виникла вона у зв’язку з розвитком М. Колосовським теорії економічних районів.

ЕВЦ – це сукупність виробничих процесів, що послідовно розгортаються у великому економічному районі на підставі поєднання певного виду сировини і (або) енергії, починаючи від їх виготовлення і закінчуячи виробництвом продукції, придатної для кінцевого споживання.

Приклади ЕВЦ: лісоенерговиробничий, агропромисловий, електро-промисловий, нафтогазохімічний та ін.

Чинником об’єднання різних виробництв у єдине утворення - ЕВЦ – є висхідний рух певної вихідної сировини чи енергії. Кожен ЕВЦ має свій *стрижень* (сукупність виробничих процесів висхідного характеру) і *бокові вітки* у вигляді супутніх, паралельних, допоміжних та інших виробництв, що доповнюють виробництва стрижня циклу і (або) комплексно переробляють їх відходи. ЕВЦ нагадує своєрідну гірлянду.

Так званий *абстрактний (ідеальний)* цикл охоплює усі можливі виробництва стрижня і бокових віток. У процесі аналізу компонентної структури ТВК району реальні ЕВЦ порівнюють з абстрактними.

Вже йшлося про недопустимість застосування методу ЕВЦ для аналізу структури національного чи локальних комплексів. Це пов’язане з тим, що у локальних комплексах ЕВЦ, зазвичай, є неповними, їхня кількість мала. Тому метод втрачає своє типологічно-структурне спрямування. А для аналізу компонентної структури національного комплексу доречно використовувати міжгалузевий метод.

Метод територіально-виробничих комплексів застосовують для визначення функціональної структури економічних (чи соціально-економічних) районів.

Це ніби вищий ступінь порівняно з методами МК чи ЕВЦ. У цьому випадку використовують положення теорії функціонально-компонентної

структурі ТВК. У ній, як відомо, виділяють три головних функціональних групи галузей (МК чи ЕВЦ), що:

- визначають спеціалізацію ТВК;
- обслуговують виробничі потреби першої групи;
- обслуговують невиробничі потреби першої і другої груп чи населення.

Є також інші складніші класифікації виробництв на функціональні групи (праці М. Паламарчука, І. Нікольського та ін.). Зауважимо, що центральним у застосуванні методу ТВК є становлення виробництв (іхніх груп), які визначають *спеціалізацію* ТВК. Бо ТВК формують на основі тих виробництв, які виготовляють продукцію (пропонують послуги) для зовнішнього споживання. Все інше прямо і посередньо пов'язане зі спеціалізованими виробництвами.

Останніми роками у вчених виникають сумніви щодо центральної ідеї теорії ТВК – ідея визначеної ролі галузей (МК чи ЕВЦ) спеціалізації. Однак це не змінює ролі методу ТВК у вивчені функціональної структури економічних чи соціально-економічних районів.

Метод економічного і соціально-економічного (суспільно-географічного) районування – це застосування відповідних теорій для вивчення територіальної (геопросторової) структури національного комплексу.

На думку проф. Валентина Садовського, *економічний район (ЕР) – це певна відмежована територія, на якій господарське життя в цілому чи певна група господарських явищ зв'язана певною закономірністю*. За П. Алампієвим, *ЕР – це географічно цілісна територіальна частина народного господарства, яка характеризується своєю спеціалізацією, внутрішньою зв'язаністю і з іншими частинами пов'язана територіальним поділом праці*.

Ми запропонували новий підхід до розуміння економічних районів як складових частин природно-господарських зон. Відповідно, суспільно-географічні райони є територіальними системами, що функціонують на основі великого демографічного, господарського, культурного й адміністративного ядра – міста-мільйонника, – вплив якого поширюється на сусідні області. В Україні діє шість таких ядер (Київ, Харків, Донецьк, Одеса, Дніпропетровськ і близький до мільйонної позначки за людністю Львів). Ця теорія викладена у 1994 р.¹.

¹ Соціально-економічна географія України / За ред. О. Шаблія. – Львів, 1994. – С. 444–453.

Отже, сучасна система методів суспільно-географічних досліджень охоплює найрізноманітніші засоби одержання наукової істини. У процесі вивчення конкретного об'єкта (-ів) найчастіше застосовують сукупність методів і прийомів, що дає змогу найповніше і з оптимальними зусиллями досягнути поставленої мети.

Ключові слова: філософські принципи руху, зміни розвитку, історизм, принцип взаємозумовленості і причинності, парні філософські категорії; традиційні методи: спостереження, аналіз і синтез, індукція і дедукція, порівняння та аналогія, узагальнення; модерні методи: моделювання, системний підхід, формалізації; міждисциплінарні методи: польових досліджень, картографічний, балансовий, дистанційний; спеціальні: галузевий, міжгалузевий, енерговиробничих циклів, ТВК, районний, аналіз аналогових ареалів.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке метод наукового пізнання?
2. Що таке алгоритм?
5. Які групи методів СГ Вам відомі?
6. Що таке філософський метод?
7. Що таке принцип історизму й історичний метод?
8. Яка роль принципу причинності у СГ?
9. Яку роль відіграє принцип взаємозв'язку і взаємозумовленості у СГ?
Поясніть це на прикладах.
10. Як використовують у СГ парні філософські категорії?
11. Що таке загальнонаукові методи? Які іхні групи?
12. У чому сутність методу моделювання?
13. Які “складові частини” методу моделювання?
14. Назвіть особливості математичного моделювання.
15. Що таке ГІС-технології у СГ?
16. Які особливості системного підходу у СГ?
17. Що таке системний аналіз і синтез?
18. У чому полягає метод ідеалізації? Назвіть приклади ідеальних моделей.
19. Які вимоги до аксіоматико-дедуктивного методу?
20. Сутність конкретнонаукових методів. Їхні групи.
21. Що таке міждисциплінарні методи?
22. Які етапи польових досліджень у СГ?
23. У чому сутність дистанційних методів?
24. Чому картографічний метод вважаємо одним із найважливіших у СГ?
25. Які особливості карти як образно-знакової моделі?

26. Що таке метод ААА?
27. Які знаєте конкретнонаукові методи у СГ?
28. У чому сутність галузевого і міжгалузевих методів?
29. Що таке метод територіально-виробничих (територіально-господарських тощо) комплексів?
30. Поясніть сутність районного методу дослідження.

Список рекомендованої літератури

Головна

1. *Топчієв О. Г.* Основи суспільної географії. – Одеса, 2009.
2. *Шаблій О. І.* Основи загальної суспільної географії. – Львів, 2003.

Додаткова

1. *Алаев Э. Б.* Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. – Москва, 1977.
2. *Голиков А. П., Олійник Я. Б., Степаненко А. В.* Вступ до економічної та соціальної географії. – К., 1997
3. *Доценко А. І.* Територіальна організація розселення (теорія і практика). – К., 2010.
4. *Іюк С. І.* Розміщення продуктивних сил (теоретико-методологічні основи). – К., 1997.
5. *Луцишин П.В., Клімонт Д., Луцишин Н.П.* Територіальна організація суспільства (основи теорії). – Луцьк, 2001.
6. *Паламарчук М. М., Паламарчук О. М.* Економічна і соціальна географія України з основами теорії. – К., 1998.
7. *Пістун М. Д.* Основи теорії суспільної географії. – К., 1994.
8. Розміщення продуктивних сил / За ред. проф. Є. Качана. – К., 2000.
9. Соціально-економічна географія України / За ред. проф. О. Шаблія: 2-ге вид. – Львів, 2000.
10. *Топчієв О. Г.* Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики. – Одеса, 2005.
11. *Шаблій О. І.* Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів, 2001.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Авіценна - 31
 Айзенгауер - 251
 Алаев Е. - 65, 70, 71, 81, 86, 89, 102, 103, 119, 120, 122, 123, 125, 132, 144, 213, 223, 224, 230, 231, 278, 283
 Алампієв П. - 46, 195, 281
 Аль Біруні - 31
 Антонович В. - 52, 53
 Анучин Д. - 40
 Аристотель - 29
 Арсеньєв К. - 46
 Ахенваль - 45

Б

Бабурін С. - 255, 256
 Баган О. - 246
 Барановський В. - 90
 Баранський М. - 41, 45, 46, 68, 130, 195, 211
 Барліт Г. - 243
 Барроу П. - 272
 Бартлінг - 45
 Баттута Ібн - 31
 Бегайм М. - 36
 Берталанфі Л. - 122
 Бжезінський З. - 245, 247, 248, 249, 252, 261
 Биковський Л. - 259
 Бішінг А. Ф. - 37
 Блій де Г. - 147
 Бляш Відаль Поль де ля - 38, 39, 40
 Богорад Д. - 46
 Бойм М. - 33
 Боумен І. - 41
 Брежнєв Л. - 100
 Брюн Ж. - 39, 40, 41
 Бунге В. - 43, 49, 51
 Безансон А. - 246
 Блажко Н. - 274

В

Вайт Р. - 181
 Валькенберг ван С. - 147
 Вангов Н. - 191
 Варениус Б. - 34, 37, 38
 Васко да Гама - 31, 32
 Ващенко О. - 18
 Вебер А. - 38, 46, 183, 186, 187, 188, 189, 261
 Величко Г. - 39
 Віллер - 191
 Воблий К. - 45, 53, 58, 59
 Волперт Дж. - 178
 Виговський І. - 257
 Відаль де ля Бляш - 39, 40, 41, 159

Г

Гаврилишин Б. - 116, 132
 Гагтет (Хагтет) П. - 43, 51, 151, 152, 164, 169
 Галілей Г. - 33
 Гальдун Ібн - 31, 32
 Гантінгтон С. - 11, 12, 245, 246, 261
 Гарвей Д. - 43, 49
 Гарріс Ч. Д. - 43
 Гартшорн Р. - 41, 99, 195, 238, 240, 241, 245, 261
 Гаукаль Ібн - 31
 Гаусгофер К. - 41, 237, 238, 261
 Гегель - 268
 Гегерстранд Т. - 43, 51, 178, 179, 180, 181, 261
 Гекатей - 31
 Гелд К. - 147
 Гердер Й. Г. - 158, 260
 Геродот - 29
 Геттінгтон Е. - 41
 Геттнер А. - 40, 51
 Голдер С. - 232
 Горбачов М. - 253
 Гордадбег Ібн - 31
 Горленко І. - 84

Грицевич В. - 90
 Грушевський М. - 52, 53, 54, 55, 56,
 256, 257
 Гувер Е. - 187
 Гумбольдт А. - 37, 38, 39
 Галицький Данило - 257

Г

Геринович В. - 58
 Гетіс А. - 170
 Гжибовські К. - 253, 236
 Гіббс Дж. - 90
 Гласснер М. - 100, 158, 233, 237, 238,
 239, 240, 242, 243
 Голледж Р. - 178
 Гоулд П. 179, - 181
 Готтман - 245

Д

Дарвін Ч. - 40
 Девіс В. М. - 40
 Ден - 45
 Денікін А. - 254
 Драгоманов М. - 40
 Джаман В. - 49
 Джонстон - 178, 179, 251
 Діброва О. - 53, 61, 62
 Долішній М. - 211
 Доманський Р. - 181, 187, 191, 193
 Донцов Д. - 258
 Дорошенко Д. - 258
 Доценко А. - 49, 283
 Дугін А. - 245, 254, 255, 256, 261

Е

Енгельс Ф. - 189
 Ератосфен - 29

Ж

Жуковський А. - 61
 Жириновський В. - 238, 256

З

Заставецький Б. - 149
 Заставний Ф. - 211
 Зауер К. - 41
 Зісмільх - 45

I

Ідрісі - 31, 32
 Ізард (Айзард) В. - 43, 45, 46, 163, 169,
 183, 216
 Ільїн В. - 254
 Іщук С. - 283

Й

Йонг-лі - 33

К

Калашникова Т. - 221
 Канський К. - 51
 Кант І. - 37, 38, 158
 Карпінський Ю. - 89
 Карась А. - 248
 Карсавін Л. - 254
 Картер - 251
 Кеннан Дж. - 251
 Кірк В. - 179
 Кісіндженер - 251
 Кістяківський Б. - 53
 Клімонт Д. - 265
 Кляссен Л. - 191
 Ковалев С. - 49, 162
 Коган Є. - 283
 Кокс К. - 178
 Колосовський М. - 43, 46, 195, 211, 212,
 216, 220, 221, 223, 280
 Колумб Х. - 32
 Комар В. - 161, 260
 Коновалець Є. - 258
 Константинов О. - 67
 Коперник М. - 33
 Кордуба М. - 53
 Краль Ї. - 41
 Кріп'якевич І. - 53

- Кристаллер В. - 147, 148, 149, 154, 163, 165, 166, 167, 169, 260
 Круль В. - 49
 Кубійович В. - 41, 49, 52, 53, 60, 61, 71, 258, 268
 Куропатніцький Е. - 52
 Кучабський В. - 57
 Кучма Л. - 100
- Л**
 Лавров С. - 18, 237
 Лаппо Г. - 49, 163, 176, 177, 226
 Лещицький С. - 43
 Липа І. - 258
 Липа Ю. - 55, 57, 258
 Лихачов Д. - 253, 254
 Луцишин Н. - 283
 Луцишин П. - 283
 Лященко А. - 90
 Льюс А. - 39, 44, 45, 50, 163, 167, 168, 183, 187, 260
- М**
 Магеллан Ф. - 32
 Маєргойз І. - 225
 Маккіндер Г. - 40, 237, 241, 242, 243, 244, 247, 261
 Мальський М. - 149
 Маркс К. - 43
 Мартон Е. - 41
 Матвієнко-Гарнага Ф. - 53, 68
 Меган А. - 237, 241, 242
 Медоуз Д. - 160
 Меркатор Г. - 36, 37
 Мерсете У. - 135
 Милорадович А. - 52
 Мінцер С. - 34, 37
 Монро Дж. - 249, 250
 Монтеск'є Ш. Л. - 47, 48, 158, 233, 260
 Муллер П. - 147
 Мюллер - 191
- Н**
 Некрасов Н. - 45, 46
- Ниммик С. - 18, 19, 24, 43, 49, 135, 153, 195, 216
 Нікольський І. - 221, 223, 281
 Ніксон - 251
- О**
 Ортелій А. - 35, 36
 О'Лоуглін - 232
 Олійник Я. - 106
- П**
 Паламарчук М. - 53, 62, 84, 143, 211, 215, 281, 283
 Паламарчук О. - 283
 Перро Ф. - 191
 Петті В. - 43, 44
 Питюренко Ю. - 49, 173
 Пістун М. - 18, 211, 223, 283
 Поло М. - 33, 45
 Погульницький В. - 236
 Пред А. - 180
 Пробст А. - 184
 Птоломей - 29, 30, 32, 49, 50
 Путін В. - 254
- Р**
 Равенштейн - 151
 Раковський Х. - 256
 Ратцель Ф. - 39, 40, 48, 49, 159, 231, 233, 234, 236, 237, 238, 245, 261
 Рейган Р. - 252
 Рейлі - 151
 Реклю Е. - 40, 41
 Реман А. - 39
 Рікардо Д. - 43
 Ріттер К. - 38, 39, 158
 Робінсон А. Г. - 43
 Родоман Б. - 274
 Ромер Е. - 41
 Рудницький С. - 26–29, 40, 48, 49, 52, 53, 57, 58, 61, 132, 195, 258

- C**
- Садовський В. - 53, 58, 59, 60, 195, 211, 281
 Саушкин Ю. - 140, 154, 221
 Семенов-Тян-Шанський П. - 40
 Семпл Е. Ч. - 41, 159
 Синявський А. - 52, 60, 195
 Скоропадський П. - 258
 Сміт А. - 43
 Солженицин О. - 253
 Спайкмен Н. - 244, 261
 Спейт О. - 160
 Стамп Л. Д. - 42
 Степаненко А. - 106
 Страбон - 29, 30, 34
 Ступніцький Г. - 52
- T**
- Тейлор П. - 245
 Тимошенко Ю. - 100
 Тимчук М. - 49
 Тватейл О. - 241
 Тоблер В. - 43, 170
 Тойн П. - 181
 Томашівський С. - 57, 258
 Топчієв О. - 18, 48, 283
 Трубецький Н. - 254
 Трумен - 251
 Тутковський П. - 40
 Тюнен Й. - 39, 45, 145, 146, 147, 154, 183, 184, 261
- F**
- Федоров Г. - 49
 Фелофей - 253
 Флоренський Г. - 254
 Фоссет К. Б. - 41
- X**
- Хаггет (Гаггет) П. - 43, 151, 152, 164, 169
 Хвильовий М. - 258
 Холмен Дж. - 243
- Хрушцов А. - 221
- Ц**
- Цвіїч Й. - 41
 Цеден К. - 45
 Цезар Ю. - 252
 Ціпф - 151
- Ч**
- Челлсн Р. - 48, 132, 232, 234, 235, 236, 261
 Чізголма Дж. - 40
 Чорлі Р. - 43, 51
 Чубинський П. - 52, 53, 54
- Ш**
- Шаблій О. І. - 18–20, 25, 72, 78, 79, 89, 95, 132, 135, 138, 147, 149, 154, 156, 163, 190, 206, 207, 211, 263, 281, 283
 Шаригін М. - 151, 216, 221
 Шафонський А. (О.) - 52
 Шахматов М. - 254
 Швіттау Г. - 67
 Шешельгіс - 163
 Шраг М. - 211
- Щ**
- Щербицький В. - 256

ТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Агломерація - 120
міська - 17, 175
чинник - 189
 Аероторія - 70
 Акваторія - 69, 70
 Антропоцентрізм - 28

Б

Біосфера - 9
 Бігейвіоризму теорія - 178

В

Взаєморозташування - 14
 Виробничі відносини - 10
 Відношення
просторові - 71, 72
положення (розташування) - 72
функціональні - 72
 Властивості території - 71, 72, 74, 185
природні - 71
просторові - 72
супільні - 71
соціальні - 86
топологічні - 90
 Вузол
господарський - 227
економічний - 17, 227

Г

Географічний (-а, -е)
детермінізм - 157, 158
школа - 37
 Географія
бігейвіористська (поведінки) - 47
гуманістична - 47, 49
демографічна (населення) - 19, 47
економічна - 39
міських поселень - 47, 49
національна - 37
теоретична - 25
політична - 20
послуг - 20

природокористування - 19

радикальна - 19
сільських поселень - 47, 49
рекреаційна - 20
соціальна - 19, 47, 49

Географічні відкриття - 32

Геоекономіка - 44, 46

Геологістика - 44, 46

Геополітика - 21, 235

морфополітика - 236
топополітика - 236
фізіополітика - 236

Геософія - 25

Геостратегія - 248

Гравці (геостратегічні) - 248

Геосфера - 9, 10

Геоторія - 70

Гінтерлянд - 66

Гуманізація (науки) - 24

Господарство

національне - 16, 17, 36
світове - 16, 17, 36, 127

Грекоцентрізм - 28

Гіпотеза

“світового острова” - 242, 243
“серцевинної країни”
(Гартленду) - 242, 243

Д

Демографія - 23, 24

Держава - 16

велика - 113

мала - 113

національна - 36

середня - 113

унітарна - 114

федеративна - 114

Дескриптивність - 57

Детермінізм

географічний - 47, 157, 158
економічний - 43,

Довкілля (середовище)

- бігейвіористське** - 179
природне - 75
реальне - 179
- Дифузія нововведень** - 51
- Доктрини геополітичні**
- Дугіна А.* - 255
 - евразійська* - 254
 - “Західна”* - 257
 - Монро* - 249
 - пансловізм* - 253
 - правозахисна* - 254
 - “Східна”* - 256
 - “Третього Риму”* - 252
 - Чорноморська* - 258
 - Балтійсько-Чорноморська* - 258
 - Трумена* - 251
 - Рейтана* - 252
- Е**
- Екологізація** - 22
- Економізація**
- науки* - 23
 - дослідження* - 23
- Економіка**
- національна (господарство)* - 16, 17, 36
 - регіональна* - 23, 46
- Екополітика** - 235
- Етнополітика** - 235
- Є**
- Євроцентризм** - 28
- Європейський Союз** - 129
- Ємкість**
- території* - 84
- Ж**
- Життедіяльність**
- відтворювальна* - 13
 - екістична* - 14
 - соціоприродна* - 13
 - споживча* - 13
 - трудова* - 13
- З**
- Закони, закономірності** - 133
- відповідності* - 136, 150
 - генетичні* - 136, 137
 - географічної (територіальної)*
 - диференціації (поділу*
 - праці)* - 137, 139, 141
 - географічної (територіальної)*
 - інтеграції (чи об'єднання*
 - праці)* - 137, 141, 143
 - географічної (територіальної)*
 - комплексності* - 143
 - географічної (територіальної)*
 - спеціалізації* - 140, 141
 - гравітаційні*
 - емпіричні* - 134
 - кібернетичні* - 152
 - меж кратності* - 229
 - необхідної різноманітності*-229
 - оберненого співвідношення*
 - понять* - 65
 - типу* - 135, 136
 - теоретичні* - 134
 - функціональні* - 136, 151
- Запаси** - 82
- балансові, позабалансові* - 82
 - геологічні (прогнозні)* - 83
 - природних ресурсів* - 82
 - промислові* - 82
- Зв’язки** -212
- біологічні* - 231
 - вертикальні* - 214
 - виробничі* - 213
 - виробничо-екологічні* - 213
 - генетичні* - 22, 214
 - горизонтальні* - 214
 - демографічні* - 213
 - за спільним об’єктом* - 22
 - інформаційні* - 22, 213
 - зворотні* - 228, 266
 - кооперативні* - 215
 - культурно-побутові* - 213
 - організаційні* - 22

- природні* - 213
роздільчі - 213
соціально-виробничі - 213
соціально-екологічні - 213
структурні - 214
прямі - 228, 266
трудові - 213
функціональні - 215
ціннісні - 213
- Зона** - 16
економічна - 17
корисних копалин - 84
приміська - 146, 147
- I**
Інвайронменталізм - 48, 159
Інформація - 12
Інфраструктура - 125
виробнича - 125
інституційна (управлінська) - 125
соціальна - 125
Історія - 26
науки - 26
географії - 26
- K**
Кадастр - 83
водний - 83
земельний - 83
ресурсний - 83
Карти
ментальні - 180
тематичні - 277
Класифікація природних ресурсів - 75
екологічна - 76
економіко-географічна - 75
економічна - 76
комбінована (за О.І. Шаблієм) - 78, 79
Комплекс - 125, 212
господарський - 125
міжгалузевий - 127, 208
національний - 126
територіально-виробничий - 144
- районний* - 208
соціально-економічний - 125
територіальний - 18, 125
- Концепція**
“європейського узбіччя” - 244
“великої шахівниці” - 247
енерговиробничих циклів-220-223
меж розвитку та стального
розвитку - 160, 161
міжгалузевих територіальних
комплексів - 217
опорного каркасу розселення- 177
природноресурсних циклів - 161
рівнів економічного районування
структур територіальних
комплексів
територіального комплексування
територіальної структури
району - 206
функціонально-компонентної
структур комплексів - 223
цивілізаційна - 245
- Крайнознавство**
географічне - 20
Кратополітика - 235
Концентрація - 108
Кооперування - 108
Комбінування - 109
Кущ
економічний - 17
корисних копалин - 84
Людський сталій розвиток- 117
Людський розвиток
індекс - 117
- M**
Методи науки - 8, 262, 263
аксіоматико-дедуктивний - 263
аналізу аналогових
ареалів - 263, 276, 277
анalogії - 263, 268
галузевий - 263, 278

- ГІС-технологій** - 263, 272, 276
дистанційний - 263, 276
енерговиробничих циклів-263,280
загальнонаукові - 263, 264, 268
ідеалізації - 263, 274
картографічний - 263, 276
конкретнонаукові 263, 264, 275
міжгалузевих комплексів-263,279
моделювання - 263, 269, 270
польових досліджень - 263, 275
порівняльно-географічний-39,268
міждисциплінарні - 275
“ключів” - 275
експедиційний - 275
балансовий - 277
причинності - 267
районний - 281
системний - 271, 273, 274
спеціальні - 263, 278
спостереження - 263, 268
сучасні (модерні) - 263
сходження від абстрактного до конкретного - 263
територіально-виробничих комплексів - 280
традиційні - 263
філософські - 263, 264,
формалізації - 263, 270, 271
Міграція - 166
Моделювання
 картографічне - 276, 277
Н
Надбудова - 10
Напрямки розвитку СГ
 антропогеографічний - 57
 геоекономічний - 43, 44
 демосоціальний - 43, 46, 47
 районний - 44
 розмісницький - 44
 статистичний - 44
 формально-теоретичний - 43, 49
 штандортний - 44, 45
Нація
 модерна - 112
етнічна (народ) - 112, 113
Номотетизм - 57
Ноосфера - 9
О
Об’єкт науки - 8
Оси геополітичні - 248
Ойкумена - 30
Організація
 геопросторова - 14, 15
 територіальна - 72
Освоєність території - 85
 абсолютна - 85
 відносна - 85
Оцінка
 природних ресурсів - 81, 82, 83
 економічна - 83
П
Пункт - 17
Підприємство (фірма)
 урухомлювач - 191
Підхід
 класово-формаційний - 10
 цивлізаційний - 11
 геосферний - 11
 інформаційний - 11
 життєдіяльнісний - 13
 аксіоматично-дедуктивний-50-51
 системно-структурний - 51
 галузево-статистичний - 44, 45
Планування - 230
Положення
 географічне - 93
 економіко-географічне - 94
 політико-географічне - 95
 суспільно-географічне - 95
Поділ праці
 географічний - 67, 68
 міжнародний - 139
 територіальний - 139, 140
Політика
 регіональна - 111

- Поселення - 17
 Політологія - 23
 Поняття - 8
 - зміст* - 64, 65
 - обсяг* - 64, 65
 Посибілізм - 40, 47, 48, 159
 Предмет науки - 14
 Принципи районізації - 202
 - ефективності* - 203
 - єдності економічного районування і територіально-адміністративного устрою* - 205
 - загальні* - 202
 - історизму* - 202
 - комплексності* - 204
 - конкретні* - 203
 - конструктивності* - 203
 - реальності (об'єктивності)* - 202
 - спеціалізації* - 204
 - національний* - 205
 - різноманітності* - 206
 - ядер районоформування* - 204
 Поле
 - програмування* - 230
 - проектування* - 230, 231, 234
 - ідея поля* - 164
 Поляси
 - зростання* - 191, 192
 Піраміда, призма
 - просторово-часова* - 179
 Пробабілізм - 47, 48, 159, 160
 Продуктивні сили - 10
 Процеси - 72, 73
 - агломерування* - 120
 - державоформування* - 112
 - диференціації* - 73
 - інтеграції* - 73, 110, 118
 - країноформування* - 112
 - районноформування* - 73
 - регіоналізації* - 110
 - симплефікації* - 103
 - системоформування* - 73, 122, 123
 - територіальні* - 102
 - геопросторові взаємодії* - 117
- P**
- Район - 16
 - економічний* - 17, 195
 - економіко-географічний* - 195
 - соціально-економічний* - 196
 - сусільно-географічний* - 196
 - корисних копалин* - 84
 Ресурси
 - оцінка* - 81
 - природні* - 75
 - трудові* - 88, 199
 - інформаційні* - 77
 - вичерпні* - 76
 - невичерпні* - 76
 - відновлювані* - 76
 - невідновлювані* - 76
 - рекреаційні* - 77
 Розселення
 - міське*
 - опорний каркас* - 176, 177
 - сільське*
 - система* - 17, 170
 Розміщення (розташування) - 14, 15
 Регіоналізація - 110, 194
 - сусільно-географічна* - 207
 - спеціальна* - 210, 194
 - міжгалузева* - 210
 - секторна* - 210
 - інтегральна* - 194

C

Система - 123

 - геоінформаційна* - 272, 276
 - поняттєво-термінологічна* - 66
 - територіальна* - 208
 Симплекс - 73

 - поселенський* - 103
 - підприємство* - 107
 - заклад (установа)* - 107
 Структура - 124, 215

 - галузева* - 216
 - живильно-роздільча* - 226
 - інтегрально-просторова* - 226

- функціонально компонентна - 208, 216, 223, 225
 територіального комплексу - 215
 територіально-компонентна - 226
 управлінська (організаційна) - 228
 функціонально-територіальна - 225, 227
 Соціополітика - 235
 Соціологія - 23
 Соціологізація - 24
 Статистика - 23, 44
 камеральна - 45
 Спеціалізація - 108
 Суспільство - 9, 10
 Сфера
 інформаційна - 11
 демографічна - 9, 10
 духовна - 9, 10
 екологічна - 9, 10
 економічна - 9, 10
 політична - 9, 10
 соціальна - 9, 10
 технічна - 9, 10, 11
 Сфрагіда - 30*
- Т**
 Територія - 69
 державна - 70
 канонічна - 71
 національна - 71
 Територіальний (-а, -е)
 комплекс - 212, 211
 комплексування - 212, 143
 організація - 69, 72, 190
 планування - 230
 прогнозування - 230
 програмування - 230
 проектування - 231
 структура - 215, 223, 225
 Території
 відношення - 72
- властивості - 72, 74
 процеси - 72, 73
 функції - 73
 Теорія - 155
 держави - 231, 238
 бігейвіоризму - 178
 дифузії інновацій - 181
 просторової поведінки - 178
 гарпленду - 156, 243
 євразійського узбіччя - 156
 переміщені - 50, 51
 полюсів зростання - 156, 191
 поширення інновацій - 51
 простору - 89
 регіоналізації - 156, 194
 світового острова - 156
 систем розселення - 156, 170-174
 сталої розвитку - 156
 територіального комплексування - 45, 46, 156, 211
 територіального розмаїття - 156, 156
 центральних місць - 50, 156, 163, 164
 штандарту - 44, 45, 156, 183, 186
 організменна (держави) - 156
 функціональна (держави) - 156
 Термін - 64, 65
 Технології
 геоінформаційні - 128*
- У**
 Урбанізація - 86
 Ультраструктура - 225
 Умови
 природні - 74
- Ф**
 Фізіоцентрізм - 27
 Функції - 73

екологічна - 100
економічна - 97
інформаційна - 101
наукова - 101
місця - 97
території - 97-102
політична - 99
соціальна - 98
диференціації - 102
інтеграції - 102
системоформування - 102

X

Хорографія - 30
 Хорологічний (-и) - 37, 50
 Хорологія - 30, 51

Ц

Цивілізація - 11, 12
інформаційна - 12
 Цивілізаційний підхід - 11
 Центр - 17
 Цикл
енерговиробничий - 220
природно-ресурсний - 161, 162

Ч

Чинники розвитку і районування
екологічний - 137
демографічний - 137
географії
географічного положення - 200
географічного поділу
праці - 139, 197
матеріально бази - 200
міждержавної інтеграції - 201
інформатизації - 200
працересурсний - 199
природногеографічний 137, 197
районоформування - 196
регіональної політики - 201
вимірювачі - 68

Ш

Школа
районна - 45
антропогеографічна - 39
 Штандарт - 184
промисловості - 186-189
сільського господарства - 184-185

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	5
I. ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ, ЗМІСТ І СТРУКТУРА СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ	8
1.1. Поняття загального об'єкта науки	8
1.2. Предмет і конкретні об'єкти суспільної географії	14
1.3. Структура суспільної географії	18
1.4. Зв'язки суспільної географії з іншими науками	21
II. ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ	26
2.1. Періодизація розвитку	26
2.2. Класичний період	28
2.3. Новий і новітній періоди	36
2.4. Три джерела і напрямки історичного розвитку СГ	43
2.5. Українська суспільна географія у новий і новітній період	51
III. ТЕРМІНИ, ПОНЯТТЯ І КАТЕГОРІЇ	64
3.1. Терміни, поняття і поняттєво-термінологічні системи	64
3.2. Система понять суспільної географії	69
IV. ЗАКОНИ І ЗАКОНОМІРНОСТІ	133
4.1. Поняття закону і закономірності науки	133
4.2. Система суспільно-географічних законів	134
4.3. Генетичні закони і закономірності	137
4.4. Закони геопросторової структури та відповідності	145
4.5. Функціональні закони	151
V. ТЕОРІЇ І КОНЦЕПЦІЇ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ	155
5.1. Поняття наукової теорії і концепції	155
5.2. Географо-екологічні теорії і концепції	157
5.3. Географо-демосоціальні теорії і концепції	163
5.4. Географо-економічні теорії та концепції	183
5.5. Географо-політичні теорії, концепції і доктрини	231
VI. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	262
6.1. Система методів суспільної географії	262
6.2. Філософські методи	264
6.3. Загальнонаукові методи	268
6.4. Конкретнонаукові методи	275
Список рекомендованої літератури	283
Іменний покажчик	284
Тематичний покажчик	288

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ШАБЛІЙ Олег Іванович

ОСНОВИ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Підручник

Львівського національного університету імені Івана Франка

Редактор *Михайло КОПЕРСАКО*

Художній редактор *Василь РОГАН*

Технічний редактор *Світлана СЕНИК*

Комп'ютерна підготовка і верстка *Тарас КРАВЕЦЬ, Марії ФЕДОРУСЬ*

Формат 70 x 100 1/₁₆.

Умовн. друк. акр. 23,7

Наклад 500 прим. Зам. №

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000 Україна

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції. Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Видрукувано у книжковій друкарні "Коло", вул. Бориславська, 8,
м. Дрогобич, Україна, 82100

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 498 від 20.06.2001 р.